

Ірина Колесник

ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ

ІСТОРІЯ ПОНЯТЬ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІРИНА КОЛЕСНИК

ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ ІСТОРІЯ ПОНЯТЬ

Київ 2019

УДК 930:303.446
К60

К60 Колесник Ірина. Глобальна історія. Історія понять. Київ: НАН України; Інститут історії України, 2019. 348 с.

Робота виконана в рамках дослідницької теми «Концептуальна історія української історіографії: інструментальні, інтердисциплінарні та міждисциплінарні виміри» Інституту історії України НАНУ (2018-2019 рр.).

Рецензенти

Леонід Зашкільняк, доктор історичних наук, професор
Ярослав Калакура, доктор історичних наук, професор

Глобальна історія – це найновіший напрям сучасної історіографії. Від початку виникнення терміна в 1990-х рр. і до сьогодні навколо нього ведуться дебати, дискутується питання співвідношення «глобальної історії» з такими спорідненими поняттями, як «всесвітня», «універсальна», «загальна», «світова», «компаративна», «велика», «транснаціональна», «зв’язана», «заплутана» історія тощо. Традиційно глобальна історія вивчалася як історія держав, імперій, цивілізацій, значних ареалів, земних півкуль. Нині глобальна історія вступила в рефлексивну стадію, а релевантним методом визначення її предметного поля та методологічного інструментарію стала історія понять, що дає можливість подивитися на глобальну історію як на концепт та історичну ідеологію епохи, котра глобалізується; визначити її місце як категорії-референта у великому лінгвістичному сімействі, а також семантичний зв’язок із такими конструктами, як «відсталість», «імперський меридіан», «відродження – культурний трансфер». У книзі глобальну історію представлено трьома типами історієписання: транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія.

У добу глобалізації сприйняття глобальної історії відбувається з урахуванням національних традицій, що є актуальним як для академічного середовища істориків, філософів, соціологів, так і для масової свідомості та глобального мислення у цілому.

УДК 930:303.446

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України НАН України

ISBN 978-966-02-9169-0

© І. І. Колесник, 2019
© Інститут історії України
НАН України, 2019

Global History. Conceptual History

Contents

Foreword	7
Chapter 1. Global History. Methodology	12
<i>Global History as a Concept</i>	13
<i>Genealogy of the Conceptual History</i>	20
<i>History of Concepts in the Information Society</i>	27
<i>Conceptual History as a Method</i>	34
<i>Historical Context of Global History</i>	41
<i>Linguistic Context of Global History</i>	47
<i>Search for Identities</i>	53
<i>Intellectual Product in the Global Age</i>	61
<i>Modern Historian in the Globalization's "Labyrinths"</i>	69
Chapter 2. Global History as an Ideology of the Globalizing World	80
<i>Critique of Historical Theory</i>	81
<i>Is there an Alternative to National History?</i>	85
<i>Essentialist Approach: Pro et Contra</i>	92
<i>The Crisis of Eurocentrism</i>	98
<i>Empirical Turn</i>	120
Chapter 3. Transnational History	128
<i>"Transnational History" in a Family of Related Terms</i>	129
<i>Term's "Career"</i>	134
<i>The Debate about Transnational History</i>	140
<i>Transnational History's Subject</i>	154
<i>Transnational History and Methods</i>	161
<i>Transnational History vs National History</i>	166
<i>Transnational History and Modernity</i>	176

Chapter 4. Social Theology	182
<i>Social Theology: Conceptual History</i>	<i>183</i>
<i>"Political Theology" and "Social Theology" in Religious and Public Discourses of Russia and Ukraine</i>	<i>191</i>
<i>Social Theology as a Part of Christian Theology</i>	<i>203</i>
<i>Social Sinfulness</i>	<i>207</i>
<i>Social Theology as a Field of Academic Research</i>	<i>213</i>
<i>Social Theology and Ukrainian Intellectual Tradition</i>	<i>217</i>
<i>Ukrainian Religious Narrative</i>	<i>221</i>
 Chapter 5. Histoire Croisée	 226
<i>Metanarrative in Global History</i>	<i>227</i>
<i>Metanarrative of the 19th – 20th Centuries as an Intellectual Artefact</i>	<i>230</i>
<i>National Narrative in the 21st Century: Challenges of Globalizing World</i>	<i>233</i>
<i>Histoire Croisée: Academic Origins and Conceptualization</i>	<i>240</i>
<i>Histoire Croisée and Metanarrative</i>	<i>251</i>
<i>Comparative History: Traditions and Innovations</i>	<i>257</i>
<i>Cultural Transfer as a Concept</i>	<i>267</i>
<i>Cultural Transfer as a Historical Perspective</i>	<i>273</i>
<i>Transcultural Model of Europe</i>	<i>280</i>
 Conclusion. Histoire Croisée – Ukrainian Projection	 285
<i>Christian Globalization</i>	<i>286</i>
<i>The Second Wave of the Early Modern Globalization. The General Crisis of the 17th Century.</i>	<i>299</i>
<i>Imperial Meridian in Ukrainian History</i>	<i>306</i>
<i>"Ukrainian 20th Century".</i>	<i>322</i>
<i>Ukraine in the Global Age</i>	<i>326</i>
 Index	 333

Зміст

Передмова	7
Розділ 1. Глобальна історія. Методологія	12
Глобальна історія як концепт	13
Історія понять: генеалогія.	20
Історія понять в інформаційному суспільстві	27
Історія понять як метод	34
Глобальна історія: історичні контексти	41
Глобальна історія: лінгвістичний контекст	47
У пошуках ідентичності	53
Інтелектуальний продукт доби глобалізації	61
Сучасний історик у «лабіринтах» глобалізації	69
Розділ 2. Глобальна історія як ідеологія світу, що глобалізується.	80
Критика історичної теорії	81
«Націєцентрична» історія на роздоріжжі, чи можлива альтернатива	85
Есенціалістський підхід: Pro et Contra	92
Криза євроцентризму	98
Емпіричний поворот.	120
Розділ 3. Транснаціональна історія	128
«Транснаціональна історія» у сімействі споріднених термінів	129
«Кар'єра» терміна	134
Дебати навколо транснаціональної історії	140
Предметне поле транснаціональної історії	154
Транснаціональна історія та методи	161
Транснаціональна історія vs національна історія	166
Транснаціональна історія й сучасність	176
Розділ 4. Соціальна теологія	182
Соціальна теологія: історія понять.	183

«Політична теологія» та «соціальна теологія» в релігійно-масовому дискурсах Росії й України	191
Соціальна теологія – складова християнського богослов'я	203
Соціальна гріховність	207
Соціальна теологія як напрям академічних досліджень	213
Соціальна теологія та українська інтелектуальна традиція	217
Український релігійний наратив	221

Розділ 5. Перехресна історія 226

Глобальна історія в пошуках нового метанаративу	227
Метанаратив XIX–XX ст. як інтелектуальний артефакт	230
Національний наратив XXI ст.: виклики глобальних форм історії	233
Перехресна історія – академічний родовід і концептуалізація	240
Перехресна історія й метанаратив	251
Компаративна історія: традиції та новації	257
Культурний трансфер як концепт	267
Культурний трансфер як історична перспектива	273
Транскультурна модель Європи	280

Conclusion. Перехресна історія – українська

проекція	285
Християнська глобалізація.	286
Друга хвиля ранньомодерної глобалізації. Загальна криза XVII ст.	299
Імперський меридіан в українській історії.	306
«Українське XX століття»	322
Україна: глобальна епоха	326

Показчик	333
---------------------------	------------

Передмова

За останні два десятиліття слова «глобальний», «глобалізація», «глобальність» міцно ввійшли в наше життя та лексикон. Як часто можна почути від звичайної людини про її глобальні проблеми, від посадовців – про глобальні проблеми країни, медіа пишуть про глобальні виклики, що постають перед людством... Отже ці слова цілком природно стали «нашими» – як у масово-політичному дискурсі, так і в академічній сфері.

Для сучасної історичної науки ключовим із цієї серії термінів стало поняття «глобальна історія». Однак розуміння його серед істориків і донині залишається неоднозначним та дискусійним: хтось його досліджує, пропагує, дехто ставиться скептично, є й такі, хто зовсім не сприймає. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що термін «глобальна історія» водночас новий і старий, адже він має таких попередників, як «світова», «усесвітня», «універсальна», «загальна» історії. Він також пов'язаний із низкою «молодих» термінів: «велика», «перехресна», «заплутана», «нова порівняльна» історії, «культурний трансфер» тощо.

Як бачимо, усі ці терміни утворюють навколо глобальної історії чимале лінгвістичне сімейство, при цьому кожен його член має свій довгий або короткий історіографічний родовід. Примітно, що від початку виникнення в ангlosаксонській інтелектуальній традиції 1990-х рр. терміна «глобальна історія», щодо нього розгорнулися гарячі дебати, які тривають понині. Великий масив літератури з глобальної історії, що утворився за цей період, практично неможливо осягнути, а надто враховуючи той факт, що масштаб об-

сягів досліджень часто плутається з узвичаєним уявленням про глобальну історію як людське минуле. Як же орієнтуватися у цих потоках інформації, різноманітних думок, стереотипів, суперечливих оцінок, що накопичилися навколо глобальної історії останнім часом?

У ситуації, коли концепт «глобальна історія» постійно доповнюється, уточнюється та корелюється з цілим сімейством споріднених термінів, надійним засобом навігації слугує історії понять. Ідеться про спеціальну дисципліну, що дає можливість не лише визначати зміст, обставини, передумови виникнення певного поняття чи то його «академічну кар'єру», але розкривати семантичні зв'язки цього поняття з іншими лексичними структурами. Відомо, чим складніша подія, тим більше смислів вона має, чим талановитіший витвір мистецтва (картина, книга, музичний твір, п'єса, кінофільм), тим більше його інтерпретацій. Із погляду історії понять глобальна історія має великий змістовний потенціал та різні виміри.

Глобальна історія як концепт є продуктом нової хвилі глобалізації кінця XX – початку XXI ст. і сприймається деякими істориками наступницею таких відомих понять, як «світова», «всесвітня», «загальна» історії. Справді, концепт цей виник після «холодної війни» внаслідок суттєвих змін у соціогуманітарних науках, проте це – не «нова» світова або всесвітня історія. У широкому сенсі глобальна історія – це історична ідеологія глобалізованого світу, адже вона дає нову його історичну картину та інструменти осягнення, створює альтернативні пізнавальні моделі. Глобальна історія як ідеологія приходить на зміну відомим парадигмам: позитивізму, ме-

тодологізму, марксизму, постмодернізму, відмовившись від абсолютизації понять «клас», «нація», «цивілізація», «національна держава» як усталених одиниць історичного аналізу.

У вузькому сенсі глобальну історію слід розглядати як різновид сучасного історієписання доби глобалізації, в якому можна виокремити три типи: транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія. Кожен із них має свою специфіку. Мета автора цих рядків полягає в тому, щоб довести і проаналізувати її. І, знову повертаючись до змісту концепту, слід зазначити, що глобальна історія – це не стільки масштаб, скільки вектор дослідження. Якщо транснаціональна історія, котра зосереджена на потоках, масштабних транскордонних, трансконтинентальних процесах (як-от історія товарів, технологій, хвороб, ідей), долає територіальні й політичні кордони, то перехресна історія здебільшого орієнтована на мережі, міграції, процеси взаємодії та зв'язки між групами, народами, державами, культурами, вона виступає альтернативою національній історії. Соціальна теологія, що виникла за доби глобалізації внаслідок кризи політики державного атеїзму та підйому релігійності у світі, поєднує трансцендентні сили з людським фактором. Як тип глобальної історії вона розкриває теологічні смисли соціально-політичної реальності: революції, націоналізм, релігійний екстремізм, комуністична чи ліберальна ідеології, ксенофобія сприймаються як суспільні гріхи, за якими настає покарання у вигляді природних, екологічних катастроф, загибелі держав і цивілізацій.

Нині відбувається глобалізація професії історика. Сформувалося ціле середовище глобальних історич-

ків, у рамках якого вже навіть відбулася зміна поколінь. Звісно, перед цими фахівцями постає чимало проблем. Експерти визнають, що на сьогодні глобальна історія досліджується більше теоретично, ніж емпірично, при цьому студії переважно мають англоцентричний характер. Така ситуація актуалізує проблему комунікацій між істориками, академічними культурами й історіографіями. На черзі питання мови, мовної поведінки історика та перекладів. Справа в тому, що в оцінках глобальної історії та її похідних, як-от «транснаціональної», «перехресної» історій, «культурного трансферу», «історії прикордоння», «нової компаративної історії» у сучасній критиці вже зафіксовано лінію розподілу, що проходить між представниками ангlosаксонського ареалу та європейськими дослідниками. Лідерство в Європі у сфері глобальних досліджень визнається за німецькими та французькими істориками, котрі мають не лише сталі академічні традиції, але й сучасні е-журнали, інтернет-платформи, науково-освітні центри та програми з глобальної, всесвітньої історії. Інші академічні культури чи національні історіографії, зокрема в Україні, перебувають на різних дистанціях щодо досягнення таємниць глобальної історії.

В умовах конкуренції різних моделей пізнання глобальна історія актуалізує чимало проблем. Викликає інтерес співвідношення глобальної історії та сучасності, адже вважається, що перша пов'язана із другою й виникає як відповідь на виклик великих форм історії. Проте згодом глобальні студії було поширено і на XIX ст., а нині – і на більш ранні періоди середньовіччя та ранньомодерного часу.

Контраверсійним було й залишається питання взаємин глобальної історії з національною державою як універсальною одиницею історичного аналізу. Насправді, глобальна історія не спростовує роль національної держави, натомість розглядає її як альтернативний підхід до історії.

Складними залишаються взаємини глобальної історії з супертеоріями, філософськими концепціями та схемами. Узагалі глобальній історії, як уважають фахівці, властиве якщо не заперечення, то скептичне ставлення до історичних законів, у зв'язку з цим вона надає перевагу лише теоріям середнього рівня.

Ще одна проблема: глобальна історія та криза євроцентризму. На практиці це означає відмову від нав'язування лекал європейської історії й історичного письма культурам і країнам незахідного ареалу та водночас визнання рівнозначності історій усіх народів і їхніх історіографій.

Однією з найскладніших є проблема метанаративу, національних і локальних наративів у глобальній історії. Донині актуальне питання: чи можливий метанаратив у глобальній історії? І якщо так, то який саме? Як відомо, націєцентричне письмо має давню традицію від античності, середньовіччя, ранньомодерного часу й далі як на Сході, так і на Заході. Інтрига в тому, що на зміну класичному національному наративу, створеному європейськими інтелектуалами впродовж XIX–XX ст., має прийти сучасний метанаратив як інтелектуальний артефакт доби глобалізації. Це означає, що для національного метанаративу нового покоління слід враховувати увесь глобус, а не замикатися в чітко окреслених кордонах певної спільноти чи держави.

Розділ 1. Глобальна історія. Методологія

Глобальна історія як концепт

Історія понять: генеалогія

Історія понять в інформаційному суспільстві

Історія понять як метод

Глобальна історія: історичні контексти

Глобальна історія: лінгвістичний контекст

У пошуках ідентичності

Інтелектуальний продукт доби глобалізації

Сучасний історик у «лабіринтах» глобалізації

Chapter 1. Global History. Methodology

Global History as a Concept

Genealogy of the Conceptual History

History of Concepts in the Information Society

Conceptual History as a Method

Historical Context of Global History

Linguistic Context of Global History

Search for Identities

Intellectual Product in the Global Age

Modern Historian in the Globalization's "Labyrinths"

У всього є своя історія і практично
в усього є історія глобальна
Патрік О'Браєн

Глобальна історія як концепт

Термін «глобальна історія» останнім часом набуває дедалі більшої популярності в академічній сфері та публічно-масовому дискурсі. Він належить до великого лінгвістичного сімейства, про яке говорить Джеррі Бентлі (Jerry Bentley) у статті «Завдання всесвітньої історії», уміщеній в «Оксфордському словнику» (2011 р.). До цього сімейства входять концепти, що мають давні академічні родоводи, і такі, котрі лише визначаються зі своєю особливою ідентичністю. Так, поняття з відомими генеалогіями – це «всесвітня», «універсальна», «загальна», «світова» історія; відносно молоді, альтернативні поняття – «компаративна» (comparative history), «глобальна» (global history), «велика» (big history), «транснаціональна» (transnational history), «зв'язана» (connected history), «заплутана» (entangled history), «загальна» (shared history) історія тощо¹.

Водночас концепт «глобальна історія» посідає особливе місце у згаданому лінгвістичному сімействі. Як зазначає Крістофер Бейлі (Christopher Bayly), термін «глобальна історія» виник у 1990-х рр. Його

¹ Bentley Jerry H., The Task of World History, in: The Oxford Handbook of World History, ed. by Jerry H. Bentley. Режим доступу: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235810.001.0001/oxfordhb-9780199235810-e-1>

запропонували й поширили економісти та активісти у дискусіях навколо глобалізації².

Однак не всі пристали до визнання концепту «глобальна історія», маючи певні сумніви та упередження проти нього. Так, у 2006 р. К. Бейлі констатував, що деякі історики не сприймають «глобальну історію» та вважають, що єдиний спосіб створити «реальну історію» можливий на рівні історії локального чи рідини, історії «досвіду». Дослідник припускає, що глобальна історія як більш широке поняття зможе уникнути невдячної долі, переживши досвід 1950–1980-х рр., коли краєзнавство, сімейна історія та локальна історія (*area studies*, *family history*, *local history*) «змінювали одна одну як новий святий Грааль»³.

Баталії навколо терміна почалися від початку його побутування. Думки дослідників радикально розходилися стосовно змісту самого поняття. Більшість істориків схильні були ототожнювати глобальну історію зі всесвітньою, світовою. Так, один із лідерів руху глобальних істориків Дж. Бентлі констатував: «У відповідь на інтерес до всесвітньої історії, котрий дедалі зростає, професійні історики створили до 1990-х рр. багату традицію глобального історичного аналізу»⁴. На відміну від Бентлі Вольф Шефер (*Wolf Schäfer*) сприймає глобальну історію як альтернативу традиційній всесвітній історії, адже після «холодної

² Bayly Christopher A. *et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, in: *American Historical Review*, 111 (2006), p. 1443.

³ Ibid.

⁴ Бентлі Дж. Образи всемирной истории в научных исследованиях XX в. // *Время мира*. Вып. 1. 1998. С. 45. Bentley Jerry H., *Shapes of World History in Twentieth-Century Scholarship* Washington, DC, 1996.

війни» всесвітня історія трансформувалась у глобальну⁵.

Натомість К. Бейлі розуміє глобальну історію як транснаціональну: *«Відмінності між всесвітньою, глобальною і транснаціональною історіями ніколи не було адекватно витлумачено. Світова історія, як я її зрозумів, виникла в 1960-х і 1970-х рр., коли старі загальні курси з "Western Civ" в університетах США почали видаватися децю етноцентричними»*. На його думку, глобальну історію слід визначати як транснаціональну після 1914 р.: *«Позначити "глобальну історію" як "транснаціональну історію" було б не надто корисним до 1914 р.»*⁶.

Деякі історики позв'язували з глобальною історією такі її форми, як «перехресна», «заплутана» або «компаративна» історія⁷. «Глобальна історія стала терміном, який використовують для позначення предметної галузі "транснаціональної історії", котру розуміють як історію, що виходить за рамки будь-яких національних концептів»⁸.

⁵ Schäfer Wolf, Reconfiguring Area Studies for the Global Age, *Globality Studies Journal: Global History, Society, Civilization*, 2010, Iss. 22. Режим доступу: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age>

⁶ Bayly Christopher A. et al., *AHR Conversation: On Transnational History*, p. 1443.

⁷ Репина Л. П. Новые исследовательские стратегии в российской и мировой историографии. Москва, 2008. С. 21; Ионов И. Н. Глобальная история как форма конструирования и репрезентации прошлого // *История и историки в пространстве мировой и национальной культуры*. Челябинск, 2011. С. 40–41.

⁸ Тоштендаль Р. Профессионализм историков становится глобальным? // *Историческое сознание и историческая ситуация на рубеже XX–XXI вв.* Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 109.

Від кінця XX – на початку XXI ст. виникла величезна за обсягом література щодо глобальної історії. Проте чимало питань так і залишаються нерозв’язаними, теоретично заплутаними. Словом, навколо глобальної історії складається неоднозначна наукова ситуація, адже більшість істориків або не сприймають, або скептично ставляться до неї.

Попри те, що на рубежі XX–XXI ст. сформувалося ціле співтовариство глобальних істориків, між ними також не було єдності. Є ще одна група фахівців, навіть із-поміж моїх колег, котрі давно вже працюють у рамках «нovoї глобальної історії», проте без жодних рефлексій, навіть не здогадуючись про це. Відсутність саморефлексії щодо власного досвіду, велика плутанина в термінах та їх визначеннях засвідчують, що процес концептуалізації поняття «нова глобальна історія» розпочинається й поступово входить у структури свідомості сучасного історика, що означає радикальне оновлення інструментарію дослідження.

Парадоксальність наукової ситуація навколо глобальної історії полягає в тому, що, з одного боку, спостерігається невизначеність, розпливчатість, розмитість концепту, а з іншого – цілком очевидна його привабливість для прихильників і навіть скептично налаштованих істориків. Така ситуація пояснюється тим, що глобальні історичні дослідження виникають раніше за сам термін. Проблемами глобальної історії фахівці почали цікавитися в 1960–1970-х рр., а термін, як відомо, виник у 1990-х рр. Цей «розрив», гадаю, можна пояснити темпами глобалізації, котра почала набирати швидкості наприкінці XX ст.

Усі інтелектуальні обставини виникнення сучасної глобальної історії, як констатують дослідники, ґрун-

тувалися на процесах глобалізації. У зв'язку з прискоренням її в останній чверті ХХ ст., уважає П. О'Браєн, актуалізуються не лише глобальні форми історії (global forms of history), але й минулі, давні історичні процеси розглядаються з позицій глобалізації⁹. Бартоломе Юн-Касалілля також наголошує, що причинами інтересу до глобальної історії є процес глобалізації та його прискорення в останні десятиліття. Саме завдяки цьому актуалізується погляд на минуле з перспективи глобалізації. Вона змінює і бачення сучасності, котра сприймається як взаємодія й мережа зв'язків між різними частинами світу, через що останній сприймається як заплутані або переплетені історії: *«Сам процес глобалізації, його прискорення в останні десятиліття не тільки змусив нас шукати прецеденти, коріння, етапи й форми цієї глобалізації. [...] Глобалізація також призвела до зміцнення історії взаємозв'язків між різними частинами планети, викликаючи зацікавлення істориків "взаємопов'язаними історіями" і "заплутаними історіями" [...]»*¹⁰.

Примітно, що глобальні дослідження, як вважають сучасні фахівці Г. Іггерс та Е. Ван, відстають від самої глобалізації¹¹. На цей факт звернув увагу ще Ренделл

⁹ O'Brien Patrick, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, Journal of Global History, 2006, 1, P. 34.

¹⁰ Yun-Casalilla Bartolomé, "Localism", *Global History and Transnational History: A Reflection from the Historian of Early Modern Europe*, in: Historisk Tidskrift (Sweden) 127 (2007), p. 659.

¹¹ Иггерс Г., Ван Э. (при участии С. Мукерджи). Глобальная история современной историографии / Пер. с англ. О. В. Воробьевой; науч. ред. М. Кукарцева. Москва, 2012. С. 21.

Коллінз¹². Дійсно, упродовж останніх десятиліть сформувалася ціла когорта глобальних істориків, проте ідеологічного консенсусу між ними щодо глобальної історії й досі немає. Обсяги літератури з предмету щорічно зростають, потоки інформації збільшуються в геометричній прогресії, а рівень синтезу цих знань, як констатував представник британської традиції глобальних досліджень Патрік О'Браєн, «не просунувся далі праць Вольтера та соціології Вебера»¹³.

Складну й невизначену наукову ситуацію з глобальною історією підсумовує Себастьян Конрад у дослідженні «Що таке глобальна історія?»¹⁴. Велика кількість підходів стосовно глобальної історії, «від компаративної, транснаціональної, всесвітньої, "великої" історії до постколоніальних досліджень та історії глобалізації, – констатує автор, – змагаються сьогодні за увагу наукового співтовариства». Не можна не погодитися, «що насправді дуже складно точно визначити, у чому полягає специфіка та унікальність глобальної історії», адже навіть поверхове знайомство з поточною літературою доводить: історики не просто вживають термін «глобальна історія», а використовують його у власних цілях, разом з іншими термінами, «як взаємозамінні поняття». А поширення терміна засвідчує радше привабливість і розмитість його,

¹² *Collins Randall*, *Weberian socialist theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

¹³ *O'Brien Patrick*, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, p. 15.

¹⁴ *Конрад С.* Что такое глобальная история? / Пер. с англ. А. Степанова; науч. ред. и предисл. А. Семенов. Москва: Новое литературное обозрение, 2018; *Conrad Sebastian*, *What is Global History?* Princeton University Press, 2016.

аніж методологічну особність¹⁵. За словами дослідника, «глобальна історія – водночас і предмет дослідження, і певний науковий підхід до історії: і процес, і ракурс, об'єкт та методологія»¹⁶.

Сутність нинішньої наукової ситуації навколо глобальної історії полягає в пошуках її ідентичності: це напрям, підхід, методологія, історична дисципліна. Який сенс концепту «глобальна історія»? , яке місце він посідає у сімействі споріднених термінів, що про них згадував Дж. Бентлі? (2011 р.). На думку останнього, саме всесвітня історія, як ключовий концепт, пов'язана тим чи іншим чином із такими альтернативними підходами, як «порівняльна», «глобальна», «велика», «транснаціональна», «зв'язана», «заплутана», «загальна» історія¹⁷.

Для прояснення ситуації навколо глобальної історії слід визнати, що центральну позицію в лінгвістичній родині усталених і нових термінів займає концепт «глобальна історія». Саме він є інтелектуальним продуктом доби глобалізації й залишається референтом щодо визначення місця в даному сімействі всіх споріднених понять та їх взаємодії між собою.

Цілком очевидно, що глобальна історія стала предметом рефлексій не одного покоління глобальних істориків. Маємо підстави констатувати, що нині ми перебуваємо на стадії рецепції нових ідей і підходів,

¹⁵ Конрад С. Что такое глобальная история? С. 22.

¹⁶ Там же. С. 28. Див.: Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. Социальная теория и историографическая практика. Москва: Круг, 2011. С. 548.

¹⁷ Bentley Jerry H., The Task of World History, The Oxford Handbook of World History, ed. by Jerry H. Bentley. Режим доступу: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235810.001.0001/oxfordhb-9780199235810-e-1>

коли відбувається пошук смислів і дефініцій концепту «глобальна історія». Важливим інструментом розв'язання такої запутаної інтелектуальної ситуації виступає історія понять.

Історія понять: генеалогія

Історія понять, або концептуальна історія (conceptual history), має свою академічну генеалогію. На думку Р. Козеллека, «історії понять» існували з XVIII ст. та посідали постійне місце в «історіях мов і в історичній лексикографії». Термін «історія понять», як відомо, винайшов І.В.Ф. Гегель.

Від початку історія понять базувалася на герменевтичній традиції – від часів Реформації, а згодом романтизму. Справжнім фундаментом історії понять виступає герменевтика, адже «прояснення» чи то з'ясування значення самого поняття «герменевтика» водночас є її історією. Герменевтична теорія народжувалася внаслідок і під впливом релігійно-теологічної полеміки доби Реформації. Саме в тих умовах виникла потреба відбити атаки кліриків на прибічників М. Лютера й лютеранство. У витоків герменевтики стояли сам Лютер, а також Меланхтон, Флацій. Термін «герменевтика» запровадив у XVII ст. страсбурзький богослов Йоганн Даннгауер.

Ф. Шляєрмахер концептуалізував герменевтику як теорію розуміння. В. Дільтей використовував її для методологічного обґрунтування «наук про дух». Г.-Г. Гадамер став фундатором філософської герменевтики («філософствування просякнуте розумінням»). Із його погляду, герменевтика – це теорія і практика (ви)тлумачення текстів. Більше того, розуміння універсально, а проблематика розуміння актуальна для

тих наук, для яких неприйнятні методи строгої верифікації. Так, Гадамер сприймав розуміння як герменевтичне коло (герменевтичне правило), котре було запозичене з античної риторики в добу Просвітництва і згодом перейшло до герменевтики нового часу: «Розуміння постійно рухається від цілого до частини й від частини до цілого». Мета розуміння полягає в розширенні концентричних кіл певного змісту, про який ідеться. Розуміти означає здатність щось усвідомлювати, і водночас – уміння виокремити свою думку від інших, при тому розуміючи, що саме інший мав на увазі. До речі, розуміння та інтерпретацію Гадамер сприймав як синоніми однієї дії або розумової процедури.

Отже Г.-Г. Гадамер широко розгорнув саме філософську герменевтику: мова й думка в науці утворюють поняття, а мова – це продукт і результат досвіду. Справжню драму філософії та науки, наголошував мислитель, становить «нестача мови», тобто брак необхідних слів-понять. Думка артикулюється у словах-поняттях, які живуть разом із буденною мовою. Механізм утворення поняття пов'язаний із процесом перетворення звичайних слів на нові поняття, простомовні слова неначе коробляться під тиском думки. Завдання фахового історика понять філософ убачав у процедурі «прояснення понять», тобто в пошуках їх змісту.

Інституціоналізація історії понять бере початок із 1930-х рр. (В. Шлезінгер, О. Бруннер, К. Шмітт, Й. Трір), коли вона була спрямована проти двох течій, панівних у попередньому десятилітті – «історії ідей» та «історії духа», які «вивчали концепти заради їх самих, поза їх конкретним соціально-політичним

контекстом». Для М. Блока і Л. Февра аналіз мови був «інтегральною, складовою частиною їхніх соціально-історичних праць».

Предметом історії понять є встановлення зв'язки між поняттями, їх генеалогія, структура, трансформації семантичних структур. За ступенем узагальнення існують базові, абстрактні, конкретні поняття. За предметним принципом вони поділяються на економічні, політичні, соціальні, історичні. Останні класифікують за рівнем абстрактності: загально-, конкретно-історичні, рефлексивні.

Система загальних історичних понять виникає в добу Просвітництва, згодом вони перетворюються на усталений інструментарій історичного дослідження. До цієї групи понять належать «історія», «розвиток», «держава», «народ», «культура», «цивілізація», «нація», «демократія», «клас», «революція». На прикладі ключових понять історії простежуються трансформації їх семантичних структур: спочатку слово «революція» означало коловорот планет, «культура» – спосіб обробки землі, «клас» – розряд, групу однорідних предметів.

Існують теоретичні поняття, які вимагають вищого ступеня абстракції, як-от категорії «час» і «простір»¹⁸. У рамках історичної науки функціонують і так звані «рефлексивні поняття», що утворюються спеціально задля вивчення понять «другого ступеня», як «джерело», «факт», «метод», «критика», «історіографія». Виокремлюють також «поняття, що рухаються», або поняття з надмірною кількістю значень (Р. Козеллек).

¹⁸ Козеллек Р. Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. Київ, 2005. С. 352.

Презентаційні функції в історії понять виконує спеціальна термінологія: «концепт», «поняття», «термін». «Поняття» (за визначенням Г.-Г. Гадамера) – це «мовна мікроконструкція»¹⁹. «Термін» – це «чітко означене слово з обмеженим значенням», саме в мовній формі терміна «виступає поняття як таке». У давньоримській міфології *Термін* – це ім'я божества-охоронця кордонів, якого вшановували у вигляді мезового каменю. «Категорії» (слово-термін належить Гегелю) – фундаментальні «розумові визначення», що виходили поза межі конкретної предметної галузі. Категорії, уважав німецький філософ, слугували «визначенням абсолютного», а не конкретних предметів і предметних галузей²⁰.

Таким чином, концепт, поняття, термін виконують функції не лише як одиниця мови, а як одиниця аналізу, інструмент пізнання. На відміну від дослідників, котрі розрізняють слова-означення: «термін», «поняття», «категорія», «концепт», ми свідомо використовуємо всю лінійку як синоніми. Звісно, вони мають певні змістові та лексичні відмінності, однак усі виступають одиницями мислення, народжуються з розмовної мови, а згодом, завдяки когнітивним процедурам проблематизації, концептуалізації, рефлексії, із чуттєвого образу перетворюються на уявний, абстрактний.

Водночас думки щодо дисциплінарного статусу історії понять розходяться. Одні дослідники сприймають історію понять як сучасний напрям в історіографії, інші – як інструмент критики соціальних

¹⁹ Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. Москва, 1991. С. 71.

²⁰ Там же. С. 34, 71, 124.

наук (Н. Копосов), ще хтось – як реакцію на політичну ситуацію й політичні дебати (фінська школа). Р. Козеллек уважав історію понять «пропедевтикою до наукової теорії». Г.-Г. Гадамер розумів «історію понять як філософію». Дехто розглядає історію понять як «допоміжну службу в науковому дослідженні», або «метаісторію» чи «метод»²¹.

Як на мою думку, переконлива позиція Жака Гійому (J. Guilаumou), котрий в історії понять убачає «мовне перевизначення інтелектуальної історії»²². Це означає, що історія понять у сучасному розумінні виступає реакцією на традиційну історію ідей та її наступницю – інтелектуальну історію, адже вона є продуктом «лінгвістичного повороту», сутність якого становить контекстуалізм. Сучасна історія понять передбачає визначення сенсу слова-поняття в історичному та лінгвістичному контекстах. Якщо, на відміну від академічної історії ідей (за версією А. Лавджоя), інтелектуальна історія звертається до політичного та соціального контексту виникнення й функціонування ідей, то історія понять актуалізує саме лінгвістичний контекст. Вибудовується лінія: історія ідей – інтелектуальна історія – історія понять. Маркером останньої є саме лінгвістичний контекст, який відрізняє її від попередніх форм. Це означає, що у сучасному історико-понятійному дискурсі визначальною стає лінгвістична методологія. Відомі прецеденти створення

²¹ Див.: Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ, 2013.

²² Гійому Ж. Лингвистическая история концептуальных словоупотреблений // История понятий, история дискурса, история метафор / Под ред. Х. Э. Бёдекера; пер. с нем. Москва, 2010. С. 85.

концептуальної історії (історії понять) політики та політичної думки. Саме внаслідок лінгвістичного повороту історія понять перетворюється на лінгвістичну методологію²³.

Отже історія понять повертає дослідника до перипетій виникнення та побутування того чи іншого поняття, адже вона вивчає не одне поняття, а групу понять в їх співвідношенні. Сукупність же понять із конкретної проблеми, галузі, науки чи академічної дисципліни дозволяє відтворити їх структуру, генеалогію, поточну герменевтичну ситуацію²⁴. Наприк-

²³ Буссе Д. История понятий – история дискурса – лингвистическая эпистемология. Философские замечания по поводу теоретических и методологических основ исторической семантики в связи с философией личности // Персональность. Язык философии в русско-немецком диалоге. Москва, 2007. С. 309.

²⁴ Найвідомішою формою існування концептуальної історії (історії понять) є численні словникові проекти, у тому числі «Основні історичні поняття: Історичний словник соціополітичної мови в Німеччині», «Довідник основних політичних понять у Франції 1680–1821 рр.», «Словник соціально-політичних слововживань французької мови в 1770–1815 рр.». Поряд із найпоширенішим словниковим підходом формується новий тренд – корпусна лінгвістика, предметом якої є розробка, упорядкування та використання текстових (лінгвістичних) корпусів, тобто сукупності текстів, згрупованих за певним принципом, розмічених за відповідним стандартом і забезпечених спеціальною пошуковою системою. «Корпус першого порядку» зазвичай об'єднує тексти за ознакою мови, автора, часу створення тощо. Так, у французькому проекті «Нерівність/і. Лексичне дослідження та дискурсивні варіації (18 – 20 ст.)» (*Inégalité/s. Usages Lexicaux et variations discursives (18-ième – 20-ième siècles)*), ed. par P. Fiala, Paris, 1999), підготовленому за редакцією П'єра Фіала (P. Fiala) описується корпус текстів (архівних, періодичних видань, відомих авторів XVIII–XX ст., а також сучасних продуктів медіакомунікації), необхідних для вивчення терміна «нерівність» у дискурсивних конфігураціях. Саме цей проект

лад, «концептуальна історія політики», на думку Ж. Гійому, означає, що політика сприймається крізь систему понять, історію їх виникнення, розвитку, рецепцію. Словом, будь-яку науку, проблему чи сферу знання можна сприймати через аналіз уживання та значень тих понять, які утворюють відповідну сферу, відтворити процеси виникнення споріднених понять, їх аналітичні й семантичні зв'язки, місце в ієрархії значень.

Ж. Гійому називає «концептуальною історією політики». Це видання стало результатом роботи лабораторії політичної лексикології Вищої нормальної школи Сен-Клу, охоплює період XVIII–XX ст., і використовує банк даних Національного інституту французької мови та архіву текстів самої лабораторії. На відміну від німецької традиції французькі автори надають перевагу «мовній історії понять» як «галузі історії понять, що пережила "лінгвістичний поворот"». За словами Ж. Гійому, проект ґрунтується на методах лексичного й дискурсивного аналізу корпусу політичних текстів, котрі в різний спосіб подають значення політичної лексики від часів Французької революції й до сьогодні. Таким чином, у фокусі уваги концептуальної історії перебувають «мовні практики» та «мовні умови» виникнення понять. Нещодавно в Україні вийшов друком французький словниковий проект концептуальної історії «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей» за редакцією Барбари Кассен (Barbara Cassin). Це перша спроба, за словами редакторки, зібрати неперекладності – слова, терміни, словосполучення, вислови, граматичні звороти, – що створюють проблеми при перекладі іншими мовами. Укладачі виходили з того, що кожна мова одне й те саме поняття відтворює по-різному. У просторі уваги авторів перебувають цілі «мережі слів та значень», що «є мережами філософських говірок, для яких відомі дата створення, автори та конкретні твори, де вони вживаються». Харківські історики підготували «Історіографічний словник» (Харків, 2004) як навчальний посібник. Упорядники його ставили за мету розкрити значення, історію та еволюцію основних понять історіографії як спеціальної дисципліни.

Історія понять в інформаційному суспільстві

У добу інформаційно-мережевого суспільства історія понять як дисципліна та як метод набуває значної ваги. Інформаційне суспільство, за М. Кастельсом, — це гнучка структура потоків інформації й комунікацій. Це період, коли виникають величезні масиви інформації, з'являється потреба у засобах її обробки, актуалізуються проблеми комунікації, тобто мови науки та певної поведінки історика. Це є прямим наслідком лінгвістичного повороту, який вплинув на всю сучасну соціогуманітаристику. Не випадково А. Тойнбі говорив, що історія мови — це конспект історії суспільства.

В епоху глобальних криз радикально оновлюються науки, а отже й мова науки. Це означає, що нові знання продукують нові ідеї-концепти, реактуалізують відомі поняття або ресемантизують старі, наповнюючи їх новими смислами. Той факт, що нові ідеї, які народжують нові слова та поняття, викликає невдоволення в тих, хто обходиться традиційною лексикою в науці. Тому подібні непорозуміння можливо усунути лише у процесі комунікації, тобто обговорення і прояснення слів-понять, завдяки чому зникають неясності, а незнайомі слова й терміни стають доступними. Наука продукує свою мову, мовні засоби, що фіксують процес і результат дослідження, забезпечуючи комунікацію в науковому середовищі. Мова науки відрізняється від розмовної мови, адже звичні побутові слова під тиском думки перетворюються на терміни й категорії наукового мовлення. Процес створення понять — це ломка семантичних структур та утворення нових сенсів.

Мова науки – відкрита система, котра поповнюється, оновлюється новими поняттями, відбувається внутрішня фільтрація випадкових, модних, тимчасових слів, котрі не прижилися в науковому вжитку. Вона гнучка й динамічна, тісно пов'язана з соціокультурними змінами у суспільстві та в корпоративному середовищі. Основна проблема полягає в антагонізмі між конвенційною сталістю та революційними змінами в мові наукового спілкування. Відомо, що за часів глобальних змін, криз, соціальних струсів наука переживає справжню «революцію понять». Так, у XX ст. у філософії відбулася «мовна революція» (Л. Вітгенштайн, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, неопозитивізм), що означало зовсім інше розуміння мови, котра не лише відбиває, але створює реальність, в якій живе людина.

Мова науки доволі рухлива і гнучка, вона постійно оновлюється й поповнюється, фільтруючи чужомовні слова, кліше, застарілі лексичні конструкції, модні слівця, які не прижилися в науці. Така динамічність мови тісно пов'язана зі глобальними соціокультурними змінами у суспільстві, опосередковано чи то напямую. Тому багатозначність слів-понять, наукових термінів і категорій потребує додаткових домовленостей стосовно їх використання у практиках істориків.

Ще одна особливість мови як системи комунікацій – це нахил до її індивідуалізації та мовних засобів самопрезентації вченого-історика. Звідси зрозуміла герменевтична чутливість історика, його смак до нових слів-термінів, до застосування ізоморфних понять і лексичних конструкцій. Справжній учений має свою мову (у сенсі стилю, упізнавання, власного по-

няттяєвого інструментарію, багатства лексичного багажу, відкритості до нового, здатності до експлікації й використання норм-понять, чіткості викладів).

Специфіка мови дослідника визначає також його мовну поведінку, котра тісно пов'язана з мовною культурою. По-перше, це означає розмаїття лексичного запасу, гнучкість, образність, доступність мовлення, роз'яснення понять, якими оперує фахівець. По-друге, використання поняття як аналітичного засобу передбачає звернення до його генеалогії, семантичних зв'язків з іншими лексичними елементами. По-третє, правилом мовної поведінки історика має стати очищення його власного лексикону від зайвих запозичень, чужомовних зворотів, слів, термінів, а також уникання надмірних вульгаризмів, описових, неточних або застарілих власномовних відповідників, оперування місцевими фактами як загальновідомими (вади, що їх зауважив свого часу Ю. Шевельов).

Мова – це не лише знакова система, засіб комунікації, але й інструмент пізнання. Знання мови та позамовних знань створює «мовну особистість» (В. Маслова). Концептуальна історія формує мовну поведінку історика. Історик як «мовна особистість» перебуває в особливій диспозиції. Він повинен знати мову епохи, що вивчає, та епохи, в якій живе сам. Отримуючи нову інформацію, історик співвідносить її з тією базою, що має, і створює нові смисли. До речі, мова історика, його робочий лексикон зазвичай несуть на собі відбиток тієї інформації, з якою він працює (характер епохи, що вивчається, її культурний ландшафт, специфіка мови джерел і текстів, термінів, понять). Творення смислів відбувається завдяки процедурам категоризації, того, що сприймається-

ся дослідником у вигляді розмовної мови, побутових слів, термінів, понять, категорій, концептів.

Завдання історика, як мовної особистості полягає в тому, щоб скорегувати систему наукової мови з професійним знанням. Культура мовної поведінки історика напряму пов'язана, як зауважував Г.-Г. Гадамер, із «проясненням» понять, термінів, категорій, котрі він оперує. Прояснення понять зі власного мовлення історика важливе не лише для наукової комунікації, відбору інформації в міждисциплінарному просторі, а з огляду на те, що він має розуміти, що нове/старе, відоме/невідоме, запозичене/винайдене поняття – не просто слово, а спосіб організації інформації, інструмент пізнання. Той чи інший концепт, історичне поняття, теоретична категорія постають не як одиниця мови, а як певна модель організації й вивчення фактів, подій, явищ. Наприклад, «всесвітня історія» – це аналітична структура, засіб організації конкретного матеріалу. Зазвичай заміна даного поняття на концепт «глобальна історія» змінює зміст, значення та наслідки подій, котрі ці поняття відображають.

У ситуації збільшення потоків інформації функції науки-історії ускладнюються. По-перше, наука виступає засобом упорядкування тієї інформації, котра надходить у розпорядження історика, тобто виконує функцію категоризації знання, концептуалізації нових слів-понять як оперативних одиниць знання. Дослідник, отримуючи нову інформацію, співвідносить її з тією, яку має, і в такий спосіб народжуються нові смисли, поняття, терміни. По-друге, в умовах глобалізації історія запозичує поняття з різних сфер знання, близьких та віддалених, сприяючи інтеграції

наук. Обмін поняттями, термінами, концептами призводить до ефективного обміну, утворення міждисциплінарного простору як джерела зберігання, збагачення, трансферу понять. По-третє, наука виконує функцію стандартизації та унормування мови науки, утворюючи ієрархії узвичаєних понять і термінів, а в добу кризи реактуалізує старі, забуті або відкинуті їх сучасниками поняття, ідеї, теорії, котрі в нових умовах набувають актуального значення і змісту. У такий спосіб здійснюються процедури ресемантизації понять, коли старі, узвичаєні терміни-поняття наповнюються новим змістом, набувають інших лексичних форм. Звісно, концепти, поняття, терміни зберігають «родову пам'ять» про свої витоки, походження чи то зі сфери історії, соціології, філософії, культурної антропології, наукознавства, психології, лінгвістики. По-четверте, саме історіографія виступає в ролі споживача та переробника понять із різних галузей знання, що призводить до руйнування застарілих непроникливих дисциплінарних кордонів між окремими науками та дисциплінами. Запозичення спеціальних понять і термінів, їх переосмислення й верифікація на іншому матеріалі створює нові лексичні конструкції, призводить до ресемантизації усталених понять, виникнення нових смислів. По-п'яте, національні історіографії виконують також важливу функцію перенесення загальних понять різного ступеня абстракції з одного культурного поля на інше, пристосування їх у процесі запозичення та використання на конкретному історично-національному ґрунті. Отже система наукових понять трансформується внаслідок докорінних змін у самому суспільстві,

структурах науки (прикладної й фундаментальної) та мовному апараті науки.

Водночас в умовах глобалізації науки та професії історика особливого значення набувають такі складові історії понять, як читання та переклад. Унаслідок інтернет-революції дедалі більше мовою міжкультурного, міжнаукового спілкування стає англійська. Як відомо, традиційна (герменевтична) парадигма читання передбачала зведення змісту тексту до його задуму. Просвітницька візія означала, що текст навчає або розважає читача, і саме тому має бути прочитаним. Позитивістська парадигма читання, популярна з середини XIX ст., була спрямована на тлумачення тексту, себто з'ясування умов, необхідних для розуміння його змісту, сприймала текст як продукт національного середовища, де він створювався.

Сучасна парадигма читання визнає існування зазору між минулим / сучасним, свій / чужий, я / ти, тому не отожднює читача з автором тексту (акт дивінації). Мета читання полягає не в повному зануренні в епоху автора, а в усуненні цього зазору-дистанції між досвідом автора й досвідом читача, адже читач може «прикинути» досвід автора тексту на себе, але не переміститися повністю у ситуацію автора. Отже сенс читання, як його розуміють сьогодні, полягає не в реконструкції авторського задуму, а в конструюванні нового смислу. Звідси зрозуміла множинність смислів, плюральність у сприйнятті тексту, принципова неможливість зведення тексту до одного смислу/задуму.

Узагалі таємницю читання Г.-Г. Гадамер убачав у тому, що вибудовується великий міст між мовами автора й читача. Читання поетичного чи наукового

тексту рідною мовою подібне перекладу з чужої мови. Читання є перетворенням непорушних знаків на потік думок та образів. Читання, як і переклад, вимагають трансформації смислів, що межує з творчістю як у формулі Гадамера: «кожен читач – наполовину перекладач». І варто додати, кожен читач і перекладач виступають співавторами тексту-оригіналу. Читання є тлумаченням, а тлумачення виступає «артикульованою репрезентацією читання».

Переклад Г.-Г. Гадамер розглядав як аспект культури читання. Читання й переклад створюють нову цілісність тексту, генеруючи в такий спосіб інші смисли, знання та образи. Переклад з іноземної мови також означає творення нових смислів, адже переклад – це «пере-кладка» і «пере-несення». Перекладач сам більше, ніж інтерпретатор, він – наче міст між двома мовами²⁵. Ясна річ, читання й переклад перетворюють текст автора або перекладача на твір читача. «Зміст прочитаного тексту, – наголошував Гадамер, – читач трансформує у своє мовлення», не помічаючи, як багато свого вкладає у читання.

Свого часу Г. Шпет убачав особливий стан історика в тому, що той в одній особі об'єднує і читача, і автора. Адже історик «повинен уміти розуміти – тут метод дослідження, і повинен передавати те, що розуміє – тут метод формулювання»²⁶. У тому та іншому випадку – дослідження чи опис результатів цього дослідження – інструментом історика виступає слово-поняття. Мета історика полягає в перекладі

²⁵ Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. Київ, 2001. С. 150–151, 146–147.

²⁶ Шпет Г. Г. История как предмет логики // Историко-философский ежегодник: 1988. Москва, 1988. С. 317.

понять із текстів, котрі він досліджує, на сучасну мову та у проясненні понять, що ним використовуються у власних працях. Національна історіографія – це той найсучасніший поняттєвий простір, у межах якого історик повинен знайти баланс між традиціями та новаціями, нормами наукового мовлення і власним стилем та мовною поведінкою. В умовах суспільства, що глобалізується, важливо зберігати баланс між мовою міжкультурної взаємодії (англійською) та національними мовами, котрі є маркером ідентичності й носієм культурних традицій.

Нинішній стан історії понять пов'язаний із процедурами категоризації величезного інформаційного ресурсу, а також прямих запозичень з арсеналу природничих і соціогуманітарних наук. На цій підставі й відбувається ресемантизація усталених лексичних зворотів, мовленнєвих конструкцій, понять. Саме такий підхід до історії понять і визначає її статус як методології дослідження будь-якої предметної галузі, сфери знання, наукової дисципліни.

Історія понять як метод

Не випадково «лінгвістичний поворот» припав на нову хвилю глобалізації з другої половини ХХ ст., що й утворювала сприятливий ґрунт для перетворення історії понять на нову лінгвістичну методологію. У сучасній історії понять, як відомо, співіснують два напрями: німецька традиція *Begriffsgeschichte* та кембриджська школа.

Представники класичної *Begriffsgeschichte* вважають, що соціальні поняття відображають історію суспільства, а історія політичних понять – історію суспільно-політичної думки. У 1950-х рр. Вернер

Конце став ініціатором поєднання проблематики соціальної історії та історії понять. Це означає, що історія описується за допомогою відповідних понять, адже в них акумулюється довготривалий досвід.

Показово, що соціальна історія та історія понять мають різні темпоральності, тобто «швидкість змін, і ґрунтуються на різних структурах, які відтворюються»²⁷. У німецькій традиції соціальна історія виступає в поняттях, за допомогою яких інтерпретують історію. Для німецької історії понять – *Begriffsgeschichte* – характерний прямий зв'язок з історією, історія понять є предметом інтересів саме істориків, звідси її визначення «історіографічна історія понять» (Г.Е. Бедкер). Зміна соціально-політичних понять, уважає Р. Козеллек, відбувається в «переломний час». Примітно, що дослідник фіксує й певний алгоритм утворення понять: іменник у множині; який переходить в однину; потім перетворюється на «колективні єдині поняття»; згодом політичні поняття наповнюються соціальними очікуваннями; нарешті виникають поняття, які «рухаються», тобто такі, що спрямовані в майбутнє.

Більше того, Р. Козеллек розрізняє слово й поняття, адже вони мають різні сутності. Слово містить смисл, який підживлюється контекстом. Слово стає поняттям, коли змістовні зв'язки вміщуються в одному слові, тобто, за Р. Козеллеком, поняття – це слова, наповнені змістовними зв'язками. На відміну від слова-терміна поняття завжди багатозначне та несе у собі змістовну повноту. Якщо значення слів точно виз-

²⁷ Козеллек Р. Социальная история и история понятий // Исторические понятия и политические идеи в России XVI–XX в. Санкт-Петербург, 2006. С. 34–37, 52.

начене, то поняття лише інтерпретуються. Якщо змістовні зв'язки – це соціальний досвід, то критерієм визначення поняття слугує багатство притаманних йому смислів. Словом, для німецької традиції Begriffsgeschichte історія понять виступає засобом пізнання соціально-політичних явищ, подій і відносин, що набули мовного оформлення.

Кембриджська школа історії понять сприймається як один із варіантів «лінгвістичного повороту». Для англосаксонської традиції характерна модернізація традиційної історії ідей саме у сфері теоретизування. Дж. Остін, Дж. Серль – автори теорії мовних актів, пов'язаних з історичною реальністю. Кембриджській школі притаманна орієнтація на філософію мови, лінгвофілософську проблематику. Так, автор теорії мовного акту Дж. Остін розрізняє три його рівні: мовлення (локутивний акт); дія, тобто інформування, критика, застереження (іллокутивний акт); досягнення певної мети, результату (перлокутивний акт). Ознаками мовного акту залишаються інтенціональність (зв'язок із конкретною метою) та конвенціональність (установлення певних правил, домовленостей). Свідомість людини завжди інтенціональна, тобто цілеспрямована, а мовний акт є витвором буття за допомогою слів²⁸.

Кембриджський напрям вирізняє особливий інтерес до історії понять саме в лінгвістичних контекстах, або використання мови в історичних контекстах, яким надавався комунікативний характер. Науковий доробок англосаксонської школи було поповнено теоріями «мовного поля» К. Скіннера та «політичних

²⁸ Остин Дж. Л. Перформативы – констативы // Философия языка. Москва, 2004. С. 23–34.

мов» Дж. Покока. На першого, як відомо, вплинула філософія мови Л. Віттгенштайна, на котрій, до речі, ґрунтувалися теорії Дж. Остіна та Дж. Серля. Сенса лінгвістичного контекстуалізму полягає в тому, що тексти існують не самі по собі, не поодинокі, а у зв'язку зі смисловими структурами. Теорія мовного акту зосереджена на семантичних зв'язках та їх функціях. Конструкції «поняттєве поле» й «лексичне поле» мають різне змістове наповнення.

Звичайна річ, німецька та англосаксонська школи, як законодавці «інтелектуальної моди», існують доволі автономно, відмінності між ними зумовлені різними завданнями дослідження, досвідом і традиціями попередників. Німецька версія історії понять орієнтована здебільшого на вивчення соціальних процесів за допомогою понять, в яких знайшли відображення дані процеси, натомість англосаксонська актуалізується у вивченні різноманітних дискурсів.

Інституціоналізація історії понять як галузі досліджень пов'язана з формуванням професійного середовища істориків понять та різними словниковими практиками – виданням політичних, соціальних, філософських глосаріїв різного формату й рівня. Лідером серед істориків понять є група з історії політичних і соціальних понять (History of Political and Social Concepts Group, HPSCG). Її було утворено 1998 р. у Фінському інституті в Лондоні, а до складу ввійшли представники німецької, англійської, французької, голландської, фінляндської традицій у царині вивчення історії понять. Під егідою HPSCG у різних університетах країн Європи та Азії щорічно проводяться тематичні міжнародні наукові конференції.

Існують й інші національні версії історії понять – французька (Жак Гійому / J. Guilaumou), голландська (Пім ден Бур / Pim den Boer), фінляндська (Г. Стеніус / Henrich Stenius), корейська (Юнг-сун Га / Yongsun Ha, Чесунг Чун / Chaesung Chun), російська (Н. Копосов, О. Хархордин, Г. Зверева, В. Дубіна). Російська версія історії понять зіперта на потужну інтелектуальну традицію праць Г. Шпета та М. Бахтіна. Їй, уважає В. Дубіна, потрібні й Козеллек, і Скіннер²⁹. На думку Н. Копосова, у Росії перевага надається англомовним працям, які більш поширені та доступні³⁰. Останнім часом історія понять стає інтелектуально привабливою й у середовищі українських істориків³¹.

Таким чином, методологічним підґрунтям нашого дослідження виступають принципи та підходи сучасної історії понять. Зasadничими є принцип контекстуалізму й теорія мовного поля.

Ключовий для сучасної історії понять – принцип контекстуалізації, котрий передбачає вміщення будь-якого поняття, слова, тексту в історичний і лінгвістичний контексти. Історичний контекст – це соціокультурні обставини, політичний досвід, духовний ландшафт епохи, стан ідеологій, науки та конкретної

²⁹ Дубина В. Из Билефельда в Кембридж и обратно: пути утверждения «истории понятий» в России: Послесловие // История понятий, история дискурса, история метафор. Москва, 2010. С. 298–319.

³⁰ Копосов Н. Е. История понятий вчера и сегодня // Исторические понятия и политические идеи в России XVI–XX в. С. 9–32.

³¹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ, 2013; Попова Т. Н. Дисциплінарний образ науки: підходи и понятия. Одесса, 2019. 392 с.

галузі дослідження, під кутом зору яких і розглядається сенс даного поняття. Існують навіть концентричні кола історичних контекстів, в яких виникає та побутує будь-яке поняття, ідея чи текст.

Лінгвістичний контекст означає, що історія понять вивчає не окремі поняття, а їх групи, розкриває семантичні структури: близькі або протилежні значення, синоніми, подібні та оціночні поняття. Усвідомлення смислу і значення поняття скеровує дослідника до розуміння перипетій виникнення, побутування, гри смислів даного поняття. Словом, історія понять не є історією окремих понять, вона вивчає взаємозв'язок понять з історичною дійсністю та поміж собою. Поняття, наголошував Р. Козеллек, поєднує у собі мову й позамовний світ. Саме семантичні зв'язки між елементами лексики беруть участь у процесах витвору і трансферу понять.

Важливим інструментом пізнання виступає теорія мовного поля, що містить лінгвістичне та поняттєве поля. Тож завдання історика понять полягає в дотриманні рівноваги при вивченні історичного й лінгвістичного контекстів.

Водночас історія понять як метод передбачає конституювання та легітимацію понять у науковій свідомості й історіографічних практиках з урахуванням національних культурних традицій, розуміння механізмів читання як інтеракції текст/читач, сприйняття читання як співавторства (автор/читач). Важливою є проблема перекладів наукових текстів, спеціальної літератури, адже ризики та негаразди при цьому зумовлені незнанням найновіших понять і категорій (аналітичних структур), неможливістю встигнути за темпами їх виникнення, семантичними трансформа-

ціями, а також вадами культури дискусії, «дискурсивними війнами». Зазвичай дослідники послуговуються поняттями нерефлексивно, без проговорювання їх смислу, історії походження, можливих конотацій. Якщо поняття використовується як аналітична структура, то фахівець має звернутися до його «прояснення», зокрема його інтелектуальної генеалогії. Історія понять як метод потребує вивчення понять у динаміці та взаємодії (діахронно й синхронно).

Звісно, будь-яка дисципліна, предметна галузь – це усталена система понять, у рамках якої вони всі пов'язані між собою й перетікають одне в одне. Історія понять як метод потребує вивчення сукупності цих понять із позицій їх динаміки та взаємодії, адже поняття слугують інструментом пізнання. Використання ж поняття як аналітичного засобу передбачає його експлікацію автором, а не механічне запозичення із загального категоріально-термінологічного арсеналу.

Історія понять як нова методологія дає розуміння того, що таке концепт та його структура, тобто ядро й периферія (В. Маслова)³². Ядро концепту означає словарне визначення лексеми у тлумачних, іншомовних, енциклопедичних, перекладних словниках. Наприклад: революція – «1. Переворот у житті суспільств, який приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу і утвердження нового, прогресивного. 2. Переворот у якій-небудь галузі, що приводить до докорінного перетворення, удосконалення чого-небудь» («Великий тлумачний словник сучасної української мови», 2004 р.). Периферія концепту містить немовне знання, тобто численні конотації, асоціації

³² *Маслова В. А.* Когнитивная лингвистика: учеб. пособие. 3-е изд., перераб. и доп. Минск, 2008.

щодо ядерної лексеми та суб'єктивний досвід дослідника. У наведеному прикладі концепт «революція» акумулює різний зміст і контексти. Залежно від мети, завдань і досвіду дослідника це може бути промислова, соціальна, політична, наукова революція. Концепт, поняття, термін виконують важливі когнітивні функції не як одиниця мови, а одиниця аналізу, інструмент пізнання. Сукупність концептів відображає логіку розвитку думки, предметної галузі, науки.

У цілому сукупність понять (лінгвістичне сімейство) будь-якої предметної галузі, зокрема глобальної історії, дозволяє відтворити їх генеалогію, структуру, трансформації та взаємодію. Концепт «глобальна історія», що є ключовим і референтним, має змістовні зв'язки не лише з такими близькими поняттями, як «універсальна», «загальна», «світова», але з групою наче «віддалених» понять, як-от «культурний трансфер», «відсталість», «імперський меридіан», «модернізація» тощо.

Глобальна історія: історичні контексти

Історичний контекст концепту «глобальна історія» пов'язаний із його попередником – поняттям «всесвітня історія», яке є одним із найстаріших у родині споріднених термінів. «Всесвітня історія» мала низку синонімів, як-от «дух народів», «універсальна історія», «космополітизм», «повна», «загальна», «світова» історія тощо. Своїм виникненням він зобов'язаний Великим географічним відкриттям, подорожам ранньомодерного часу, освоєнню Нового світу, утворенням колоній, пожвавленню міжкультурних зв'язків між континентами, півкулями. На пізніх етапах змістове наповнення, звісно, змінювалося, уточнюва-

лося, доповнювалося, проте «всесвітня» найчастіше сприймалась як продовження імперської та економічної історії.

Історію походження й поширення цього поняття в рамках нової класичної науки докладно простежено в монографії Георга Іггенса та Едварда Вана (2012 р.). Автори виокремлюють три фази у становленні всесвітньої історії. Перша охоплює XVII–XVIII ст. – період після Великих географічних відкриттів, упродовж якого постійно зростав інтерес до Нового світу, нововідкритих земель. У результаті з’являються перші універсальні історії, а «хрещеним батьком» глобальних світських істориків по праву вважається Вольтер з його працею «Дух народів». Послідовникам французького мислителя, як уважає британський історик Патрік О’Браєн, був властивий «відхід від провіденціальних наративів та їх клерикальних попередників»³³.

Друга фаза припадає на XIX ст. У цей період на Європейському континенті відбувався процес творення національних держав та світових колоніальних імперій як результат економічної, технологічної, культурної вищості Європи над іншими країнами й народами світу. Повсюди нав’язувалися стереотипи європейського мислення та стандарти історієписання як засіб ідеологічного впливу й політичного тиску. Примітно, що в XIX ст. в Європі згаснув інтерес до «незахідних» країн. У цей період відбулося остаточне оформлення євроцентризму (Eurocentrism), що стверджував абсолютне домінування цієї частини світу, а

³³ O’Brien Patrick, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, *Journal of Global History*, 2006, 1, p. 10.

культ національних держав (на зразок розвинутих країн Європи), нав'язував іншим країнам європейські канони мислення, у тому числі історієписання.

Саме на XIX ст., уважають Г. Іггерс та Е. Ван, припало створення «нового націоналізму», що його автори розуміють не лише як прихильність до національної держави, але як «колосальну довіру до архівних джерел». Останні ускладнювали просування за межі національних кордонів, і тим більше за межі Європи та Америки³⁴.

Професіоналізація історичних досліджень у XIX ст., на думку авторів, засвідчувала відхід від всесвітньої та регіональної історії й зосередженість на феноменах нації, націоналізму. Таку орієнтацію європейської науки на національну державу пояснюють її залежністю від архівних джерел, а отже будь-які спроби створення широкої міжнаціональної або транскультурної історії сприймалися як «порушення критерію строгої науковості». Проте зміни політичного світогляду, що відбулися в XIX ст., у центрі якого стояла ідея вищості Заходу, слугували виправданням колоніальної та імперської експансії, «а джерелом розвитку самої західної цивілізації вважалася національна держава»³⁵.

Отже у цей період історія слугувала не лише засобом формування національної ідентичності в бездержавних народів, але інструментом творення національної держави за допомогою уяви й історичних міфів. Побутує думка, що нації, котрі не існували як такі, «сконструювали себе за допомогою історії, час-

³⁴ *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии. С. 29–30.

³⁵ Там же. С. 421.

то використовуючи уявні, вигадані картини свого минулого для виправдання свого сучасного»³⁶.

Третя фаза припала на другу половину XX ст. й пов'язана, на думку дослідників, із «відродженням всесвітньої історії». Ці зміни відбувалися після «холодної війни» та внаслідок трансформації світового співтовариства³⁷. Із другої половини XX ст. радикально відновлювався й поширювався інтерес до країн «незахідного» світу. На цій стадії відбулася зміна пріоритетів глобального мислення, зумовлена кризою євроцентризму, визнанням сучасними інтелектуалами рівноцінності інших культур, традицій і стилів історичного письма³⁸. На думку Г. Іггерса та Е. Вана, на третій фазі розвитку всесвітньої історії з другої половини XX ст. особливу увагу приділено «незахідному світу та соціокультурним аспектам»³⁹. Відбувається розширення поля історичних досліджень, котре автори пов'язують із транснаціональною та інтеркультурною проблематикою, а також перенесенням акценту з історії еліт на «історію знизу». Остання обіймає повсякденне життя «широких народних мас», які перебували поза межами історії, а тепер привернули особливу увагу. Плюс студії про роль і статус жінок в історії⁴⁰.

Із кінця XX – на початку XXI ст. ситуація зі всесвітньою історією почала змінюватися. Під впливом глобалізації трансформувалися її форми і зміст. Виник термін «глобальна історія», котрий конкурує з

³⁶ Там же. С. 24.

³⁷ Там же. С. 421.

³⁸ Там же. С. 21–28.

³⁹ Там же. С. 30.

⁴⁰ Там же. С. 35.

традиційною «всесвітньою історією». Дедалі більшої популярності набуває величезна за обсягом літератури навколо глобальної історії. Щоправда, більшість істориків не сприймають або скептично ставляться до неї, а ціла низка питань з глобальної історії так і залишаються теоретично нерозв'язаними, контраверсійними.

Експансії терміна «глобальна історія» сприяли певні обставини. У витоків «нової глобальної історії» стояли історик Вільям Макнілл (William McNeill) та антрополог Ерік Вульф (Eric Wolf). У дослідженні першого⁴¹ запропоновано практично нову модель створення всесвітньої історії: «Ключовим фактором у світовій історії є контакти між людьми різних співтовариств і культурних традицій, що передбачає обмін ідеями та практичним досвідом». Згодом він досліджував вплив інфекцій, інфекційних хвороб на різні суспільства й культури⁴². Біологічні та екологічні фактори історики практично ігнорували, проте завдяки студіям В. Макнілла ця тема перетворилася на важливу сферу вивчення⁴³. Вагомий також внесок Е. Вульфа в переформатування поглядів на світову або глобальну історію з його ідеєю «плюральних сус-

⁴¹ Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. Київ: Ника-Центр; Москва: Старклайт, 2004; McNeill W. H., The Rise of the West: A History of the Human Community, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1963.

⁴² McNeill W. H., Plagues and Peoples, Garden City, New York: Doubleday/Anchor, 1976.

⁴³ Див.: Иггерс Г., Ван Э. Глобальная история современной историографии. С. 421–422.

пільств», народжених унаслідок складних зв'язків та взаємодій⁴⁴.

Наступ на прерогативи всесвітньої або світової історії розпочали також і постмодерністи. На зв'язок глобальної історії з постмодернізмом указує І. Іонов. Так, Ж. Дерріда заперечував саму ідею єдиної, загальної або всесвітньої історії, а говорив про історії, різні за своїми типами, ритмами, модусами. Ж. Делез, як і Е. Вульф, виступав проти зведення всього розмаїття взаємодій в історії до таких дихотомій, як «варварство – цивілізація, Захід – Схід, традиційне – сучасне, ядро – периферія, метрополія – колонія»⁴⁵.

Важливий внесок у процес концептуалізації сучасної глобальної історії зробили представники двох поколінь антиколоніальної критики. Якщо репрезентант першого покоління Е. Саїд вибив перші цеглини зі, здавалося, непохитної конструкції євроцентризму, виступивши проти домінування Заходу в усіх сферах життя суспільства, то представники другого (Д. Чакрабарті та ін.) – заснували цілий напрям *subaltern studies*, створивши умови для зрівняння у правах усіх типів історичного письма. Саме в постколоніальній критиці, зазначає І. Іонов, «більше інтересу до становлення, зіткнення, гібридності й метисності»⁴⁶.

Цілком логічно, що сучасна глобальна історія не є простим продовженням, або новим вбранням традиційної всесвітньої історії, адже в нових історичних умовах вона набуває нових форм і змісту. Сучасна глобальна історія означає великий масштаб мислен-

⁴⁴ Wolf E. *Europe and People without History*, Berkley, 1982.

⁴⁵ Іонов І. Н. Глобальная история как форма конструирования и репрезентации прошлого. С. 38.

⁴⁶ Там же. С. 41.

ня, зіпертий на нове розуміння часу та простору. Вона ґрунтується на взаємозв'язку та інтеракції територій, культур, спільнот і груп, а також проектує глобальний підхід до минулого.

Глобальна історія: лінгвістичний контекст

Концепт «глобальна історія» має чимало значень і смислових відтінків, динаміку та структурні зв'язки, котрі можна простежити за допомогою теорії «мовного поля». В її рамках використовуються такі аналітичні структури, як «поняттєве поле», «лексичне поле». Зокрема друге містить різні мовні засоби, лексичні формули для передачі одного-єдиного для всіх смислу. Перше натомість зазвичай представлено низкою смислів, що концентруються в одному слові-понятті. Взаємодія «лексичного» й «поняттєвого» полів слугує механізмом створення та передачі понять⁴⁷.

Лексичне поле глобальної історії представлене широким спектром понять, що включають як відомі, узвичаєні («всесвітня», «універсальна», «загальна», «світова»), так і набір відносно нових понять, як-от «компаративна» (comparative history), «велика» (big history), «транснаціональна» (transnational history), «зв'язана» (connected history), «заплутана» (entangled history), «загальна» (shared history) історія тощо.

Взаємини глобальної історії з традиційними, старими поняттями неоднозначні. Деякі історики просто ототожнюють її зі всесвітньою історією, використо-

⁴⁷ Про взаємодію «лексичного» та «поняттєвого» полів на прикладі поняття «Просвітництво» див.: Риккен У. О соотношении сравнительной истории понятий и сравнительной лексикологии // История понятий, история дискурса, история метафор. – С. 66–81.

вують в єдиній лінійці: «глобальна», «світова», «всесвітня», «універсальна», «загальна» історія. Із другої половини ХХ ст. під впливом процесів глобалізації форми і змісти глобальної історії змінювалися. Більше того, із позицій глобалізації почала сприйматися не лише сучасність, але близьке та віддалене минуле. Представник британської школи глобальних істориків П. О'Браєн навіть говорить про те, що світова історія прагне до Ренесансу⁴⁸.

Водночас із концептом «глобальна історія» набуває популярності поняття «транснаціональна історія». Термін «транснаціональний» виник у США 1916 р., а поняття «транснаціональна історія», «транснаціональний поворот» – у 1990-х рр. Зараз існує ціла лінійка термінів: «транснаціональна історія», «транснаціональні дослідження», поняття «транснаціональне», «транснаціональний підхід»⁴⁹.

Важливе місце в лексичному полі глобальної історії посідає концепт «перехресна історія». Він зустрічається в різних варіантах: французькою *histoire croisée*, англійською *entangled history* (заплутана) та *connected history* («зв'язана» історія)⁵⁰. Концепт

⁴⁸ *O'Brien Patrick*, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, *Journal of Global History*, 2006, 1, p. 36.

⁴⁹ *Конрад С.* Что такое глобальная история? С. 67–71.

⁵⁰ *The Making of the Modern World: Connected Histories, Divergent Paths (1500 to the Present)*, ed. by Robert W. Strayer. N. Y., 1989; *Unravelling Ties: From Social Cohesion to New Practices of Connectedness*, ed. by Yelka Ehuda, Frankfurt et al., 2002; *Burson Jeffrey D.*, *Entangled History and the Concept of Enlightenment, Contributions to the History of Concepts*, 8 (2): 1–24. Режим доступу: <https://digitalcommons.georgiasouthern.edu/history-facpubs/4/>; *Sönke Bauck, Maier Thomas*, *Entangled History*,

«зв'язана історія» запропонував американсько-індійський дослідник Санджай Субрагманьям⁵¹.

До лексику глобальної історії входять і такі поняття, як «нова компаративна історія» та «культурний трансфер». Історичне порівняння завжди вважалося теоретичною одиницею аналізу. Нині формується нове розуміння процедур історичного аналізу, що знаходить відображення в концепті «нова компаративна історія»⁵². Категорія «культурний трансфер» відносно нова, поширилася з кінця XX ст. та пройшла шлях від розуміння його як транскультурної історії до визначення культурного трансферу з погляду міжкультурного обміну й посередництва текстів, дискурсів, засобів масової інформації та культурних практик⁵³. До цього ряду понять належить «історія прикордоння» (*borderland history*) – концепт орієнтований на вивчення історії взаємних обмінів між європейськими спільнотами переселенців і групами корінного населення⁵⁴.

InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives.
Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

⁵¹ *Subrahmanyam Sanjay*, *Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia*, *Modern Asian Studies*, 1997, 31 (3), p. 735–762; *Curthoys A., Lake M.*, *Connected Worlds, History in Transnational Perspective*, Canberra, 2005.

⁵² *Welskopp Thomas*, *Comparative History*, in: *European History Online (EGO)*, publish. by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. URL: <http://www.ieg-ego.eu/welskoppt-2010-en>

⁵³ *Schmale Wolfgang*, *A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration*, in: *Ibid.* <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>; *Idem.*, *Cultural Transfer*, in: *Ibid.*, Mainz 2012-12-05. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

⁵⁴ *Bauk Sönke, Maier Thomas*, *Entangled History*, 2015. Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

Із 1990-х рр. відбувається ресемантизація старих понять у лексичному полі глобальної історії. Так, «Відродження», що його нині пропонують визначати як культурний трансфер ідей, людей, технологій, також корелюється зі глобальною історією.

Особливий інтерес становить група «молодих» понять у лексичному полі глобальної історії. До неї належить запропонований Дж. Бентлі концепт-формула «глобальний історичний аналіз». Прикладом новаційного конструювання термінів у цьому лексичному полі слугує концепт «велика історія» (*big history*)⁵⁵. Ева Доманська у статті «Історія за доби антропоцену» наводить думки теоретиків «великої історії», котрі вважають, що історія світу «допоміжна у співпраці, яка здійснюється в інтересах планети», що вона оповідає як про людські зв'язки в минулому, «так і в незалежних від людей системах Землі». У геологічній епосі антропоцену слід пам'ятати про людей і про «решту природи», адже історія світу має водночас біофізичний та людський характер, «а чинники змін є як фізичні, так і соціальні». Отже «нова глобальна історія вимагає мислення відповідно до планетарного масштабу, із фокусом на самій планеті. [...] Глобальні зміни вимагають нового патріотизму, лояльності не щодо країни, але відносно цілої Землі»⁵⁶.

«Велика історія», за логікою Е. Доманської, «накидає прийняття масштабу не лише глобального, але,

⁵⁵ *Christian D.*, *Maps of Time: An Introduction to Big History*, Berkeley, 2004; *Domańska Ewa*, *Historia w epoce antropocenu w: Boucheron P., Gradwohl P. Spotkanie ze światem II. Dialog polsko-francuski*, tłum. E. Brzozowska, Warszawa, 2015, s. 177–189.

⁵⁶ *Domańska Ewa*, *Historia w epoce antropocenu*, s. 182–183.

передусім, планетарного (а також космічного), оскільки антропогенні зміни обіймають зміни, які спричинені людиною також і на інших планетах (космічне сміття, культурний ландшафт космічного простору). У такій перспективі проблема спадщини людства не обмежується тільки тим, що існує на Землі, але поширюється також і на те, що знаходиться в космосі». Молекулярна та мікробіотична перспективи змінюють масштаб сприйняття людини, людського фактору, котрий відповідно до ідей антропоцену сприймається не просто як вид, а «як один із видів, що мешкає на Землі, але також і як форма життя, оперта на вуглецю». У такому контексті не можна не погодитися з роздумами Е. Доманської про те, що «сутність людська є буттям не лише культурним, але також і біологічним; не індивідуальним, але – як кажуть біологи – геномною химерою, голобіонтом (складним організмом), котрий населяють інші форми життя (симбіонти)»⁵⁷.

Словом, *big history*, «велика історія» є продуктом ери антропоцена, та збільшує в рази масштаби мислення, охоплюючи людський, природний і планетарний виміри. До речі, погляд на природні й соціально-культурні процеси в геологічному вимірі, гадаю, викликає в пам'яті ідеї Бюффона та інших французьких просвітників, енциклопедистів, що навіть створює ефект «нового Просвітництва», «планетарного космополітизму». Отже цей термін («велика історія») відносно молодий, але за своїм змістовим наповненням і функціональним призначенням відповідає викликам

⁵⁷ Ibid, s. 183.

часу та природно вписується в родину споріднених термінів.

Як бачимо, лексичне поле концепту «глобальна історія» доволі строкате, рухливе, ресурс якого поповнюється завдяки пришвидшенню глобалізаційних процесів. Поряд зі звичними поняттями виникають нові терміни, лексичні елементи, відбувається переосмислення (ресемантизація) відомих та узвичаєних понять.

Поняттєве поле (концентрується навколо одного поняття) глобальної історії фіксує чимало смислів і варіантів та нині залишається неоднозначним. Найчастіше під «глобальною» розуміють транснаціональну історію, котра спрямована на вивчення сучасності, масштабних глобалізаційних процесів. Деякі історики схильні були пояснювати глобальну історію як транскультурну чи перехресну. Інколи глобальну історію порівнювали з міжнародною історією, історією міжнародних відносин або країнознавством. Дебати щодо предмету та методів глобальної історії, що почалися з моменту її виникнення, тривають і по сьогодні.

«Глобальна історія», припускаємо, належить до родини «рухливих понять» (*Bewegungsbegriffe*), котрі, за словами Р. Козеллека, мають «надлишок значень». Рухаються вони не самі по собі, а завдяки їх різноманітному використанню. Спрямовані в майбутнє «рухливі поняття» багатосенсові й перебувають у стані вдосконалення та «перезавантаження». У цілому вирішальну роль у творенні понять відіграють семантичні зв'язки між елементами лексики.

На наш погляд, «глобальна історія» як концепт містить чимало контекстів і має амбівалентну приро-

ду. У широкому розумінні вона виступає як соціальний конструкт, історична ідеологія світу, що глобалізується. Виникла вона наприкінці ХХ ст. й суттєво відрізняється від попередніх історіографічних канонів і традицій. Більш детально складна динаміка формування мовного поля поняття «глобальна історія» з його лексичними та поняттєвими структурами розглядатиметься нижче. Концепт «глобальна історія» кристалізувався в конкретному поняттєвому просторі в умовах пришвидшеної глобалізації, рухаючись від простого терміна до уявної конструкції з широким спектром смислів і значень. Проте сьогодні можна констатувати, що концепт цей потребує принципових конвенцій, тобто домовленостей, уточнень та роз'яснень.

У цілому на підставі теорії мовного поля можна визначити ідентичності «глобальної історії» як ключового концепту у сімействі споріднених термінів та пов'язаних із ним низки узвичаєних і нових понять.

У пошуках ідентичності

У дебатах навколо глобальної історії послідовною залишалася позиція представника старшого покоління глобальних істориків Дж. Бентлі, котрий всесвітню історію розумів як глобальну. На його думку, образ всесвітньої історії створювали різні групи інтелектуалів: філософи, соціологи, історики. Заслуги соціологів (А.Г. Франк, І. Валлерстайн) він пов'язував із теорією модернізації, ключовими поняттями якої

буди традиція та сучасність, а також теоріями залежності, світ-системного аналізу⁵⁸.

Однак у 1960-х рр. інтелектуальна ініціатива поступово перейшла до істориків. За два десятиліття посилювався інтерес до порівняльного та кроскультурного аналізу, через що всесвітня історія почала формуватися як визначна область історичної дисципліни. Із 1990-х рр. історики, констатує Дж. Бентлі, створюють традицію глобального історичного аналізу, котрий розвивався у трьох напрямках: інтерес до феномену дифузії (взаємопроникнення) технологій та їх вплив на суспільство; дослідження широкомасштабних структур (патернів економічної й соціальної історії з акцентами на торгівлі, економічній інтеграції великих областей); вивчення навколишнього середовища, екологічних проблем у широкому, глобальному масштабі. Словом, Дж. Бентлі ототожнює глобальну історію з всесвітньою та уводить поняття «глобального історичного аналізу»⁵⁹.

Однодумець Дж. Бентлі Патрік Меннінг (Patrick Manning) виокремлює два підходи до всесвітньої історії⁶⁰. Перший, традиційний, зосереджений на вивченні цивілізацій, націй, соціальної історії. Другий, новий і перспективний, що його П. Меннінг називає «науково-культурним» напрямом у глобальній історії, передбачає залучення «неархівних джерел» та методів із таких галузей знання, «як еволюційна біо-

⁵⁸ Бентли Дж. Образы всемирной истории в научных исследованиях XX в. С. 43.

⁵⁹ Там же. С. 45–46.

⁶⁰ Manning Patrick, ed., *Slave trades, 1500–1800: globalization of forced labour*, Aldershot: Variorum, 1996; *Idem. Navigating World History: Historians Create a Global Past*, New York, 2003.

логія, екологія, палеонтологія, археологія і хімія, а також лінгвістика та літературознавство»⁶¹.

Представник британської школи глобальних істориків Патрік О'Браєн також виокремлює два напрями у сфері глобальної історії, які відповідають перспективам, «орієнтованим на тренд глобалізації політики, економіки й культури». Перший напрям, репрезентований працями В. Макнілла, – це «традиційний і переконливий спосіб написання глобальної історії», що представляє собою «модель зв'язків (приєднання)». Згідно з рекомендаціями Макнілла, метою є *«вивчення цих зв'язків крізь призму політичних рубежів, просторових одиниць і географічних меж, що дозволить історикам уникнути поблажливості культур, часових кордонів та національної зверхності, збудованої в більшість панівних сьогодні стилів історієписання, а також постмодерністської недовіри до всіх видів метанаративів»*.

Утім зв'язки та «взаємодії» не можуть бути просто чи взагалі «благими», адже поширення чуми, хвороб і паразитів, руйнівні набіги кочовиків, війни, грабежі або імперська експансія, примусове насадження релігій, руйнування туземних культур та суспільств чужинцями тощо – усе це сприймається «як епізоди "зв'язків" у глобальній історії». Доробок Макнілла О'Браєн убачає у визначенні різних типів зв'язків, *«контактів, що їх вивчають упродовж тривалих періодів, які визріли у трансформації. Таксономічні феномени, віднесені до подібних зв'язків, включають у себе торгівлю, інвестиції, війни, релігію, міграції, поширення корисного знання, обмін ботанічними ви-*

⁶¹ Див.: Иггерс Г., Ван Э. Глобальная история современной историографии. С. 423.

дами й поширення хвороб. Особливу увагу приділено значенню транспорту та видам комунікації, котрі забезпечили, полегшили і здешевили контакти через річки, моря, океани, а згодом у повітрі».

Другий підхід до глобальної історії П. О'Браєн пов'язує з географічним розширенням «об'єктів вивчення за межами конфесійних, регіональних і національних кордонів, а також континентів, океанів та окремих культур». Отже такий підхід, як його бачить дослідник, означає використання компаративного методу, історії навколишнього середовища та природної історії, взаємодії людини з природою: *«Увага до навколишнього середовища сприяє об'єднанню історії з географією хоча б тому, що розмаїття екологічних умов часто виявляється основною причиною переконливого пояснення природи відмінностей у способах і стандартах життя як усередині, так і за межами Заходу»*. Водночас «інтерес, що відроджується, до еволюції взаємодій людини та природи привертає до історії біологів, геологів, ботаніків, кліматологів, палеонтологів, епідеміологів». На думку О'Браєна, недавнє позбавлення просторових параметрів і хронологій національних історій створює інноваційні перспективи для «інтерпретації локальної, регіональної та національної історій, а також для вивчення інших географічних і просторових одиниць»⁶².

Зрештою, про два напрями у глобальній історії говорять і Г. Іггерс з Е. Ваном: 1) світ-економіка й теорії модернізацій; 2) представлено В. Макніллом. Вони дають розлогу характеристику цим двом напрямам: *«У 1980-х рр. та особливо після 1990 р.*

⁶² O'Brien Patrick, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, p. 6.

всесвітня історія рухалася у двох різних напрямках. Один із них [...] було задано раніше, ще в 1970–1980-х рр., такими представниками суспільних наук, як Андре Гюндер Франк (Andre Gunder Frank), Ерік Вульф (Eric Wolf) та Іммануїл Валлерстайн (Immanuel Wallerstein), а також економістами й соціологами, що цікавилися впливом західного капіталізму в період сучасності на решту світу. Подібно теоретикам модернізації, вони розглядали розвиток капіталістичної економіки і світового ринку, що почався з XVI ст., як центральні для розуміння суспільного порядку у сучасному світі [...]. Після 1990 р. як теорії світосистем, що спиралися на марксизм, так і антимарксистські теорії модернізації втратили свою популярність, а проте, як впливає з нашого розгляду глобальних історій, вони вижили, хоч і в іншій формі. Інший напрямок, котрий менше цікавився економічними й політичними факторами, не настільки зосереджений безпосередньо на Європі та який прагнув звертатися до більш ранніх періодів історії, було представлено Макніллом»⁶³.

Цілком очевидно, що в історіографічних дебатах навколо глобальної історії конкурують доволі різноманітні інтерпретації, визначення, дефініції таких ключових концептів, як «глобальна», «всесвітня», «світова» історія тощо. Із приводу цих дебатів найбільш переконливою та конструктивною видається позиція професора Уппсальського університету Рольфа Торстендаля (Rolf Torstendahl), котрий наголошує, що глобальна історія сьогодні не сприймається як історія світу чи то історія всього людства. На його

⁶³ *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии. С. 422–423.

думку, глобальна історія пов'язана з такими поняттями, як «перехресна» (*histoire croisée*) і «транснаціональна» історія.

Справа в тому, що прибічники терміна «глобальна історія» виступають проти ототожнення її з поняттям «транснаціональної» або «наднаціональної» історії, адже остання має за основу національну історію. Транснаціональну історію Торстендаль розуміє як історію, котра «виходить за рамки національної (державної) історії й дає можливість осмислити такі аспекти минулого, які зазвичай перебували у затінку національної проблематики».

Цілком слушною видається теза Торстендаля про те, що транснаціональна історія – це (різно)вид глобальної історії. Цей вид (тип) глобальних досліджень «базується на оптимальній нормі, що підкреслює плідотворність і важливість виходу за національні чи державні кордони та ігнорування джерел державного характеру». Такий підхід, уважає дослідник, легше реалізувати в історії економіки та історії бізнесу, ніж в усіх інших видах історії. Поза сумнівом, акцент на глобальних перспективах важливий з огляду на подальшу фрагментацію історичної дисципліни (історія менталітету, культури, економіки, політики), що стала очевидною на рубежі XX–XXI ст.⁶⁴.

Глобальна історія є інтелектуальною проекцією інформаційно-мережевого суспільства, тому у сучасній науковій свідомості конкурують два підходи погляди на глобальну історію: комунікаційний та ін-

⁶⁴ *Тоштендаль Р.* Професіоналізм істориків становиться глобальним? // *Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX–XXI вв.* Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 100–101.

формаційний. Перший репрезентує глобальну історію з перспективи комунікацій, тобто розмаїття форм глобальної взаємодії, а засновником його вважається В. Макнілл. Це означає, що глобальна історія відтворює образи взаємодії суспільств, культур, цивілізацій, територій. Другий підхід визначає глобальну історію з погляду потоків інформації як міждисциплінарний простір (природничих і гуманітарних наук), у межах якого досліджуються таксономічні процеси великої/довгої тривалості поза національними, регіональними й культурними межами у сучасному світі та проекціях минулого.

Аналізуючи наукову ситуацію навколо глобальної історії, тобто підходи глобальних істориків щодо предмету й засобів дослідження у цій сфері, можна запропонувати своє бачення проблеми. Беззаперечно, що концепт «глобальна історія» / «сучасна глобальна історія» має полісемантичний характер та широкий аналітичний спектр. Семантика і походження його створюють широке поле для інтерпретацій: одні історики шукають предмет та об'єкт глобальної історії, інші ідентифікують її як метод, методологію, треті сприймають глобальну історію як новий науково-культурний напрям або наукову дисципліну у системі історичної науки, що оформилася в 1990–2000-х рр.

Глобальну історію як концепт слід розглядати в історичному та лінгвістичному контекстах. Це означає визначення історичних передумов її виникнення, культурних та інтелектуальних обставин формування, змін природи та сенсів. Глобальна історія виступає не як лексична фігура, а аналітична структура, котра розглядається в тісному зв'язку зі споріднени-

ми поняттями, що дозволяє простежити їх генеалогії та семантичні ланцюжки.

Таким чином, у широкому розумінні глобальна історія виступає як соціальний конструкт, історична ідеологія світу, що глобалізується. Вона виникає наприкінці ХХ ст. й суттєво відрізняється від попередніх історіографічних канонів і традицій, позитивізму, марксизму, постмодернізму, мультикультуралізму та інших «-ізмів».

У вузькому розумінні «глобальна історія» / «сучасна глобальна історія» постає як тип історієписання⁶⁵. Р. Торстендаль, як пам'ятаємо, називає два типи – транснаціональна та «перехресна» історії. Утім доцільно взяти до уваги й такий тип глобальної історії, як соціальна теологія. У цілому, глобальна історія як тип історієписання представлена трьома різновидами: транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія.

⁶⁵ Ідея типології глобальної історії не нова. П. О'Браєн говорить про стилі та жанри глобальної історії. С. Конрад – про класи й типи. На думку останнього, в «умовах панування еклектизму, теоретичної невизначеності корисно було б евристично розмежувати різні реакції та виклики "глобального"». Ці реакції розпадаються на тип і класи: глобальна історія як «історія всього», як історія зв'язків, як історія, заснована на понятті «інтеграції». Перший підхід до глобальної історії урівнює її з «історією всього». Другий тип у розумінні глобальної історії ставить у фокусі уваги «обмін та зв'язки», що долає попередні стереотипи, котрі «зупинялися на кордонах національної держави, імперії та цивілізації». Ці дві версії глобальної історії, стверджує С. Конрад, «застосовні до будь-якого місця й часу». Утім, саме третій підхід (клас, тип) дослідник вважає «багатообіцяючим» для глобальних істориків. Див.: *Конрад С.* Что такое глобальная история? С. 23–27.

Інтелектуальний продукт доби глобалізації

Більшість глобальних істориків вважають, що глобальна історія є продуктом доби глобалізації. Проте автори «Глобальної історії сучасної історіографії» Г. Іггерс та Е. Ван застерігають щодо ототожнення глобальної історії з поняттями «глобалізація», «історія глобалізації». На їхню думку, «глобальна історія, що звертається до різних історичних періодів, звісно, не ідентична історії глобалізації»⁶⁶.

Проблеми глобалізації та історії глобалізації висвітлюються у книзі Юргена Остергаммеля, Нільса Петерссона «Глобалізація: Коротка історія». Примітно, що перший її розділ, присвячений визначенню терміна «глобалізація», цілком природно сприймається в рамках німецької традиції історії понять – *Begriffsgeschichte*, а концепт «глобалізація» розглядається як сучасна аналітична структура. На відміну від низки понять, як «індустріалізація», «урбанізація», «бюрократизація», «демократизація», «секуляризація» та метаконцепт «модернізація», котрі проявляють себе в національних і регіональних контекстах, концепт «глобалізація», на думку авторів, «концептуалізує зв'язки між народами, державами та цивілізаціями»⁶⁷.

⁶⁶ *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии. С. 425. Напр., Ентоні Гопкінс виокремлює чотири форми глобалізації: архаїчна, протоголобалізація, сучасна, постколоніальна глобалізація. Див.: *Hopkins Anthony G., The History of Globalization – and the Globalization of History? in: Idem., ed., Globalization in World History, London, 2002, p. 11–46.*

⁶⁷ *Osterhammel Jürgen, Petersson Niels P., Globalization: A Short History, transl. by Dona Geyer, Princeton, Princeton University Press, 2009, p. 4–5.*

Наприкінці ХХ ст., коли процеси глобалізації стали драматичними й домінуючими, навколо терміна розгорталися дебати. З'явилися синоніми «глобалізації», як-от «глобальна епоха» (global age) або «друга модерність» (second modernity)⁶⁸. У дискусії щодо глобалізації були присутні й такі фундаментальні аналоги як: концепт «глобальності» Мартіна Олброу (Martin Albrow) та ідея «мережевого суспільства» Мануеля Кастельса (Manuel Castells). На думку Олброу, саме глобальність перетворює нинішню епоху, котра відрізняється від попередньої. При тому глобальність має різні виміри: це проблеми навколишнього середовища, які лежать в основі глобальної екологічної системи; небезпеки глобального знищення, що їх несе зброя масового ураження; системи зв'язків і ринків, котрі охоплюють усю земну кулю. Нарешті «глобальність стає рефлексивною», тобою дедалі більше людей свої вчинки й погляди співвідносять зі знанням про глобальне⁶⁹.

М. Кастельс описує глобалізацію як мережеве суспільство, тобто безпрецедентну соціальну форму. Саме комп'ютерні технології дозволили сформувати гнучкі суспільні відносини незалежно від територій. В епоху інформації економіка й політика організовані не ієрархічним, бюрократичним шляхом, а у вигляді слабоструктурованих горизонтальних мереж. Отже підстави щодо здійснення влади та розподілу ресурсів змінюються, сила виявляється не в команді або послуху, а базується на мережі, яка організована кожного разу для конкретної мети. Натомість замість дихотомії репресії / експлуатація, «верх» / «низ»,

⁶⁸ Ibid., p. 5.

⁶⁹ Ibid., p. 8–9.

«центр» / «периферія» визначальним принципом постає належність / включеність до мереж (або виключеність із них). Головна лінія розламу в «новому світі Кастельса» поділяє всіх на тих, хто в мережі, і хто виключений із мережі.

До речі, сам Ю. Остергаммель не схильний сприймати глобалізацію як пророцтво чи то «містифіковану силу», радше вона має описовий (дескриптивний) характер, тобто постає як «узагальнюючий концепт щодо низки конкретних процесів перетворення»⁷⁰.

Сутність концепту «глобалізація», на думку Ю. Остергаммеля й Н. Петерссона, визначають такі фактори, як *поширення, концентрація та прискорення* світових відносин. Якщо ентузіасти глобалізації сприймають її за початок нової ери зростання й процвітання, то противники вбачають у цьому глобальне домінування великого бізнесу, західних держав на шкоду демократії, трудовим правам, бідним країнам та глобальній екологічній системі.

Важливі ознаки глобалізації – це ставлення до національної держави, культури та ідея стиснення часопростору. Отже консенсус між прибічниками і критиками глобалізації становить припущення, що вона нівелює вагомість національної держави й водночас встановлює баланс між державами та ринками на користь останніх. Ідеться про транснаціональні корпорації. Як уважають автори, однією з центральних тем сучасної гуманітаристики стала ідея ерозії національного й зовнішнього суверенітету держави, її монополії на силу та спроможності управляти.

⁷⁰ Ibid., p. 9–10.

Ще один аспект глобалізації – культура. Культурна глобалізація, зумовлена комунікаційними технологіями та всесвітнім маркетингом західних культурних індустрій, сприймалася, по-перше, «як процес гомогенізації, як глобальне панування (домінування) американської масової культури за рахунок традиційного різноманіття». Протестні щодо глобалізації рухи дали новий імпульс для захисту локальної унікальності, індивідуальності та ідентичності. Водночас виникає поняття «глокалізація» (Роланд Робертсон), щоб підкреслити глобальні тенденції, котрі завжди впливають на місцеві суспільства й потребують особливого «поглинення». Примітно, що внаслідок глобалізації культурні зміни часто інтерпретуються як «гібридність», що означає творчу адаптацію нових культурних елементів до вже наявних. При тому медіа, міжнародні поїздки та глобальний попит на певні споживчі товари сприймаються «як найважливіші механізми "глокалізації"»⁷¹.

Третя риса, що характеризує феномен глобалізації, – це стиснення простору й часу. Багато авторів, за словами Ю. Остергаммеля, описують глобалізацію як фундаментальну зміну категорій часу та простору, виникає навіть поняття «стиснення простору-часу» (space-timescompression): «У світлі легкості й частоти, з якою люди, товари та, особливо, інформація долають чималі відстані, численні автори описали глобалізацію як фундаментальну зміну категорій часу і простору. Географ Девід Гарві називає це "стисненням простору-часу"»⁷². Найважливішою причиною цього явища є швидкість комунікації, що створювало

⁷¹ Ibid., p. 6–7.

⁷² Ibid., p. 8.

«віртуальну» єдність та передумови для всесвітніх соціальних відносин, світових мереж і систем, у рамках яких ефективна відстань була меншою за географічну віддаль.

Інший аспект стиснення часопростору пов'язаний з ідеєю детериторізації (deterritorialization) або супертериторіальності (superterritoriality). Наразі локація, відстань, кордони не грають ролі у численних соціальних відносинах, адже чимало дослідників сприймають глобалізацію не як взаємодію між національно розрізненими суспільствами, а як тенденцію щодо руйнування територіальності, як «відступ держави на користь саморегульованої ринкової сили»⁷³.

Услід за Девідом Гельдом (David Held) Ю. Остергаммель вважає, що глобалізація – це відкритий процес, котрий суттєво трансформує (а не викорінює) такі інститути людського існування, як держава, церква та родина. Водночас глобалізація протистоїть фрагментації. Як і «трансформісти» Дж. Н. Розен та Я. Кларк, він убачає у глобалізації «феномен недавньої історії», що базується на давно існуючих просто-ро-во широких процесах політичної, економічної, культурної взаємодії.

Проте, констатує історик, є не лише скептики, але й войовничі противники ідеї глобалізації. Останні (як і, до речі, «апостоли глобалізації») вважають, що є свідками фундаментальної трансформації сучасного суспільно-політичного світу. Скептики називають це перебільшенням і вбачають у глобалізації «ідеологічне прикриття американських стратегій економічного

⁷³ Ibid.

контролю», «пропагандистський прийом бізнес-еліт і технократів»⁷⁴.

Ю. Остергаммель звертає увагу на значущість термінології, що в дусі класичної школи історії поняття. Той, хто ідентифікує глобалізацію «як функціонуючий світовий ринок, вільну світову торгівлю, безперешкодний обмін капіталу, міграційні рухи, багатонаціональні корпорації, міжнародний розподіл праці, світову валютну систему, зможе знайти глобалізацію у другій половині XIX ст.». Інші ж можуть сприймати її як усесвітні мережі в «режимі реального часу», або початок нової ери, чи ж узагалі відкинути глобалізацію як «новітній "мастернаратив" соціології». Тому перше, що потрібно зробити історикам, на думку Ю. Остергаммеля, це «створити власну концепцію глобалізації, без педантизму й надмірної невизначеності, що має діяти як прожектор, висвітлюючи минуле, не відкидаючи тіні наперед визначених висновків на те, що ми знайдемо»⁷⁵.

Як бачимо, запропонована німецькими істориками концепція глобалізації має лінгвістичний та історичний аспекти. Концепт «глобалізація» цілком корелюється з категоріями «друга модерність», «глобальна епоха», «мережеве суспільство», «глобальність». В історичному плані глобалізація висвітлює сучасність (ставлення до держави, культури, стиснення часопростору) і проектується на близьке минуле.

Тож глобальна історія як продукт глобалізації має своїм методологічним підґрунтям інтернет-революцію, а філософською основою – планетарне мислення – маркер доби антропоцену. Останню розглядають як

⁷⁴ Ibid., p. 10–11.

⁷⁵ Ibid., p. 11.

«нову геологічну еру» (від гр. *anthropos* – людина; *koinos* – новий), або «вік людини» (*age of man*). Ідею спопуляризував лауреат Нобелівської премії (1995) хімік Пауль Крутцен у статті, опублікованій 2002 р. у журналі «Nature». Сам термін «антропоцен» уперше було вжито американським ботаніком та екологом Юджином Стормером (*Eugene Stoermer*). Антропоцен окреслюють як «наймолодшу епоху четвертинного періоду, котра наступила після голоцену». Автор ідеї Крутцен виводить початок (звісно, символічний) нової епохи від 1784 р. – винайдення Джеймсом Ваттом парового двигуна, тобто старту промислової революції⁷⁶.

Факторами виокремлення ери антропоцену вважаються зміни у складі атмосфери від часів промислової революції через збільшення спалення викопних ресурсів і виділення двоокису вуглецю; а також наслідки людської діяльності, як-от порушення біорізноманіття та зумовлені цим стан ґрунтів, вимирання видів живих істот та ін. За словами Е. Доманської, поєднання геологічного та історичного часів є «одним із найцікавіших ефектів мультидисциплінарної дискусії на тему антропоцену», котрий дослідниця

⁷⁶ *Crutzen P. J.*, *Geology of Mankind*, *Nature*, 2012, nr 3, p. 23. Пор. також: *Birkenmajer K.*, *Antropocen – nowa epoka geologiczna?*, *Przegląd Geologiczny*, 2012, nr 11, s. 587–588. Утім розміщення початку епохи домінації людини у XVIII ст., уважає Ева Доманська, проблематичне. Так, Ян Заласевич стверджує, що, говорячи про початок нової геологічної ери, треба вказати на зміни у скельних породах, а їх можна знайти лише після 1945 р. – вони пов'язані з присутністю радіоактивних елементів після ядерних вибухів. Див.: *Zalasiewicz J., Williams M. et al.* *Are We Living in the Anthropocene?*, *GSA Today*, 2008, nr 2, p. 7. Див. також: *Domańska Ewa*, *Historia w epoce antropocenu*, s. 179.

ідентифікує як геологічну епоху та дискурс. Ера антропоцену, що характеризується «людською домінацією», по суті є «одним із симптомів кінця антропоцентричної парадигми. Відтак прикметник "антропоценний" не означає "антропоцентричний". Якщо розглядати антропогенні кліматичні зміни, природні катастрофи, вимирання видів, то антропоцен стає також критичним дискурсом щодо ідеології людської винятковості, механістичної візії світу та інструментального трактування природи як засобу для задоволення людських потреб. Тому дискусії навколо антропоцену допомагають побудові екологічної свідомості про негативні наслідки домінування людського виду на Землі. У цьому сенсі антропоцен виявляється дискурсом, що суперечить як глобалізації, так і модернізації»⁷⁷.

Історичні рефлексії в концептуальних рамках антропоцену можуть призвести до прийдешньої «перебудови історії», зусиль щодо «реституції її рангу», «розширення дослідницьких полів і творення нових субдисциплін». Наприклад, біогуманістика і «третя культура» (=результат діалогу різних культур) інспірують такі нові субдисципліни як багатовидова історія, нейроісторія, історія клімату, екологічна та зооісторія. Ідеться також про зміну «метамови» й теорії, адже завдяки діалогу з природничими науками до гуманістики, соціальних наук проникають поняття теорії «аутопоезису, антропогенних змін, теорії систем, моделювання, фракталів і т. ін.»⁷⁸.

Таким чином, глобальна історія як продукт доби глобалізації тісно пов'язана з сучасністю, водночас

⁷⁷ Domańska Ewa, Historia w epoce antropocenu, s. 180–181.

⁷⁸ Ibid., s. 181–182.

висвітлює близьке та віддалене минуле, а також слугує містком у майбутнє.

Сучасний історик у «лабіринтах» глобалізації

Нині в істориків нагальна проблема – як орієнтуватися в інтелектуальному «лабіринті» епохи глобалізації. Для мене особисто відправними точками в розумінні глобальної історії стали дві тези Патріка О'Браєна: кожна річ має свою історію, при тому історію глобальну; людство впродовж тисячоліть відчувало глобальні впливи, котрі змішувалися з місцевими елементами в усіх вимірах. Ідеал глобальної історії О'Браєн убачає у створенні простору для таких історій, котрі «намагатимуться абстрагуватися від національних, регіональних, етнічних і релігійних традицій. Такі історії змогли б узяти участь у створенні метанаративів, що, можливо, в один і той самий час поглиблюють наше розуміння різноманіття й підвищують ступінь усвідомлення стану людини, яка впродовж тисячоліть перебувала під дією глобальних впливів, котрі змішувалися з місцевими елементами в усіх наявних вимірах»⁷⁹.

Отже можемо констатувати, що наразі «глобальна історія» перебуває на стадії рецепції нових ідей і підходів. Відбувається пошук її сенсів.

Від 1990-х рр. у рамках дискурсу глобалізації відбувається і глобалізація науки та професії історика. Історична наука, подібно до юриспруденції, має універсальну природу, тому вона швидше схильна до глобалізації, ніж інші дисципліни. Історики всіх часів

⁷⁹ *O'Brien Patrick*, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, p. 38.

виявляли інтерес до норм і правил інших історіографій. Зазвичай боротьба між істориками велася «з причин політичного, національного чи етнічного характеру». Звісно, у різних регіонах планети формувалися відмінні професійні ідентичності і традиції професійної культури⁸⁰. Так, традиції історієписання в Китаї чи Індії суттєво відрізнялися від норм європейського історичного письма, а народам Африки взагалі тривалий час відмовляли у праві на власну історію. Тож історія за всіх часів залишалася політизованою й колонізованою. Нині відбувається деколонізація історії, завдяки глобалізації вона стає менш політизованою. З огляду на визнання рівнозначності всіх форм історичного письма та історіографічних традицій утворюються самобутні професійні ідентичності в різних частинах світу, відбувається їх взаємодія⁸¹.

Інституціоналізація глобальної історії має декілька векторів. Починає формуватися середовище глобальних істориків. У 1982 р. виникла Асоціація всесвітньої історії (World History Association) як філія Американської історичної асоціації. Корпоративні інтереси підтримуються і спрямовуються спільними організаційними заходами та інтелектуальними ініціативами, науковими комунікаціями. Нині відбувається виникнення формальних і неформальних об'єднань глобальних істориків, змінюються покоління (В. Макнілл, Дж. Бентлі, К. Бейлі, П. Меннінг, П. О'Браєн – представники старшої та середньої генерацій). Показова й мапа глобальних досліджень. Міжнаціональні

⁸⁰ *Тоштендаль Р.* Професіоналізм істориків становитися глобальним? С. 93–94.

⁸¹ *O'Brien Patrick*, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, p. 38.

наукові центри з вивчення глобальної історії виникають у Німеччині, Великобританії, Угорщині, Польщі, Північній Америці.

Важливий вектор інституціоналізації глобальної історії – її входження до медійного простору шляхом створення періодичних та продовжених видань із глобальної тематики. Їх наявність у сучасному англосаксонському ареалі засвідчує «поворот до глобальної історії» у світовій науці. У 1990 р. Асоціація всесвітньої історії разом із видавництвом Гавайського університету започаткували *«Журнал всесвітньої історії»* (Journal of World History). Редактором його став Джеррі Бентлі, навколо якого і сформувався міжнаціональний колектив авторів. На початку 2019 р. було оголошено конкурс на посаду керівника часопису. Редакційна політика загалом залишилася незмінною, було зроблено лише певні уточнення та доповнення: *«Заснований Джеррі Бентлі "Журнал всесвітньої історії", котрому зараз 29 років, публікує дослідження з історичних питань за будь-який період, що потребують вивчення доказів у глобальному, порівняльному, міжкультурному або транснаціональному масштабах. Видання присвячено студіюванню явищ, які виходять за межі окремих держав, регіонів чи культур, як-от масштабне переміщення населення, торгівля на значні відстані, міжкультурний трансфер технологій, поширення ідей. Часопис пов'язаний з історіографічним, теоретичним та методологічним підходами до всесвітньої історії. Журнал заохочує дослідження від мікро- до макромасштабів, включно з історією великою, глибокою, перехресною, історією пограниччя, діаспори та інші підходи. Поряд зі спеціальними статтями, результа-*

тами оригінальних досліджень, "Журнал всесвітньої історії" публікує матеріали про тематичні форуми, рецензії на книжки. Виданням керує редакційна колегія та консультативна рада, в яких представлено учених з усього світу»⁸².

У 2006 р. було започатковано «Журнал глобальної історії» (Journal of Global History), заснований на базі Лондонської школи економіки та політичних наук (London School of Economics and Political Science). У програмній статті в першому числі нового видання один із його засновників та ідеологів Патрік О'Браєн сформулював доволі амбітні цілі: «Запуск цього часопису, безсумнівно, дуже своєчасний. І його очікує успіх, адже статті добиратимуться з метою допомогти історикам, котрі готові прийняти епістемологічний і професійний ризик, що полягає в написанні метанаративів для глобальної історії, стати творцями вдосконалених фундаментальних понять, теорій, [...] та репрезентувати минуле так, щоб стимулювати міжкультурний діалог, котрий, безумовно, корисний для майбутнього всього людства»⁸³.

У рамках поєднання регіональних і глобальних досліджень видається «Журнал глобальних студій: Глобальна історія, суспільства, цивілізації» (Globality Studies Journal. Global History, Society, Civilization), започаткований Центром глобальної історії (Center for Global History) та Університетом Стоуні-Брук (2006 р.). Очолює видання Вольф Шефер, а редакційна політика орієнтована на міждисциплінарне вив-

⁸² Режим доступу: <https://research.uni-leipzig.de/~eniugh/journal-of-world-history-seeks-new-editor-in-chief/>

⁸³ Ibid., p. 39.

чення світової історії, глобалізованого суспільства, світових цивілізацій і локальних культур.

Від 2008 р. видається журнал «Нові глобальні студії» (New Global Studies; редактор-засновник Брюс Мазліш / Bruce Mazlish, викладач Массачусетського технологічного інституту), присвячений комплексним дослідженням глобальних процесів у минулому й теперішньому. Він постулює, що наразі глобальна самосвідомість вийшла за межі науки та поширюється в повсякденному житті, психіці, уяві, свідомості людей як наслідок космічних, комп'ютерних, медійних технологій, масової комунікації, поширення транснаціональних корпорацій, реакції на зміни навколишнього середовища.

Серед пріоритетів часопису – міждисциплінарний і глобальний підходи. На відміну від інших це видання фокусується на XX–XXI ст. Журнал орієнтований на теоретичний та емпіричний аналіз таких тем як транснаціональні виміри культури й культурний синтез, моделі та локальні наслідки економічної глобалізації, елітарне й популярне сприйняття глобальних змін, глобальні інститути та організації, державні, приватні, глобальні ЗМІ й виникнення «глобального суспільства», деградація та охорона довкілля та ін.⁸⁴

Глобалізація історії-науки та професії історика зумовлена інтернет-революцією. Для обговорення проблем глобальної історії широко використовуються веб-ресурси, тематичні платформи, електронні журнали. Так, інтернет-платформу «Європейська мережа всесвітньої та глобальної історії» (European

⁸⁴ Режим доступу: <https://www.degruyter.com/view/j/ngs?lang=en>

Network in Universal and Global History, ENIUGH) було створено як інформаційний ресурс європейських істориків, котрі займаються проблемами всесвітньої та глобальної історії. Вона ставить за мету «стимулювати і просувати дослідження й викладання шляхом створення комунікацій та обміну для вчених, які працюють у галузі всесвітньої і глобальної історії в Європі». Основними інструментами для досягнення цих цілей стало регулярне проведення Європейських конгресів із проблем всесвітньої і глобальної історії (перший відбувся 2005 р.); публікація статей у таких періодичних виданнях, як «*Comparativ*», «*Connections*», дво- та багатостороння співпраця у сфері освітніх програм, а також сприяння взаємодії між дослідницькими центрами в Європі й за межами континенту⁸⁵.

Показово, що в Німеччині існує чимало дослідницьких програм, електронних проєктів, інтернет-платформ, онлайн-словників за профілем глобальної історії. Наприклад, «*Європейська історія онлайн*» (European History Online / Europäische Geschichte Online) – англomовний академічний веб-сайт, де публікуються статті з історії Європи за період з 1450 по 1950 рр. у відповідності з принципом відкритого доступу. Створено його Інститутом європейської історії ім. Ляйбніца (Майнц) у кооперації з Центром цифрових гуманітарних наук (Трір) і Баварською державною бібліотекою (Мюнхен). До складу редколегії входять директори інституту, а також 25 європейських істориків. Проєкт фінансується земельним уря-

⁸⁵ Режим доступу: <https://research.uni-leipzig.de/~eniugh/>

дом Райнланд-Пфальц і Німецьким дослідницьким фондом⁸⁶.

На цьому сайті у розділі *«Теорії та методи: Методологічні й теоретичні підходи до транскультурної історії Європи»* (Theories and Methods: Methodological and Theoretical Approaches to a Transcultural History of Europe) зазначено, що «всесвітня», «нова глобальна», «зв'язана», «загальна», «заплутана», «перехресна» історія, «трансфер культур» – це транскультурні перспективи та підходи під різними назвами, дискусії навколо яких тривають уже чверть століття. Такі основні перспективи й підходи до транскультурної історії Європи, як «культурний трансфер», «транснаціональна», «порівняльна» історія, «постколоніальні студії», доповнюються проблемами європейської історії й історіографії⁸⁷.

Певний інтерес становить онлайн-словник Центру міжамериканських досліджень (Center for InterAmerican Studies, CIAS) при Білефельдському університеті – *«Міжамериканська вікі: Терміни – концепти – критичні перспективи»* (InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives). Тут обговорюються ключові терміни, концепти, а також теоретичні й методологічні підходи з міждисциплінарної перспективи. Мета проекту полягає в тому, щоб генерувати знання, цікаве для дослідників, студентів, громадських діячів з урахуванням соціальних, культурних, екологічних, політичних, економічних особливостей і конфліктів у Північній та Південній Америках, а

⁸⁶ Режим доступу: <http://ieg-ego.eu/en/ego>

⁸⁷ Режим доступу: <http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods>

також багатозарових процесів інтеграції, транснаціоналізації⁸⁸.

Ознакою глобалізації науки та професії історика стало зрештою і поглиблення контрверзи між академічною й публічною історією. Безумовно, глобальна історія є предметом обговорення академічних істориків. Результати академічної науки полягають у підготовці праць із глобальної історії, продукуванні та впровадженні нових термінів, дебатах (у тому числі на інтернет-майданчиках, у друкованих академічних виданнях) навколо запропонованих концептів і підходів. Про академічний статус глобальної історії свідчить вихід у світ спеціалізованих видань, як-от «Енциклопедії глобалізації» за редакцією Роланда Робертсона та Яна Аарта Шольте (2007 р.)⁸⁹, «Оксфордського довідника із всесвітньої історії», упорядкованого Джеррі Бентлі (2011 р.)⁹⁰.

Водночас глобалізація професії історика на тлі інтернет-революції актуалізує позиції публічної історії, котра редукує досягнення і здобутки академічної науки до масово-політичного дискурсу. Глобальна історія також стає предметом публічної історії, зокрема йдеться про книгу відомих істориків, сина та батька Джона й Вільяма Макніллів (McNeill) «Людська павутина: погляд із висоти пташиного лету на всесвітню історію». Минуле тут постає як людські мережі

⁸⁸ Режим доступу: <https://www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/aboutus.html>

⁸⁹ Encyclopedia of globalization, ed. by Roland Robertson and Jan Aart Scholte, New York and London: Routledge, 2007.

⁹⁰ The Oxford Handbook of World History, ed. by Jerry H. Bentley. Режим доступу: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235810.001.0001/oxfordhb-9780199235810-e-1>

взаємодії, обміну, співпраці й конкуренції. Ці мережі – маленькі та великі, стійкі або рухливі – забезпечували рух ідей, товарів, грошей між культурами, суспільствами, націями. Автори показують, що людські мережі є ключовим компонентом всесвітньої історії та основою аналізу. Відмовившись від екологічного й культурного детермінізму, вони відтворюють основні патерни всесвітньої історії в яскравій і стислій формі⁹¹.

Нині відбувається формування співтовариства глобальних істориків. Цей процес, як констатують дослідники, тісно пов'язаний із сучасною системою освіти. Конструктивною видається думка П. О'Браєна про те, що у світі, який глобалізується, зростає вага історичної та соціологічної освіти. Саме освіта може допомогти людям зрозуміти «природне, людське й культурне розмаїття їхнього часу»⁹². Примітно, що з другої половини XX ст. почалась експансія західної системи університетів у національні освітні системи, особливо країн з економіками, що розвиваються⁹³. Нині в багатьох університетах викладаються курси та відбувається підготовка фахівців із глобальної історії.

⁹¹ John Robert McNeill and William Hardy McNeill, *The Human Web: A Bird's-Eye View of World History*, 1st ed., New York: W.W. Norton, 2003. Режим доступу: https://www.goodreads.com/book/show/530104.The_Human_Web

⁹² O'Brien Patrick, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, p. 38.

⁹³ Schäfer Wolf, *Reconfiguring Area Studies for the Global Age*, *Globality Studies Journal*, 31 December 2010. Режим доступу: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>

Нагальною стає проблема підручників (найпопулярніший авторства Дж. Бентлі)⁹⁴.

В умовах глобалізації професії історика особливої ваги набувають проблеми мови й комунікацій. Питання в тому, що теоретичні аспекти глобальної історії залишаються в англосаксонському науковому ареалі, а в усьому світі історії пишуться національними мовами для місцевих аудиторій. Отже, констатують Г. Іггерс та Е. Ван, «міжнародна комунікація досі перебуває у владі англоамериканського світу і, за винятком англomовної школи в Індії, теоретичні питання за межами Заходу на глобальному рівні практично не висвітлюються. Порівняно з суспільними науками історія здебільшого продовжує писатися на національних мовах і для національної аудиторії»⁹⁵.

Інституціоналізація глобальної історії ставить перед дослідниками наступні завдання. Глобальним історикам слід пам'ятати своє походження, національне коріння; поєднувати у власній професії традиції з актуальними ідеями та методами, відповідати на виклики створенням нових засобів і категорій для реконструкції минулого. Так, П. О'Браєн у програмній статті, уміщеній у «Журналі глобальної історії», писав: *«Звісно, історикам, котрі ризикнули приєднатися до написання глобальної історії, не слід забувати про своє коріння, походження, актуальність категорій і теорій, що їх вони використовують для реконструкції минулого, а також відповідати на виклики винай-*

⁹⁴ Bentey Jerry H., *Shapes of World History in Twentieth-Century Scholarship, Essays on Global and Comparative History*, Amer. Hist. Ass., Washington, 1996.

⁹⁵ *Иггерс Г., Ван Э. Глобальная история современной историографии.* С. 394.

дення свіжих тезаурусів, категорій, теорій для залучення не тільки нових свідчень, але альтернативних перспектив минулого»⁹⁶. В. Шефер, як прибічник «альтернативної горизонтальної історіографії», вважає, що задача глобальної історії потребує сьогодні саме широкомасштабних досліджень у горизонтальній площині⁹⁷.

Завдання українських істориків полягає в рецепції новітніх глобальних ідей і підходів, входженні до співтовариства глобальних істориків та розгортанні емпіричних глобальних досліджень. Передумовою цього стане усвідомлення власного досвіду на полях глобальної історії й поєднання сучасних підходів із національними традиціями історієписання. Важлива опція – динамічне реагування на виклики нових термінів, ідей-концептів, теорій, їх верифікація на матеріалах близького й віддаленого минулого України. Серйозним викликом для вітчизняних істориків є проблема співвідношення національного та локального наративів у рамках глобальної історії. Отже перспективи й водночас ризики написання метанаративів у глобальній історії зумовлені тим, що вони пишуться на національних мовах та для національної аудиторії. У ситуації глобалізації науки і професії історика дієвим інструментом пізнання й комунікації виступає діалог національних історіографій.

⁹⁶ O'Brien Patrick, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, p. 37.

⁹⁷ Schäfer Wolf, *Reconfiguring Area Studies for the Global Age*. Режим доступу: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>

Розділ 2. Глобальна історія як ідеологія світу, що глобалізується

*Критика історичної теорії
«Націєцентрична» історія на роздоріжжі, чи
можлива альтернатива
Есенціалістський підхід: Pro et Contra
Криза євроцентризму
Емпіричний поворот*

Chapter 2. Global History as an Ideology of the Globalizing World

*Critique of Historical Theory
Is there an Alternative to National History?
Essentialist Approach: Pro et Contra
The Crisis of Eurocentrism
Empirical Turn*

Критика історичної теорії

Глобальна історія як історична ідеологія доби глобалізації має свої особливості. Звісно, як ідеологія вона суттєво відрізняється від попередніх історичних парадигм (гегельянство, перший і другий позитивізм, марксизм). Проблема полягає в тому, щоб визначити, яку специфіку, переваги та ризики має глобальна історія як нова історична ідеологія.

Сучасна глобальна історія як ідеологія, на відміну від усталених канонів історичного письма, не визнає загальних законів історії. Про відмову від універсальної історичної теорії, як відомо, заговорили постмодерністи у другій половині ХХ ст. На їхню думку, існує не єдина історія, а багато історій, різних за типами, ритмами та модусами. Постмодерністські інтелектуали проголошували фрагментарність історії, її спонтанність, виступаючи проти таких узвичаєних дихотомій, як варварство / цивілізація, традиційне / сучасне, ядро / периферія, метрополія / колонія тощо¹.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. історики також заговорили про недостатність тотальних хронологій історичних подій, про необхідність вивчення процесів, котрі відновлюються (як-от війна, колонізація), чи то усталених міжкультурних структур. Фахівці, орієнтовані на глобальну історію, зовсім не налаштовані на пошуки універсальних «законів» або телеологічного смислу в розвитку історії людства, адже їхні інтереси спрямо-

¹ *Ионов И. Н.* Глобальная история как форма конструирования и репрезентации прошлого // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XXI веков: сборник статей / под ред. Н. Алеврас и др. Челябинск: Энциклопедия, 2011. С. 38.

вані на процеси, котрі відновлюються та динаміку міжкультурної взаємодії².

Історики глобальної історіографії Г. Іггерс і Е. Ван також констатували факт невизнання глобальною історією історичної теорії: «Глобальна історія не передбачає наявності ясної теорії історичного розвитку, вільного наративу; вона взагалі відмовляється від останнього як складової спадку західного імперіалізму»³.

Отже відмова від ідеї домінування універсальних історичних законів слугує засобом розуміння співвідношення розвитку передових країн Європи та «народів без історії»⁴. Якщо традиційно історики сприймали минуле як історію держав, націй, формацій, культур, цивілізацій, то нині сучасність та її проекції минулого інтерпретуються зовсім по-іншому. Зазвичай світова історія і її локально-національні варіанти сприймалися по вертикалі (стадіальний розвиток, еволюція, прогрес тощо), проте альтернативні підходи, що пропонує глобальна історія, актуалізують ідею горизонтальної історії. Остання передбачає численні та розгалужені соціальні проекції й розкриває «логіку історії» у множині як «безліч ситуативних, випадкових, залежних від обставин, колоніалізмів, модернізацій, індустріальних революцій»⁵.

² Адамс М. Из Предисловия составителя серии очерков по глобальной и сравнительной истории // *Время мира*. Вып. 1. 1998. С. 28.

³ Иггерс Г., Ван Э. (при участии С. Мукерджи). Глобальная история современной историографии / Пер. с англ. О. Воробьевой, науч. ред. М. Кукарцева. Москва, 2012. С. 425.

⁴ Wolf E., *Europe and People without History*, Berkley, 1982.

⁵ Ионов И. Н. Глобальная история как форма конструирования и репрезентации прошлого. С. 38.

Ідея множинності історії відома у вигляді концепції «численних модерностей» (*multiple modernities*) американсько-ізраїльського соціолога Шмуеля Айзенштадта (*Shmuel Eisenstadt*)⁶, котрого вважають її «головним архітектором». Концепцію цю було сформульовано на підставі антипостмодерністського проекту «західної сучасності», або «європейського проекту сучасності» Юргена Габермаса (1980 р.)⁷.

Згідно з Ш. Айзенштадтом, ідея численних модерностей (сучасностей) передбачає, що «найкращий спосіб зрозуміти сучасний світ, пояснити історію сучасності – це розглядати її як історію безперервного створення та відтворення численних культурних програм». Як уважає німецько-американський дослідник, редактор «Журналу глобальних студій: Глобальна історія, суспільства, цивілізації» Вольф Шефер (*Wolf Schäfer*), історичний, політичний і культурний проект множинності сучасностей Айзенштадта руйнує «зверхню концепцію "західної цивілізації"» як зразкової для всього світу⁸.

Водночас Ш. Айзенштадт, на думку В. Шефера, залишається пов'язаним із традиційним світовим контекстом і термінологією. Часто згадуючи сучасність, він говорить про «осьовий період» (*axial period*) Карла Ясперса. Ба більше, Айзенштадт сприймає ідею численних модерностей як «нову осьову

⁶ *Eisenstadt S. N.*, *Multiple Modernities*, *Daedalus*, 2000, Vol. 129, № 1. P. 1-29.

⁷ Див.: *Schäfer Wolf*, *Reconfiguring Area Studies for the Global Age*, *Globality Studies Journal*, 31 December 2010. Режим доступу: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>

⁸ *Ibid.*

цивілізацію» (a new axial civilization) і називає її «цивілізацією сучасності» (civilization of modernity)⁹.

При тому В. Шефер уточнює, що «осьова цивілізація сучасності» Ш. Айзенштадта – це аж ніяк не «технонаукова цивілізація» (global technoscientific civilization), тобто конструкт, котрий пропонує сам Шефер. Доцільніше і простіше було б не називати «численні модерності» Айзенштадта «цивілізацією», а радше говорити про «нову глобальну культуру сучасності» (new global culture of modernity). Заслугу Айзенштадта Шефер убачає в тому, що його концепція «численних модерностей» може дати регіональним дослідженням культурне розуміння сучасності, котре добре корелюється з «горизонтально-інтегративною методологією» (horizontally integrative methodology) Флетчера – Франка¹⁰.

Ідею «численних модерностей» схвалював і представник британської школи глобальних істориків Патрік О'Браєн». На відміну від В. Шефера, який розглядав дану ідею з позицій цивілізації, О'Браєн пов'язував її з проблемою метанаративу. На думку останнього, для конструювання метанаративів у глобальній історії продуктивним є принцип численних модерностей / сучасностей, зіпертих на національні традиції (multiple modernities, promoted by its own traditions)¹¹.

Тезу множинності Ш. Айзенштадт апробував і в інших сферах. Як модернізаційний аналітик він сфор-

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ O'Brien Patrick, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, *Journal of Global History*, 2006, № 1, p. 32.

мулював ідею численних модернізацій. При тому модернізацію не ототожнював із вестернізацією, адже різні країни йшли своїм шляхом. Дослідник також вважає, що важливим елементом модернізації виступають революції¹².

Таким чином, глобальна історія як ідеологія нового типу передбачає створення цілком нового світу у множині. Сучасна глобальна історія сплітається з безліччю історій (Діпеш Чакрабарті). Це не означає, що історики ігнорують історичні теорії, однак існують теорії різного рівня генералізації. Тож у зоні критики опинилися універсальні теорії історії, теорії ж середнього рівня актуальні для метанаративів, національних і локальних наративів для глобальної історії.

*«Націєцентрична» історія на роздоріжжі,
чи можлива альтернатива*

Важливим пунктом ідеології глобальної історії є обережне або скептичне ставлення до культу національної держави, котре радикально урівнює у просторі світової історії всі народи, етноси і країни, у тому числі «народи без історії». Упродовж XIX–XX ст. культ національної держави домінував у науковій програмі євроцентризму та мав агресивний вплив на історичну свідомість «бездержавних» народів у самій Європі. Саме вони прагнули «підтягнути»

¹² *Эйзенштадт Ш.* Конструктивные элементы великих революций: Культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // *THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем.* 1993. Т. 1. Вып. 2; *Его же.* Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. Москва: Аспект-Пресс, 1999; *Его же.* Срывы модернизации // *Неприкосновенный запас.* 2010. № 6.

своє минуле до європейського зразка, тобто конструювати локальні наративи в націєцентричному ключі.

Проблема націоналістичної або «націєцентричної» історії заслуговує на спеціальне обговорення. Традиційно вважається, що націєцентричні історії є феноменом Нового часу. Проте П. О'Браєн нагадує про їх родовід із віддаленіших часів та епох: дві тисячі років існували традиції, засновані на визнанні та ствердженні «духовної, моральної й культурної вищості єгипетської, елліністичної, візантійської, ісламської, конфуціанської, індійської, африканської та інших цивілізацій»¹³.

Звісно, націєцентристська традиція, уважає дослідник, існувала в ранньомодерну добу, після Реформації: англо-, франко-, іспано- та інші центристські історії домінували в історіографії європейських націй, адже претензії на «на культурну, моральну вищість були властиві будь-якому націоналізму та не є монополією Заходу»¹⁴.

Дійсно, націоналізм і націоналістична історіографія не є суто європейським феноменом чи монополією країн західного ареалу. Уважається, що відчуття націоналізму природне для будь-якої історіографії. Проте в новий час, коли відбувалося становлення сучасного типу науки та мислення, а також стандартизація наукових досліджень, націоналізм постав у вигляді теорії. Невипадково позаминуле століття вважається «століттям націоналізму».

¹³ *O'Brien Patrick*, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, *Journal of Global History*, 2006, № 1, p. 32.

¹⁴ *Ibid*, p. 33.

У XIX ст. ситуація з націоналізмами та націєцентричною історіографією суттєво змінилася. Якщо в добу Просвітництва домінувала ідея універсалізму, «просвітницького космополітизму»¹⁵, то в XIX ст. його місце заступили ідеї локалізму, регіональної винятковості й самоцінності певних територіальних одиниць. Об'єктивно це було пов'язане з підйомом Європи, установленням її політичного, культурного, технологічного домінування. Націоналізм у тих умовах став ідеологічним підґрунтям політики колоніалізму та імперського експансіонізму.

Упродовж XIX ст. відбувався процес професіоналізації науки історії. Як зазначають історики глобальної історіографії, він відбувався *«під величезним впливом архівних джерел, котрі ускладнювали вихід поза межі національних кордонів і, тим більше, за межі Європи та Америки»*. Така залежність від офіційних джерел та державних архівів орієнтувала фахову науку «на вивчення феноменів нації й національної держави». Зосередженість офіційної науки на національній історії – історії держави та на державних архівах засвідчувала формування «нового націоналізму»¹⁶. Сутність його становила суто західна ідея «верховенства держави-нації»¹⁷.

Отже саме ранкеанський тип науки цілком вписувався в рамки ідеології євроцентризму, проголошуючи національну державу джерелом розвитку Західного світу. Цілі покоління істориків залишалися у

¹⁵ Мазлиш Б. Глобальное и локальное: понятия и проблемы // Социс. 2006. № 5. С. 24.

¹⁶ Иггерс Г., Ван Э. Глобальная история современной историографии. С. 29.

¹⁷ Там же. С. 34.

зоні комфорту, не виходячи за рамки національних та локальних архівів, при тому багато хто з них явно чи неявно були службовцями національних держав (П. О'Браєн).

Таким чином, *«професіоналізація історичних досліджень у ХІХ ст. – підсумовують Г. Іггерс та Е. Ван, – засвідчила відхід від всесвітньої і регіональної історії й зосередження на феноменах нації та національної держави. Почасти це було наслідком залежності, котра дедалі зростала, професійної науки від архівних джерел; спроби створення більш широкої міжнаціональної або навіть транскультурної історії розглядались як порушення критерію строгої науковості. Однак набагато важливішою була зміна політичного світогляду, що відбулася в ХІХ ст., відповідно до чого перевага Заходу розглядалася як виправдання для колоніальної й імперської експансії, а джерелом розвитку самої західної цивілізації та прогресу вважалася національна держава»*¹⁸.

Із другої половини ХХ ст. націоналістична історіографія вступила в нову фазу. В Європі після «холодної війни» та під впливом нових ідей, численних «поворотів» (культурного, лінгвістичного, історичного, просторового тощо)¹⁹, націоналістична історіографія почала втрачати свої позиції. Нині вона, як вважають дослідники глобальної історіографії, зберігає свій вплив лише у Східній Азії та Східній Європі, де вона «процвітала ще у часи комунізму»²⁰. На цій ста-

¹⁸ Там же. С. 421.

¹⁹ Попова Т. Н. Дисциплинарный образ науки: подходы и понятия. Одесса, 2019. 392 с.

²⁰ Иггерс Г., Ван Э. Глобальная история современной историографии. С. 411.

дії націоналістична історія мала антиколоніальний характер, тобто, критикуючи принципи та схеми домінуючої імперської історіографії, вона симетрично їх відтворювала. На прикладі країн пострадянського простору видно, що у центрі національних історіографій залишається держава як головна аналітична одиниця та структурний елемент національного наративу.

Наприкінці ХХ ст. пострадянські, у тому числі й українська, історіографії поверталися до власних академічних традицій історієписання, створюючи на підставі попередніх схем та концепцій свої метанаративи, котрі дійсно мали антиколоніальний характер. Це означає, що перші національні наративи пострадянської історіографії, зокрема український, зіпертий на «звичайну схему» М. Грушевського, практично були проекцією російського націоналістичного (імперського) типу історичного письма з його засадничою ідеєю «національної держави». Тож, можна констатувати, що українська історіографія (дорадянська, пострадянська) відчувала імпульси «нового націоналізму», що пов'язано з формуванням залежності від джерел із національних та місцевих архівів і пошуками витоків української державності традиційного (західноєвропейського) зразка.

Водночас у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. на пострадянському просторі набувала ваги інша тенденція розвитку націоналістичної історіографії: важливий виклик було ініційовано постколоніальною критикою 1970–1980-х рр. («Орієнталізм» Е. Саїда, *subaltern studies*). Слід урахувати й той факт, що поряд із постколоніалізмом важливим фактором, котрий впливав на історієписання кінця

XX ст., стали «підйом ісламу та занепад марксизму». Отже, з позицій постколоніальної критики, констатують Г. Іггерс та Е. Ван, «національно-державницький наратив в історіографії» був «маскулінно-орієнтований і маскулінно-контрольований», що доводить його «зв'язок із західним колоніалізмом та імперіалізмом»²¹.

Постколоніальна критика, на противагу традиційній націоналістичній історіографії, запропонувала свій підхід до національних історій, що означав «субалтернізацію» історичного мислення й письма. Проект Subaltern studies передбачав вихід за межі націоналістичної історіографії, тобто відмову від такої основної одиниці аналізу, як «держава»: *«В Індії спадщина ініціативи "субалтерн стадіз" означала визнання необхідності вийти за межі таких універсальних пояснювальних структур, як національна держава. Було визнано, що націоналістичні історії розвивались як антиколоніальні історії»*²². Основним предметом «субалтерн стадіз» стає історія пригнічених, залежних або мало захищених груп, як-от етнічні, релігійні, сексуальні меншини, раби, діти, жінки, інші пригнічені.

Радикальні зміни у суспільній свідомості та академічній сфері зумовили інше ставлення до націоналізму й теорій націоналізму як феномену європоцентризму. Ідеться про перегляд жорстких дефініцій, уніфікацію поняття «нація», а також визначення самоцінності різних культур та певних соціальних груп. Примітно, що в американській історіографії під сумнівом опинилося саме поняття «нації»: державні

²¹ Там же. С. 405.

²² Там же. С. 413.

програми (стандарти, 1995 р.) із національної та все-світньої історії у США, як зазначають Г. Іггерс та Е. Ван, відмовились від уніфікованого розуміння поняття «нація», наголошуючи на розмаїтті культур та ролі жінок і меншин в історії, що створює можливості глобальних міжкультурних досліджень²³.

Зважаючи на актуальну наукову ситуацію, можна констатувати, що центральним пунктом націоналістичної програми українства наразі залишається ідея незалежної держави, що пройшла шлях від шляхетського автономізму, буржуазного федералізму, демократичного самостійництва, квазідержавності радянських часів до суверенної країни.

Звісно, у світі, що глобалізується, змінюються функції науки. Прагнення ж істориків вийти за межі націоналістичної історії відображає загальносвітову тенденцію «вийти за межі національної парадигми й набути нове бачення минулого. Безумовно, ця спроба відбиває загальну тенденцію для істориків усього світу»²⁴. Маємо оптимістичний прогноз: усі підстави для такого підходу до історії існують.

Однак сьогодні націоналістична історіографія в Україні потрібна нинішнім українським елітам, адже вона слугує засобом підтримки національного й політичного престижу нашої країни у глобалізованому світі. Безперечно, українська націоналістична історіографія відчуває нові виклики та прагне до змін: вона мусить подовжити, розширити хронологічні межі української історії в давнину, подати історично обґрун-

²³ Там же. С. 412. Підготовлені 1995 р. в Лос-Анджелесі на замовлення Національного центру з викладання історії у школах при Каліфорнійському університеті Лос-Анджелеса.

²⁴ Там же. С. 418.

товану просторово-територіальну експозицію вітчизняного минулого, орієнтуватися на збалансований опис відносин України з сусідніми країнами та народами.

Глобалізація створює розмаїття темпоральностей і просторів, котрі продукують нові образи національної історії. Отже на відміну від історичної науки XIX–XX ст. глобальна історія як нова історична ідеологія не абсолютизує національну державу як одиницю історичного дослідження, але притому не заперечує можливість створення метанаративів, національних і локальних наративів для глобальної історії.

Есенціалістський підхід: Pro et Contra

Принципова відмінність глобальної історії від попередніх ідеологій полягає у відмові від есенціалістського розуміння історії. Для попередньої доби в історії історієписання характерний був саме есенціалістський підхід, у руслі якого такі поняття, як «цивілізація», «формація», «нація», «клас» тощо сприймалися наче історична даність, існуючі сутності. Невипадково Н. Копосов ототожнював глобальну історію з марксизмом з явно негативними конотаціями: *«Для жодної історичної школи ідея глобальної історії не була настільки важлива, як для радянської історіографії»*²⁵.

На практиці й до сьогодні цивілізації сприймаються істориками наче певні сутності чи то конкретна реальність у вигляді культурно-історичних типів, «великих культур», «локальних цивілізацій» тощо.

²⁵ Копосов Н. Е. Память старого режима: История и политика в России. – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. С. 200.

Водночас, як зауважує російський дослідник І. Іонов, відбувається «трансформація теорії та історії цивілізацій», тобто вона «втрачає своє попереднє значення» як протиставлення свій / чужий, цивілізовані європейці / відсталі дикуни, натомість йдеться про діалог культур і цивілізацій²⁶.

Концепт «цивілізація», як відомо, продукт інтелектуалів доби Просвітництва²⁷. Ще від часів свого виникнення у XVIII ст. цей концепт тяжів до загального, універсального / глобального. Примітно, що в наші часи саме глобальні історики визнають за концептом «цивілізація» інструменталістську роль у сучасній моделі історичного пізнання, адже сприймають його не як конкретну реальність, а радше аналітичну структуру високого ступеня узагальнення.

Так, Дж. Бентлі наголошує на євроцентристському походженні концепту «цивілізація», трактує його застарілим, адже «цивілізація» має у собі «західні елітистські конотації, що не відповідають численним великим спільнотам у світі». Він вважає за доцільне замінити термін «цивілізація» на поняття «складне суспільство» (*large-scale, complex society*) та використовувати його для глобального історичного аналізу: філософи історії (О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, Ф. Нортроп, К. Ясперс, А. Кребер, Е. Фегелін) розробили концепцію «великомасштабного складно-

²⁶ Іонов І. Н. Глобальная история, универсальная этика и основания для оптимизма // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX–XXI вв. Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 80; *Его же*. Мировая история в глобальном веке: новое историческое сознание. – Москва, 2015.

²⁷ Мазлиш Брюс. Глобальное и локальное: понятия и проблемы. С. 24.

го суспільства, котре часто називають цивілізацією і зробили його правомірною категорією для глобального історичного аналізу»²⁸.

Характер змін щодо ставлення глобальних істориків до поняття «цивілізація» ілюструє еволюція поглядів Вольфа Шефера – від есенціалістського розуміння цивілізації до сприйняття її як одиниці глобального історичного аналізу. Спочатку дослідник (2001 р.) посилається на концепт «цивілізація» у працях Альфреда Вебера й Роберта Мертона. На їх погляд цивілізація означала людський контроль над природою та використовувалася в однині, на відміну від поняття «культура», котра мала чимало соціальних смислів і функціонувала у множині. На думку ж В. Шефера, якщо «цивілізація» є терміном «соціально-природного цілого», то «культура» використовується для означення окремих частин цілого.

«Світові цивілізації», вважає В. Шефер, завжди мали просторові обмеження, нечіткі кордони. Тому відповідне поняття він визначає, відмовившись від опозиції цивілізація / культура. Цивілізація постає як «культурні характеристики конкретного часу чи місця»²⁹.

Отже В. Шефер пропонує нове визначення цивілізації в контексті глобалізації й технонауки, використовуючи термін «глобальна цивілізація», котра, на відміну від «доглобальних» (pre-global civilizations),

²⁸ Бентли Дж. Образы всемирной истории в научных исследованиях XX в. // Время мира: Альманах. Вып. 1. 1998. С. 31–32.

²⁹ Schäfer Wolf, Global Civilization and Local Cultures: A Crude Look at the Whole. International Sociology 16, № 3 (2001), p. 301–319.

на його думку, не має «фіксованої території», а смисл її становить «світова матриця технонаукових мереж». Саме ця суттєва складова й визначає цивілізацію нашого часу як «детериторіалізований ансамбль мережевих технонаукових практик у глобальному вимірі». Найважливішим патерном сучасної історії, за словами В. Шефера, стала «масивна кластеризація процесів глобалізації наприкінці ХХ ст. та виникнення глобальної технонаукової цивілізації». Інтернет створює важливі докази щодо глобальної цивілізації.

В. Шефер оперує такими поняттями сучасної глобальної історії, як «глобальна» або «технонаукова» (technoscientific) цивілізація, котра, за його визначенням, не обіймає конкретної території, не має свого центру, проте пронизує та об'єднує всі столиці й території. Культура технонауки стає «загальним контекстом усіх культур», а сама технонаука підживлюється локальною культурою. Отже «глобальна», «технонаукова» цивілізація перевершує «національну державу» як одиницю історичного, політичного та соціологічного аналізу.

Поряд із концептами «глобальна», «технонаукова» цивілізація В. Шефер лише згадує про «гіпотезу глобальної епохи» (М. Олброу, 1997 р.), а згодом розгортає її у цілу концепцію «глобальної епохи». За словами дослідника, він використовує термінологічний ресурс категорій «цивілізація» й «культура», щоб повернути цивілізацію «як корисну категорію для глобального історичного аналізу», дати нові можливості історії та глобальним студіям відповідно до сучасних вимог технознання³⁰.

³⁰ Ibid., p. 133–135.

Словом, В. Шефер пропонує замість традиційного поняття «світові цивілізації» концепт «глобальної», «технонаукової цивілізації», котра не має визначеної території та єдиного центру. Саме він має витіснити національну державу як основну одиницю історичного аналізу.

Певний інтерес становить концепція-ідея «глобальної епохи» (global age) Вольфа Шефера (2010 р.), що розпочалася після «холодної війни» (1947–1989/1991 pp.), а основними рисами її стали «глобалізація» й «багатополярний світ». За словами дослідника, ще в 1995 р. він запропонував розглядати «глобальну епоху» у множині, адже вважає продуктивною «методологію горизонтально-інтегративної макроісторії» (methodology of horizontally integrative macrohistory) Флетчера – Франка. Це означає, що одночасні події і процеси у світовій економіці пов'язані й розглядаються на глобальному рівні. Такий підхід В. Шефер вважає перспективним для глобальної історії та регіональних досліджень (area studies) через те, що він (підхід) сплітається з численних модерностей.

Цілком очевидно, що В. Шефер виступає прибічником альтернативної методології горизонтальної історіографії (alternative methodology of horizontal historiography). Він констатує: більшість істориків із пересторогою ставляться до вертикальних зв'язків (усталеність традиції), але зовсім не сприймають горизонтальних. Тож «задача глобальної історії потребує широкомасштабних регіональних досліджень

по горизонталі»³¹. Отже альтернативність «методології горизонтальної історіографії» означає сприйняття історії у множині або у світлі ідеї численних модерностей.

Заслуговує на увагу ставлення глобальних істориків до проблеми цивілізацій із перспективи глобальної історії. Так, представник британської школи глобальних істориків П. О'Браєн вважає, що сам термін «цивілізація» був штучним, сформованим поколіннями європейських істориків-ерудитів – ці «сконструйовані цивілізації» (*constructed civilization*) сприймалися ними як «здогадно унікальні й однорідні»³². Показово, що він не пов'язує цивілізації з певною реальністю, адже в його розумінні це «аморфні та плінні сутності, котрі називаються "цивілізаціями"»³³.

П. О'Браєн простежує метаморфози самого концепту «цивілізація». Актуалізувала його Перша світова війна 1914–1918 рр. Вона реконфігурувала Європу, а також заокеанські володіння європейських держав за допомогою «концептуально наповненого», але так чітко й не визначеного простору під назвою «цивілізація», «західна цивілізація» або просто «Захід». Отже останній постає як «гетерогенна, соціально та культурно сконструйована сутність», котра сприймається «спільнотою кількох конкурентоздатних національних держав». Після Другої світової війни ця спільнота почала втрачати свою владу внаслідок

³¹ *Schäfer Wolf*, *Reconfiguring Area Studies for the Global Age*. Режим доступу: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>

³² *O'Brien Patrick*, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, 2006, p. 24.

³³ *Ibid.*, p. 33.

процесів деколонізації та економічного підйому «інших».

Доволі скептично П. О'Браєн ставиться до перспектив і можливостей концепту «цивілізація». У геополітичному, технологічному та економічному вимірах цивілізація як «сконструйована сутність» культивує ідею вишості, зверхності як в історіях, так і у соціальних науках, та виступає таким собі законодавцем стосовно ознак «цивілізацій, націй, культур, регіонів, суспільств, співтовариств у всесвітньому вимірі аж до наших днів»³⁴.

Цілком очевидно, «цивілізація» як одна із засадничих ідей-концептів євроцентризму, сьогодні сприймається радше як аналітична структура чи то чергова одиниця глобального історичного аналізу. «Цивілізація» вже беззаперечно не ототожнюється з конкретною історичною реальністю, дедалі помітнішою стає тенденція щодо повної відмови від цього поняття.

Криза євроцентризму

Важливою рисою глобальної історії як ідеології доби глобалізації стала криза євроцентризму. На практиці це означає відмову від гегемонії та нав'язування «іншим» європейського типу історичного письма й визнання рівнозначності різних історіографічних традицій і видів історієписання, як-от китайське, ісламське, східноазіатське, індійське, африканське та ін. Завдяки постколоніальній критиці всі типи історичного письма вважаються самодостатніми, самостійними, а їх використання – запобіжником рецидивів неокolonіалізму у глобальній історії.

³⁴ Ibid.

Традиційні історія та соціологія – від Сміта через Маркса до Вебера – створювали образи, привілейовані словники, «нав'язували телеологічне бачення минулого», котре мало репресивний характер щодо інших, зокрема тих, хто не чинив спротив політичній, економічній та ідеологічній владі Заходу. Водночас, стверджує П. О'Браєн, «індійські, китайські, японські й мусульманські історики протистояли даному виклику», вони усвідомлювали той факт, що західне знання може бути «визвольним та адаптованим для місцевих цілей». Причому дослідник скептично оцінював шанси патріотично налаштованих істориків пригнічених націй щодо відмови від «центричної моделі» історичного письма. Справа в тому, що без створених європейською наукою «категорій, концептів, понять, пояснень і кількісного аналізу» практично неможливо змінити ситуацію, тому залишається велика вірогідність, «що метанаративи для світової (та національних) історій будуть і надалі вибудовуватимуться вздовж "центричної" лінії»³⁵.

Примітно, що типовою й поширеною ознакою євроцентричного впливу В. Шефер, слідом за Д. Чакрабарті, вважає створення глосаріїв, котрі адаптували європейські терміни й концепти для місцевого вжитку. Стандартною особливістю монографій в азіатських і регіональних дослідженнях, за словами Д. Чакрабарті, став «розділ під назвою "глосарій", котрий подається наприкінці книжки». Саме глосарій «відтворював серію "грубих перекладів" місцевих термінів», часто запозичених у самих колонізаторів. Ці «колоніальні переклади» були не лише приблизни-

³⁵ Ibid.

ми (а отже неточними), але вони мали відповідати грубим методам колоніального панування. Д. Чакрабарті вважав за потрібне кинути виклик цим «грубим перекладам», що означає критичне й уважне ставлення до самого процесу перекладу³⁶.

Позиції щодо впливів євроцентризму з боку прибічників англосаксонської школи констатує Дж. Бентлі (2011 р.). Він, як відомо, ототожнює глобальну історію зі світовою, всесвітньою, при цьому не заперечує ані європейську, ані національну історію. На його думку, «нова всесвітня історія» – це засіб подолання євроцентризму. Вона стала дисциплінарним майданчиком для опору впливам Європи, котра не сприймається вже відправною точкою або «універсальним стандартом для історичного аналізу». Світові історики, зазначає дослідник, не створили єдиної формули чи методу щодо євроцентричних підходів, проте вони запровадили «менш ідеологічну та більш прозору історіографію завдяки саморефлексії, самокорекції й використанню різних спеціальних методів і підходів»³⁷.

³⁶ *Chakrabarty Dipesh*, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton Studies in Culture/Power/History, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000. Reprint, 2008, with a new preface by the author “Provincializing Europe in Global Times” (2007); *Schäfer Wolf*, *Reconfiguring Area Studies for the Global Age*. Режим доступу: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>

³⁷ *Jerry H. Bentley*, *The Task of World History* The Oxford Handbook of World History, edited by Jerry H. Bentley. Режим доступу: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhdb/9780199235810.001.0001/oxfordhdb-9780199235810-e-1>

Сучасні історики, наголошує Дж. Бентлі, шукають альтернативи євроцентричним концепціям глобального минулого. Однією з альтернатив він вважає «локальний поворот» (local turn), котрий означає зосередженість істориків на житті й досвіді маргіналів і пригнічених, а також на заколотах. Саме така історія є основою для політичної та соціальної критики, а також політики ідентичності в пошуках прийнятного минулого.

Другу альтернативу євроцентричній історії Дж. Бентлі вбачає в «повороті до глобального»³⁸, пов'язаному з вивченням локальної, національної та регіональної історій «в більш широкому трансрегіональному, транскультурному і глобальному контекстах». Звісно, поворот до глобального – не безпроблемний проект, «здатний викликати логічні, гносеологічні, моральні та інші види ускладнень». Поворот до глобального, як його розуміє Дж. Бентлі, не спростовує значення національної держави, а лише децентралізує її, адже цей поворот орієнтований на мережі комунікацій, обміну та процеси взаємодії між народами, державами, суспільствами, культурними традиціями.

Світові історики встояли перед спокусою звести все розмаїття історичного досвіду до простих принципів. Вони сприймали світ як «місце радикальної гетерогенності» та визнавали «реальність трансрегіональних систем, котрі пов'язували долі різних гетерогенних народів». «Поворот до глобального» означає «як фрагментацію, так й інтеграцію на різних рівнях – локальному, регіональному, національному, конти-

³⁸ Ibid.

нентальному, півкульному, океанічному та глобальному»³⁹.

Поворот до глобального, на думку Дж. Бентлі, відбувається у формі нової всесвітньої історії (new world history), проте це не панацея для історичної науки, а спосіб усвідомити світ у більш широкому сенсі. Він спрямований на довгострокові перспективи, робить масштабні процеси більш чіткими, однак існує небезпека знецінювання випадковості в історії.

Більше того, Дж. Бентлі вважає поворот до глобального «важливою перспективою для сучасного мислення про минуле». Даний проект стверджує, що разом із локальними громадами та державами великомасштабні, транстериторіальні, глобалізуючі процеси впливають на суспільства та весь світ. Як бачимо, в арсеналі дослідника поряд із категоріями глобального присутні й такі одиниці історичного аналізу, як суспільства та держави: «Врешті-решт, мережі міжкультурної взаємодії, спілкування, обміну визначають контексти людського досвіду точно так само, як і численні місцеві співтовариства й національні держави, що їх учені традиційно приймають як категорії історичного аналізу».

Завдання нового глобального історика полягає в тому, щоб подолати уявлення про те, що «європейська сучасність», то універсальний стандарт для оцінки всіх суспільств у світі. І зрештою відмовитися від спокуси сприймати «історії локальних спільнот як єдиних упізнаваних суб'єктів історії»⁴⁰.

В ідеології євроцентризму ідея політичної, економічної, культурної й технологічної вищості або домі-

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

нування Європи співіснує з поняттям «неісторичних народів», «відсталості». У спеціальній літературі використовується вираз «перевага відсталості». Примітно, що Е. Вульф у праці «Європа та народи без історії» (1982 р.) одним із перших зазначав, що причина індустріальної революції – це «привілей відсталості» агресивної й периферійної Європи, котра зуміла очолити процес глобалізації з центром в Азії⁴¹.

У рамках методології «нової глобальної історії» набуває актуальності проблема відсталості (backwardness)⁴². Так, американсько-іспанські дослідники Моніка Бургуера та Крістофер Шмідт-Новара в передмові до одного з чисел журналу «Соціальна історія», цілком присвяченого проблемі відсталості, говорять про неї в іспанському контексті⁴³.

Натомість російський дослідник А. Каменський вважає проблему відсталості базовим теоретичним концептом при вивченні історії Росії XIX ст.⁴⁴. Концепт «відсталість» має два аспекти: емоційний і науковий. У першому випадку він наче містить нега-

⁴¹ Wolf E., *Europe and the People without History*, Berkeley, 1982; Вульф Ерік Р. *Європа і народи без історії* / Пер. з англ. І. Пошивайла. Київ, 2004; Ионов И. Н. Глобальная история как форма конструирования и репрезентации прошлого. С. 39–40.

⁴² Burguera Mónica, Schmidt-Nowara Christopher, *Backwardness and its discontents*, *Social History*, 29, 3, 2004, p. 279–283; Burdiel Isabel, *Myths of failure, myths of success: new perspectives on nineteenth-century Spanish liberalism*, *Journal of Modern History*, 70, 4, 1998, p. 892–912; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». *Quaestio Rossica*, Vol. 6, 2018, № 1. С. 185–206.

⁴³ Mónica Burguera, Christopher Schmidt-Nowara, *Backwardness and its dis- contents*, p. 280.

⁴⁴ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 186.

тивні конотації, нотки образи, зневаги; у другому – відіграє інструменталістську роль у дослідженні: *«З одного боку, цілком зрозуміло, що й саме слово "відсталість", й тим більш саме словосполучення "відсталала країна" на емоційному рівні можуть сприйматися як зневажливі, навіть образливі. Однак у даному випадку йдеться про мову науки, де те поняття має не оціночне, а констатуюче значення»*⁴⁵. З огляду на це історики на емоційному рівні прагнуть шукати аналогів концепту «відсталість». Так, у російській історіографії використовують замість нього поняття «нормальність», «нормалізація», «норми в історії»⁴⁶. У 1990-х рр., за словами А. Каменського, *«саме поняття "відсталість" було визнане образливим, натомість почали говорити й писати не про відсталу країну/культуру/економіку, а про іншу культуру, іншу модель економічного та соціального розвитку, іншу модель модернізації й т. д.»*⁴⁷.

Примітно, що іспанські історики оперують таким аналогом поняття «відсталість» як «культурна відсталість» або «статус пізнього приходу». Вони пов'язують особливості сучасної іспанської історіографії із занепокоєнням щодо її «інтелектуальної відсталості», чи краще сказати «статусом пізнього приходу» (late-comer status). Це означає, що останнім двом століттям іспанської історії не без труда вдається вписуватися у

⁴⁵ Там же. С. 200.

⁴⁶ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланін, 1999.

⁴⁷ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 191.

загальноєвропейські моделі через інтелектуальну та інституціональну ізоляцію, нав'язану тридцятирічним режимом Ф. Франко⁴⁸.

Термін «відсталість» у різних історіографіях має свою історію. Він був поширеним у Російській імперії дореволюційного часу, зокрема при оцінках таких подій, як реформи Петра I, реформи середини XIX ст., а також реформи Столипіна – Вітте.

У радянській історіографії теж побутував термін «культурна відсталість». А з 1990-х рр. у Росії набирає популярності концепція модернізації, складовою якої вважалася «відсталість». Домінувала думка, що у цій країні модернізація мала «наздоганяючий» характер. Причому концепція «наздоганяючої модернізації» передбачала визначальну роль держави як регулятора економічних процесів і здебільшого була пов'язана з автократичними чи диктаторськими формами правління. У рамках популярного в Росії «патріотичного» дискурсу її «вікова відсталість» має вважатися за «міф, що потребує спростування»⁴⁹.

В іспанській історіографії також актуалізована ідея відсталості. Наративи національної історії та культури ранньомодерних часів, за словами Крістофера Шмідт-Новари та Моніки Бургуера, називають «Чорною легендою» ("Black Legend" – винахід пропагандистів Нідерландської революції 1568-1648 рр.). Вона зображувала іспанців «жорстокими й нетерпимими, садистськими вбивцями протестантів в Європі та індіанців в Америці». Із занепадом іспанської геге-

⁴⁸ *Burguera Mónica, Schmidt-Nowara Christopher*, Backwardness and its discontents, p. 282.

⁴⁹ *Каменский А. К* проблеме «вековой русской отсталости». С. 187–189.

монії об'єктом дослідження стає вже не жорстокість мешканців Піренейського півострова, а саме відсталість. І як наслідок кліше відсталості стирало з історії Іспанії XIX–XX ст. такі широкі програми досліджень європейських істориків, як «перехід від Старого режиму до капіталістичного буржуазного суспільства, історії робітничих класів, досвід світових війн, європейські процеси політичної й економічної модернізації, питання, пов'язані з імперією, деколонізацією й постколоніалізмом»⁵⁰.

Песимістична атмосфера часів режиму Ф. Франко і створила сучасну іспанську історію, написану в 1960–1970-х рр., згідно якої «криза XX ст. вважалася результатом шерегу невдач та провалів: провал промислової революції, провал буржуазної революції, слабкість іспанського лібералізму, відсутність політичної мобілізації». Нестримна динаміка класової боротьби в контексті економічної, політичної, соціальної відсталості неминуче призвела *«до братовбивчої війни другої половини 30-х років і до виникнення фашистського режиму, котрий здійснював культурні й політичні репресії»*. Автори закликають переглянути такі непродуктивні інтелектуальні дихотомії, як «відсталість» та «сучасність»⁵¹.

У 1990-х рр. під впливом антиколоніальної критики концепт «відсталість», котрий використовувався у західному дискурсі стосовно Східної та Південної Європи, вступив у фазу реінтерпретації, ресемантизації, тобто зміни смислів. Відсталість спочатку починає сприйматися в рамках мультикультуралізму, що

⁵⁰ *Burguera Mónica, Schmidt-Nowara Christopher*, Backwardness and its discontents, p. 279.

⁵¹ *Ibid.*, p. 280.

означало не слабкість, другорядність, меншовартість, а радше інакшість, самотність, самодостатність. Згодом під сумнівом виявилася й сама ідея історичного прогресу. Дослідники заговорили про те, що прискорений розвиток Західної Європи становить не норму, а виняток, що потребує пояснень. Водночас економічний поступ Східної Європи, на думку М. Тодорової, варто сприймати не як відсталість, а навпаки – як норму⁵².

А. Каменський також вважає, що ідея «нормальності» / «відсталості» цілком корелюється з ідеєю мультикультуралізму, адже йдеться не про відсталість, а про інакшість Росії, країн Східної Європи. За логікою автора, мультикультуралізм, що наголошує поліваріантність історії, є прямою ознакою кризи євроцентризму: *«Другий трек "нормалізації" російської історії представлений переважно західними істориками. Пов'язані з ним основні ідеї зводяться до того, що саме поняття норми невизначене, що орієнтація на Західну Європу як норму непродуктивна й науково необґрунтована, у тому числі тому, що "Захід" або "Європа" – це радше інтелектуальні конструкти, ніж історична реальність. Зрозуміло, що подібний погляд пов'язаний із загальним відходом сучасної історичної науки від європоцентричності та утвердженням уявлення про багатоваріантність історичного розвитку. Основний висновок, який при цьому робиться, полягає в тому, що Росія не була*

⁵² Todorova M. Imagining the Balkans. N.Y.: Oxford Univ. Press, 2005, p. 146; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 191.

"ненормальною", але, у відповідності з правилами мультикультурного підходу, вона була іншою»⁵³.

Не можна не погодитися з думкою А. Каменського про те, що нові емпіричні дослідження зарубіжних і російських істориків створюють більш об'ємний, складний, багатовимірний образ минулого, ніж той, що існував в історіографії попередніх століть. А отже інтерпретація цього нового образу історії потребує *«більш тонкого інструментарію, що не зводиться ані до поняття "відсталість", ані до поняття "інший" / "інша". Ідеться не про те, щоб відкинути ці поняття, але про те, аби доповнити їх новими, уточнюючими визначеннями й наповнити новим смислом»⁵⁴.*

Таким чином, ресемантизація концепту «відсталість» відкриває нові перспективи та інструменталістські можливості перед сучасним істориком. У рамках мультикультуралізму відсталість сприймається як інакшість і допускає відмову від ідеї прогресу. Інтерпретація відсталості з перспективи багатоваріантності в історії руйнує авторитет західної моделі розвитку як історичної норми та взірця. Усе це дозволяє вписувати ідею відсталості до набору інструментарію нової глобальної історії. У практиках сучасного історієписання реінтерпретація поняття «відсталість» засвідчує стан кризи євроцентризму.

З огляду на ситуацію з концептом «відсталість» певний інтерес становить позиція іспанських істориків Хорхе Луенго (Jorge Luengo) та Пола Далмау (Pol Dalmau). В есеї «Історієписання Іспанії у глобальну

⁵³ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 194.

⁵⁴ Там же. С. 202.

епоху: зв'язки й заплутаності у ХІХ ст.» вони конструюють свою модель Іспанії поза минулого століття не з традиційної, націєцентричної перспективи, а з погляду глобальної історії – методології зв'язності та заплутаності⁵⁵.

«Іспанське ХІХ століття» визначають дві великих теми (лібералізм, імперія), котрі мали вплив на світову історію. Примітно, що історія Іспанії розглядалася крізь «парадигму відсталості», яка, зауважують автори, почала оскаржуватися у два останніх десятиліття, хоча у центрі уваги залишалася національна держава. Проте історія Іспанії може бути перепрочитана у світлі підходів «заплутаності» (*entanglements*) та «зв'язності» (*connections*). Лібералізм та імперія – ключові ідеї іспанського ХІХ ст. – мають «гібридне походження, включаючи європейський, атлантичний та глобальний виміри». До речі, автори відносять Іспанську імперію до так званих «периферійних» імперій⁵⁶. До цього типологічного ряду можна зарахувати також Російську та Австро-Угорську імперії ХІХ ст.

Базовий постулат дослідників полягає в тому, що «Іспанська імперія ХІХ ст. – простір глобальної взаємодії». Як аргумент вони посилаються на слова лорда Солсбері, британського прем'єр-міністра (1898 р.), котрий так передбачав майбутнє світу: «Живі нації будуть поступово вторгатися на територію тих, які вмирають, і зерна та причини конфліктів між цивілі-

⁵⁵ *Luengo Jorge, Dalmau Pol. Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century, Journal of Global History* (2018) 13, p. 425–445.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 428.

зованими націями з'являться швидко»⁵⁷. Саме з дихотомії «умираючі» / «живі» народи традиційно пояснювали історію Іспанської імперії в XIX ст.

Водночас, констатують Х. Луенго та П. Далмау, якщо Іспанія зображується як «скам'яніла», то Французька і Британська імперії були динамічними, переживали епоху експансії. Якщо занепад Іспанської імперії пояснюється двома чинниками – «хворобливим поєднанням політичного деспотизму та релігійного фанатизму», то Великобританія і США втілювали «чесноти протестантських європейських націй», якот демократичні інститути, свобода віросповідання, політика економічного невтручання⁵⁸.

Автори статті маніфестують свою позицію глобальних істориків, пропонуючи відмовитися від колоніального підходу (парадигма Прескотта⁵⁹) й подивитися на минуле Іспанії XIX ст. з позицій методології взаємодії та зв'язків: *«По-перше, слід відзначити, що втрата територіальних володінь у 1820-х і 1898 рр. не поклала край іспанській присутності за межами Іспанії, а радше змінила характер її та обриси. Наприклад [...] міграція, торгівля й обмін ідеями між колишнім мегаполісом і новими латиноамериканськими республіками залишалися усталеними впродовж цілого століття. Отже нова формула, котра зміцнювала "культурні та мовні зв'язки через Атлантику", означала "нову імперію", на підставі якої Іспанія вважалася колоніальною державою у XX ст.»*⁶⁰.

⁵⁷ Ibid., p. 434–435.

⁵⁸ Ibid., p. 435.

⁵⁹ Див.: Ibid., p. 435.

⁶⁰ Ibid., p. 436.

Цілком очевидно, що дослідники використовують інструментарій «перехресної» або «заплутаної» історії, коли говорять про такі зв'язки й взаємодію, як-от міграції, торгівля, обмін ідеями. Це відкриває нові горизонти глобально-історичного підходу, доводить його евристичний потенціал, що може стати у пригоді при інтерпретації історії інших регіонів, країн, народів.

Х. Луенго і П. Далмау аналізують також конкретні форми й механізми глобальних зв'язків, як міграції та мобільність населення: *«Глобальний характер Іспанії ХІХ ст. також може бути розглянутий через мобільність людей. Чимало рабів, работорговців, політичних біженців і мігрантів перетинали кордони й континенти впродовж століття. Що робить справу Іспанії особливо актуальною для питання рабства з глобальної перспективи, так це те, що Іспанія була останньою європейською державою, котра скасувала рабство – у 1873 р. в Пуерто-Ріко та в 1886 р. на Кубі»*. Узагалі позаминулому століттю була властива, як стверджують автори статті, «глобальна мобільність» у вигляді таких різних моделей міграції (patterns of migration), як переміщення населення Карибського регіону, Перу, Північної Африки, Алжиру⁶¹.

Таким чином, іспанські дослідники пропонують глобальну історію як альтернативний підхід щодо національної історії: *«Усупереч загальній тенденції розглядати Іспанію як державу, що розпадалася, ми коротко показали через різні теми й сюжети, як глибоко країна була залучена у широке коло глобальних зв'язків»*. Висновок дослідників один: при написанні

⁶¹ Ibid., p. 440.

сучасної іспанської історії «слід ураховувати глобус, а не лише Піренейський півострів». Вписування Іспанії до глобальної історії вони будують на засадах методології зв'язків і заплутаності: *«Ми вважаємо, що відстеження зв'язків і заплутаності покаже, в якому ступені Іспанія служила зоною контакту між Європою, Америкою, Африкою й Азією»*. При цьому автори виступають проти домінування національної держави та за багатоголосся національної історії⁶².

На російському ґрунті ідея відсталості сприймається не лише як базовий концепт історії Росії XIX–XX ст., але має політичні імплікації. Ідею цю російські слов'янофіли запозичили в європейських романтиків і трактувалася вона як «особливий шлях». Відсталість як «особливий шлях» – ця теза присутня як у російській історіографії, так і в масово-політичному дискурсі останніх двох століть. Згодом вона трансформувалася в концепцію євразійства, а наразі постає як уявлення про Росію наче особливу цивілізацію, що дає підстави сучасним російським політикам і публіцистам маніпулювати «поняттям "цивілізація" задля обґрунтування російської самотності й неприйнятності для неї демократії західного зразка»⁶³.

Проблема відсталості як особливого шляху Росії є предметом дискусії у сучасній російській та західній літературі. Так, російський дослідник Л. Мілов доводив, що тривале існування кріпосництва та самодержавства в Росії пояснюється особливими кліматич-

⁶² Ibid., p. 444–445.

⁶³ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 194.

ними умовами⁶⁴. Дехто із західних авторів, наприклад А. Станціані, сприймає такі явища, як праця кріпаків, несвобода мільйонів росіян «як культурну самотність, властиву їм за замовчуванням»⁶⁵.

При обговоренні книги швейцарського історика Ф. Шенка⁶⁶ йшлося про два підходи щодо історії Російської імперії XIX ст. Перший, з точки зору парадигми «відсталості» або «наздоганяючої модернізації», передбачав порівняння соціально-економічного й політичного розвитку Росії з ідеальним типом «Заходу» та позитивну оцінку процесу модернізації. Другий підхід до російської історії XIX ст. виходив з альтернативних шляхів її розвитку та визнавав амбівалентність епохи модерну. У кінцевому розрахунку все зводилося до визнання двох різних моделей модернізації, а Росії відмовлялося в належності до Європи: *«Автор наполягав, що йдеться про модернізацію, але іншої її моделі, через що її не варто порівнювати з модернізацією в європейських країнах»*⁶⁷.

У підсумку Ф. Шенк пропонує розглядати «історію транспортно-технічного освоєння Російської імперії в XIX ст.» не в парадигмі «відсталості», а з перспективи її суспільно-політичної та культурної

⁶⁴ Милов Л. В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. Москва: РОССПЭН, 1998. 573 с. Див. також: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 194.

⁶⁵ Див.: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 197.

⁶⁶ Шенк Ф. Поезд в современность: Мобильность и социальное пространство в России в век железных дорог. Москва: Новое литературное обозрение, 2016.

⁶⁷ Див.: Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 195.

трансформації в результаті появи транспорту на паровому двигуні. Іншими словами, у фокусі уваги Ф. Шенка перебуває не відсталість, «недостатність російської історії», а ті «амбівалентні соціальні й культурні тенденції розвитку, котрим дали поштовх будівництво та використання залізниць у Російській імперії»⁶⁸.

Узагалі використання концепту «відсталість» А. Каменський вважає інтелектуальною пасткою, яка полягає в тому, що одні дослідники говорять про подібність російської та європейської історій, інші навпаки – про особливий шлях Росії. Вихід із такої ситуації автор убаचाє в оновленні методологічного інструментарію сучасних історичних студій через надання уживаним поняттям нового сенсу і значення.

Сам А. Каменський упевнений в європейськості Росії, котра зробила два історичних (цивілізаційних) вибори на користь Європи в X та XVIII ст. У X ст. Росія прийняла християнство в *«його православному изводі»* і *«як би у затінку залишається той факт, що це був вибір на користь іудео-християнської цивілізації, а значить на користь Європи»*. На рубежі XVII–XVIII ст. Росія зробила другий свідомий вибір на користь Європи, ставши на шлях запозичення соціально-політичних і культурних інститутів та досягнень європейської цивілізації, як-от наука, освіта, мистецтво, театр, література, музика, архітектура, побут, гастрономія, одяг, дворянські титули, нагороди, публічна преса, колекціонування, благодійність, банки, принципи обігу капіталу, практики проведення дозвілля та міжособистої комунікації, картографія,

⁶⁸ Шенк Ф. Поезд в современность... С. 488–490; Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 196.

ідеї про суспільство, державу, виховання тощо. *«Кожен із цих інститутів мав свою історію, аж ніяк не обов'язково зародився саме в Європі, був характерний лише й тільки для неї, але у сукупності, у поєднанні один з одним вони й утворювали те, що прийнято називати європейською цивілізацією».*

Усі ці досягнення Росія запозичувала в оригінальних модифікаціях із різних куточків Європи – Голландії, Швеції, Англії, Франції, Німеччини, Італії. Результатом цього складного й нелінійного процесу культурної рецепції А. Каменський вважає російську суспільну думку, яка творчо переосмислювала ідеї французького просвітництва XVIII ст., німецьких романтиків XIX ст., різних консервативних, ліберальних, соціалістичних течій філософської, соціальної думки, «а в результаті й велика російська культура XIX–XX ст., і XVIII ст. був обумовлений, а можливо і визначений вибором X ст.?»⁶⁹.

На наш погляд, концепт «відсталість» у рамках нової глобальної історії набуває нових смислів та акумулює у собі корисний евристичний потенціал. Як бачимо, він (у російському форматі – «нормалізація», «нормативність», «норма») цілком природно вписується у фрейм антиколоніальної критики, зокрема епістемологічні рамки мультикультуралізму, а також концепцію «множинності сучасностей». Це означає, що будь-яка виключність, самотність (відсталість), ексклюзивність в історії будь-якої країни, держави, народу сприймається як варіант розвитку, казус відмінності, історичної норми / нормальності. Цілком доречним є використання старого / нового терміна

⁶⁹ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости». С. 199.

«відсталість» при переосмисленні української історії XIX ст.

Звісно, загальна криза євроцентризму справляє вплив на сучасний стан вітчизняної історіографії. Метанаратив та численні локальні наративи мали українськоцентричний характер. Традиційно вони конструювалися за допомогою таких структурних одиниць дослідження, як «держава», «нація», «територія». Прояв кризи євроцентризму на пострадянському інтелектуальному просторі пов'язаний із формуванням неоколоніального мислення внаслідок краху тоталітарного режиму та кризи марксизму радянського зразка.

Нині, коли вільні інтелектуали дистанціюються від абсолютизації норм і правил європейського історичного письма та визнають альтернативні типи історієписання, багато хто з українських істориків орієнтується винятково на європейські канони, стандарти мислення. Так, колоніальний стиль виявляється в ігноруванні власних історіографічних традицій, запозиченні готових ідей і форм історієписання, зокрема національно-державницької схеми. За аналогією з радянськими історіографічними практиками обов'язковим є цитування західних авторів, посилення на думки та праці, котрі давно вважаються застарілими. Водночас спостерігається нехтування українськими історіографічними традиціями, іменами, ідеями, які були не зрозумілі чи відкинуті сучасниками.

Доконаний факт, що на рубежі 1980–1990-х рр. доступ до європейської науки, духовних і культурних цінностей відкрив великі можливості перед вітчизняними істориками. Освітні програми, відрядження, стажування в найкращих університетах, наукові ко-

мунікації сприяли оживленню етосу української історичної науки. Запозичення ідей, форм і нормативів європейського письма створювало ілюзію оновлення науки та модернізації наукового мислення. Омріяна європейськість, прагнення до наслідування зразків європейської історії й канонів письма блокували пошуки автентичності, унікальності, самобутності власної історії.

Проте не секрет, що європейців цікавить не стільки подібність, скільки ексклюзивність інших історій та історіографій. Це означає новий досвід, обмін ідеями, технологіями, культурними цінностями.

Неоколоніальне мислення як прояв кризи євроцентризму зумовлене низкою причин. По-перше, ідеться про занепад фундаментальних досліджень у пострадянських країнах і, зокрема, в Україні. Адже відомо, що фундаментальна наука є прерогативою розвинутих країн, з їх великими фінансовими можливостями, розгалуженою системою університетів, потужним кадровим потенціалом. По-друге, відчувається залежність від західної науки, зневіра у своїх силах. Відмова від досягнень недалекого минулого, наприклад тієї ж радянської наукової спадщини. Справа в тому, що доробком історичної науки часів СРСР став розвиток таких рефлексивних дисциплін, як історіографія та джерелознавство. Парадокс полягає і в тому, що в умовах панування моноідеології енергія радянських інтелектуалів була спрямована на відточення методологічного інструментарію, дослідження й удосконалення методів, технік і процедур аналізу джерел, літератури.

Вихід із ситуації з неоколоніальним мисленням один – творення власного інтелектуального продукту,

що відповідає вимогам часу, причому на мові міжнародної науки. Підґрунтям для цього можуть слугувати особливості власної історії, котрі раніше сприймалися як вади, а нині – то переваги.

В історіографії XIX ст. популярним був поділ народів на «історичні» / «неісторичні», «повні» / «неповні». До «неісторичних», як відомо, відносили й українців. Розділення націй на «історичні» / «неісторичні» теоретично було обмірковане Гегелем та «набуло самостійного значення в юридичній та адміністративній практиці Габсбурзької імперії». Під час революції 1848 р. термін «неісторичні народи» з'явився в публіцистичній літературі й поширився в політичних дискусіях. За словами Івана Лисяка-Рудницького, у Габсбурзькій імперії народи Австро-Угорщини були поділені «на дві категорії: "національні групи з самостійною національною історією" і "національні групи без самостійної національної історії"». До перших зараховували німців, угорців, чехів, поляків, хорватів та італійців, до других – словаків, сербів, словенців, румун, українців (русинів). На противагу «старим усталеним націям Європи» українці потрапили до числа «нових націй»⁷⁰.

Як бачимо, «неісторичність», «неповнота» нації ототожнювалися з відсталістю, це були категорії одного ряду, що принижували значення того чи іншого народу. Однак «історичність», зазначав І. Лисяк-Рудницький, *«не завжди була лише благом. В окремих випадках вона обтяжувала націю небажаною*

⁷⁰ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних та «неісторичних» націй // *Його ж. Історичні есе: У 2 т. Т. 1.* Київ: Основи, 1994. С. 32–33.

*спадщиною»*⁷¹. І навпаки – «неісторичність», «відсталість» могли давати переваги «народам без історії».

Отже такі риси української історії, як дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, котрі традиційно сприймалися як її вади, ознаки відсталості, «неповноти» тепер можуть перетворитися на переваги. Як «молода» нація український народ (за логікою М. Тодорової⁷²) відкритий до нового, тобто має схильність, спираючись на національні традиції, користуючись попереднім досвідом інших народів і країн, прискорити темпи свого розвитку, вивести його на якісно новий рівень. Той шлях, який інші країни й народи проходили століттями, Україна завдяки властивим їй особливостям може здолати за історично короткий проміжок часу (В. Липинський).

Самобутність українського минулого «означає постійне протистояння, взаємодію і взаємопроникнення спільнот і культур»⁷³. Ці слова І. Лисяка-Рудницького, сказані на початку 1980-х рр., звучать сьогодні актуально в контексті ідеології нової глобальної історії. Саме нові дослідницькі практики й ідеї дають можливість сприймати українське минуле крізь призму глобальної взаємодії територій, ідей, культур, наголошуючи водночас на самобутності та інклюзивності української історії.

⁷¹ Там само. С. 35.

⁷² *Todorova M. Imagining the Balkans*. N.Y.: Oxford Univ. Press, 1997.

⁷³ *Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних та «неісторичних» націй*. С. 37.

Емпіричний поворот

Отже зазначимо, що глобальна історія як нова історична ідеологія передбачає відмову від написаних на підставі загальних історичних законів універсальних, всесвітніх історій, руйнування культу національних держав, європейського взірця, кризи євроцентризму й водночас визнає ідею множинності історій та різноманіття сучасностей, а також погляд на історію як на простір культурно-історичних комунікацій. Цю загальну картину має доповнити ще один фактор нової історичної ідеології – «емпіричний поворот» в історії. Як уважає німецький дослідник Юрген Остергаммель (Jürgen Osterhammel), він означає відхід від історіософських схем, супертеорій та історичних фантазій⁷⁴.

Водночас «емпіричний поворот» в історії не означає відмови від теорії взагалі. Сьогодні, коли історикові на вибір пропонуються численні, конкуруючі між собою підходи й пізнавальні моделі, важливо визначитися з їх опціями та послідовністю. Принциповим є поєднання сучасних методів, ідей та концепцій, котрі надає сучасна соціогуманітаристика, із місцевими історіографічними традиціями й підходами. Нині, коли численні теорії та категорії доступні у просторі різноманітних практик написання наративів, завдання історика полягає у зіставленні локальних, національних наративів із концепцією «множинності сучасностей» і такими глобальними викликами ни-

⁷⁴ *Osterhammel Jürgen. Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich (Gottingen, 2001), S. 176–178; Ионов И. Н. Глобальная история как форма конструирования и репрезентации прошлого. С. 37.*

нішньої епохи, як проблеми навколишнього середовища, голод, права людини (П. О'Браєн).

З огляду на такий стан речей актуальними для глобальних істориків видаються «теорії середнього рівня» (middle-range theory). Це поняття запропонував Роберт Мертон у 1947 р.⁷⁵. Сенса такого підходу полягає в тому, що надмірна генералізація та узагальнення поступаються процедурам історичного аналізу, коли емпіричні узагальнення перевіряються на практиці⁷⁶.

Нині в літературі активно обговорюється проблема «теорій середнього рівня». Так, Лоріна Рєпіна вважає, що вони «мають інструментальне значення і спираються на взаємодоповнюваність конкуруючих дослідницьких стратегій»⁷⁷. Про теорії середнього (проміжного) рівня говорить також Ігор Іонов. З одного боку, характерним було виникнення варіантів традиційних понять у множині (зокрема «капіталізмів»), з іншого – «світ-системна теорія» була визнана «надто детер-

⁷⁵ Чеснокова В. Роберт Мертон: Теория среднего уровня: Референтные группы. Режим доступу: <http://polit.ru/article/2009/01/20/merton/>; Спигель Г. М. К теории среднего плана: историческое описание в веке постмодернизма // Одиссей: Человек в истории. 1995. Москва, 1996. С. 214–219.

⁷⁶ Andre Gunder Frank, *Reorient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley, Los Angeles; London: University of California Press, 1998, p. 338; Schäfer Wolf, *Reconfiguring Area Studies for the Global Age*. Режим доступу: <https://gsj.stonybrook.edu/article/reconfiguring-area-studies-for-the-global-age/>

⁷⁷ Рєпина Л. П. Может ли история обойтись без теории? // Историки в поисках новых перспектив / Под общ. ред. З. А. Чеканцевой. Москва: Аквилон, 2019. С. 50.

міністською, економоцентричною, утилітаристською, матеріалістичною та ревізійністською»⁷⁸.

У розділі «Історична теорія середнього рівня» І. Іонов виокремлює напрями глобальних досліджень у Росії. *«Школа кліодинаміки – логікоматематичного моделювання історичних процесів. Інтереси цієї школи орієнтовані на дослідження глобальних еволюційних процесів у рамках "універсальної історії" (big history) і світ-системного підходу за допомогою синергетичних, еволюційних, соціологічних теорій, на підставі яких створюються математичні моделі. Це моделі, котрі охоплюють й аналізують об'єктивні передумови тих чи інших історичних явищ, колізії, варіанти, а також перспективи світового соціального розвитку»*. За висновком І. Іонова, *«це єдиний у Росії напрям дійсно глобальних досліджень, адже він заснований істориками-сходознавцями, істориками-африканістами, і визначає небачено широке поле порівнянь та верифікацій математичних моделей»*⁷⁹.

Примітно, що джерелом базових понять школи кліометристів І. Іонов вважає саме глобальну історію. Кліодинаміки, за його словами, постійно «розширюють коло базових концептів за рахунок глобальної історії та глобального мережевого аналізу, не втрачаючи зв'язок із глобалістикою і світ-системним підходом». Словом, вони визначають свій напрям як

⁷⁸ Іонов І. Н. Историческая теория среднего уровня // Там же. С. 92, 94. Див. також: Чешков М. А. Глобалистика: предмет, проблемы, перспективы // Общественные науки и современность. 1998. № 2. С. 131.

⁷⁹ Іонов І. Н. Историческая теория среднего уровня. С. 99–100.

«історичну глобалістику», реалізацію принципу «глобального еволюціонізму».

Той глобальний еволюціонізм ґрунтується на ідеях синергетики, «котрі пояснюють виникнення самоорганізованих систем різного типу (природних і соціальних) і появу в них нових структур». Саме «глобальний еволюціонізм» слугує засадничою ідеєю наукової картини світу⁸⁰. Водночас «слабким місцем» кліодинаміків І. Іонов називає нехтування гуманітарною складовою, зокрема рефлексіями щодо концепцій, котрі вони використовують.

Другий напрям глобальної історії в Росії – це транскультурний підхід (М. Ліпкін, Л. Репіна, І. Іонов), що пропонує інший «набір проблем глобальної історії та шляхів їх вивчення»⁸¹. На відміну від школи кліодинаміки, цей напрям, пояснює І. Іонов, приділяє більше уваги когнітивним проблемам глобальної історії й дає «аналіз розвитку теорії глобальної історії як історичної теорії середнього рівня, котра враховує як мотиви людської діяльності, так і взаємодію природних і соціальних структур»⁸². Вочевидь, І. Іонов відносить і саму глобальну історію

⁸⁰ Там же. С. 104.

⁸¹ Там же. С. 106–107.

⁸² *Ионов И. Н.* Историческая глобалистика: предмет и метод // *Общественные науки и современность*. 2001. № 4. С. 123–137; *Его же*. Основные направления и методология глобальной истории // *Новая и новейшая история*. 2003. № 1. С. 18–29; *Его же*. Глобальная история и изучение прошлого России // *Общественные науки и современность*. 2014. № 6. С. 125–128; *Его же*. Мировая история в глобальном веке: новое историческое сознание. Москва: Аквилон, 2015; *Его же*. Историческая теория среднего уровня // *Историки в поисках новых перспектив*. С. 107.

до рангу теорій середнього рівня. Показово, що теорію цивілізацій він також кваліфікує як історичну теорію середнього рівня, що позначив ще М. Барг.

Утілення ідеалу історичної теорії середнього рівня І. Іонов убачає в поєднанні узагальнення та професійного історичного аналізу. Адже теорія середнього рівня орієнтована на нові дослідницькі підходи, котрі пов'язані з конкретним історичним аналізом. Дослідник окреслює доволі широкий спектр підходів та ідей, що акумулює у собі теорія середнього рівня. До ряду таких компонентів він включає використання досвіду всіх «поворотів» історичного знання (лінгвістичного, культурного, просторового тощо), ієрархічних (вертикальних) та горизонтальних моделей, а також урахування конкретних історичних перспектив (національних, конфесійних, політичних, соціальних) і рефлексивний підхід. Більше того, теорія середнього типу запобігає есенціалізації предмету вивчення, використовуючи категорію «ідеальний тип». Усе це, підсумовує І. Іонов, відтворює характерні риси історичної теорії середнього рівня, «що поєднує інтерес до загального з переважною увагою до особливого»⁸³.

Як бачимо, поняття «теорія середнього рівня» також є предметом дискусій. У такій ситуації спільним пунктом може стати погляд на неї як на ідеальний тип, зміст якого варіюється в різних контекстах. Варто також домовитися, що «теорія середнього типу» містить узагальнення, котрі піддаються верифікації.

На відміну від Ігоря Іонова, котрий говорить про глобальну історію як про теорію середнього рівня,

⁸³ *Іонов І. Н.* Историческая теория среднего уровня. С. 118–120.

вважаю, що глобальна історія сама використовує цілий спектр теорій середнього плану. Адже методологічний базис глобальних історичних досліджень становлять саме теорії середнього рівня: світ-системний аналіз (І. Валлерстайн, А. Франк), який, до речі, нині піддається критиці за надмірний детерміністський, економоцентричний, редукціоністський характер⁸⁴; теорії модернізації, котрі, незважаючи на кризу марксизму, вижили і змінили форми репрезентації; принципи постколоніальної критики (орієнталізм Е. Саїда, мультикультуралізм / *subaltern studies* Д. Чакрабарті та ін.).

Наразі традиційні в історіографії моделі по вертикалі (у часі) доповнюються новими моделями горизонтальної (у просторі) історіографії. Так, принципи горизонтально-інтегративної методології у сучасній історіографії реактуалізує концепція численних модерностей Ш. Айзенштадта. У новій пізнавальній моделі глобальних історичних досліджень категорії, котрі відображають логіку й поступ історії, постають у множині, тобто у вигляді модернізацій, індустріальних революцій, колоніалізмів, воєн, революцій.

У глобальних дослідженнях позитивний досвід відчутний у практиках звернення до численних «поворотів» історичного знання (лінгвістичного, культурного, методологічного, просторового, візуального, локального, повороту до матеріального тощо). Засадничим принципом глобальної історії як нової історичної ідеології стала засада міжсистемної і внутрішньосистемної взаємодії (І. Іонов).

⁸⁴ Там же. С. 95. Див. також: *Чешков М. А.* Глобалистика: предмет, проблемы, перспективы. С. 131.

У цілому глобальна історія як ідеологія та новий напрям в науці ХХІ ст. має своїм методологічним підґрунтям інтернет-революцію, а філософською основою – планетарне мислення. На практиці глобальна історія як ідеологія презентує такі типи нового історієписання, як транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія, що цілком вписуються в методологічний фрейм постнекласичної науки.

Розділ 3. Транснаціональна історія

*«Транснаціональна історія» у сімействі споріднених
термінів*

«Кар'єра» терміна

Дебати навколо транснаціональної історії

Предметне поле транснаціональної історії

Транснаціональна історія та методи

Транснаціональна історія vs національна історія

Транснаціональна історія й сучасність

Chapter 3. Transnational History

*"Transnational History" in a Family of Related Terms
Term's "Career"*

The Debate about Transnational History

Transnational History's Subject

Transnational History and Methods

Transnational History vs National History

Transnational History and Modernity

*«Транснаціональна історія»
у сімействі споріднених термінів*

Термін «транснаціональна історія» – одне з найбільш контрверсійних понять у полі сучасної глобальної історії. Через те, що дефініція «транснаціональний» вважається розпливчатою та невизначеною, не випадково навколо неї точиться чимало дискусій і суперечок (К. Патель). Однак спільним місцем є те, що концепт «транснаціональна історія» належить до великої родини споріднених термінів.

Про лінгвістичне сімейство понять, пов'язаних із «транснаціональною історією», говорить П'єр-Ів Соньє (2008 р.). Він наводить певний тезаурус термінів. Наприклад, Джеррі Бентлі, Патрік Меннінг, Кріс Бейлі, Ентоні Гопкінс відчувають себе комфортно, послуговуючись поняттям «всесвітня історія» (world history). Метью Коннеллі та Адам МакКаун віддають перевагу «міжнародній історії» (international history). Термінологічну лінійку продовжують поняття «зв'язаних історій» (connected histories; Санджай Субрагманьям / Sanjay Subrahmanyam), «перехресної історії» (histoire croisée; Майкл Вернер / Michael Werner, Бенедикт Циммерман / Bénédicte Zimmermann). Дехто з фахівців підтримав заклик Шаліні Рандерія (Shalina Randeria) до «заплутаної історії». Брюс Мазліш запропонував ідею «нової глобальної історії». Водночас П.-І. Соньє звертає увагу на той факт, що американські автори (Девід Телен / David Thelen та ін.) популяризували термін «транснаціональна історія» раніше, ніж це було зроблено в Німеччині.

У підсумку П.-І. Соньє зауважує, що більшість істориків не витрачають свій час на обговорення різниць і нав'язування своїх думок один одному, адже

відчувають, що рухаються у спільному напрямі, тому що всі визначення «використовуються практично взаємозамінно». Проте, уважає дослідник, цей «спільний ментальний ландшафт» не виключає різних настанов та прагнень, тобто мотивацію фахівців.

Дехто хотів «децентралізувати національну державу як основне джерело інтересів істориків», саме тому американські історики відмовлялися від ідеї винятковості американської історії (American exceptionalism). Аналогічним шляхом пішли австралійці Енн Кертойс (Ann Curthoys) та Мерилін Лейк (Marylin Lake) у праці «Зв'язані світи: Історія у транснаціональній перспективі», котрі прагнули «вирватися з Австралії як ізольованого історіографічного та історичного поняття»¹.

За межі національної історії вийшли також постколоніальні історики (Прасенджит Дуара / Prasenjit Duara)², для яких транснаціональна перспектива «стала ключем щодо початку епохи постнаціоналістичної історії». Чимало дослідників стали «транснаціональними» з різних причин: через пошук початків мультикультурного світу або наративів співпраці та взаєморозуміння за межами «зіткнення національних держав і цивілізацій»³.

Більше того, поширення й популярність «транснаціональної історії» та її похідних у соціальних і гума-

¹ Curthoys A., Lake M., *Connected Worlds. History in Transnational Perspective*, Canberra, 2005.

² Duara P., *Rescuing. History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*, Chicago, 1995.

³ Saunier Pierre-Yves, *Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History*. Режим доступу: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00328138>, p. 7.

нітарних науках, на думку П.-І. Соньє, дає підстави говорити про «транснаціональну сім'ю термінів» (transnational family terms). Багато соціологів, як констатує дослідник, побачили певну соціальну та політичну користь їх використання.

Проте парадокс полягає в тому, що, з одного боку, ці терміни залучалися для досягнення «глобалізації знизу» (globalization from below), прославляючи потенціал діаспор з їхніми транснаціональними ідентичностями та спільнотами, котрі протистояли гегемоністській логіці капіталу та національних держав. З іншого ж, ішлося про «глобалізацію згори» (globalization from above), коли тон задавали капіталістичні корпорації та еліти⁴. Отже академічна епопея «транснаціональної сім'ї» (transnationals, transnationality, transnationalism), яка почалася з 1990-х рр., досягла піку, наголошує автор, у наші дні, що підтверджують спроби створити нову субдисципліну транснаціональних студій (transnational studies)⁵.

Дж. Бентлі також говорив про ціле сімейство старих і нових термінів у рамках глобальної історії (2011 р.). В них автор убачав альтернативні підходи щодо світової історії, як-от «універсальна», «порівняльна», «глобальна», «велика», «транснаціональна», «зв'язана», «заплутана», «загальна» історія (universal history, comparative history, global history, big history, transnational history, connected history, entangled history, shared history). Транснаціональну історію Дж. Бентлі, звісно, ідентифікує як один з альтернативних підходів до світової історії. При цьому він

⁴ Ibid., p. 10–11.

⁵ Ibid.

наголошує, що всі перелічені варіанти певним чином пов'язані один з одним⁶.

Про поповнення набору термінів транснаціональної історії ідеться в монографії С. Конрада «Що таке глобальна історія?» (2016 р., англ. вид.). Із 1990-х рр., за його словами, спостерігається постійне зростання обсягів транснаціональних досліджень у багатьох країнах світу, зокрема в басейнах Індійського та Атлантичного океанів, де вивчаються проникні та прикордонні ареали (як, наприклад, Східна Європа). Автор фіксує цілу лінійку термінів: «транснаціональна історія», «транснаціональні дослідження», «транснаціональне», «транснаціональний підхід», а також альтернативні формулювання «трансрегіональна», «транслокальна» історія, «транскордонні процеси»⁷.

При цьому С. Конрад визнає відмінність транснаціонального підходу від «інтернаціонального», адже останній «вивчає лише міжнародні відносини будь-якої країни – наприклад, її дипломатію або зовнішню торгівлю»⁸. Дослідник розрізняє також транснаціональний і глобальний підходи, проте вважає, що у них «спільна мета – подолати уявлення про історію, котра складається з окремих "контейнерів" та "відсіків"; обидва прагнуть вийти за межі "внутрішнього" аналізу»⁹.

⁶ *Jerry H. Bentley, The Task of World History The Oxford Handbook of World History.* Режим доступу: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235810.001.0001/oxfordhb-9780199235810-e-1>

⁷ *Конрад С. Что такое глобальная история?* Москва: Новое литературное обозрение, 2018. С. 67–71.

⁸ Там же. С. 67.

⁹ Там же. С. 69.

Цілком очевидно, що концепт «транснаціональна історія», який виник у 1990-х рр., нині набуває ваги й певного статусу в родині споріднених усталених термінів. Найчастіше «транснаціональна» корелюється з поняттями «міжнародна», «глобальна», «всесвітня» історія. Проте співвідношення між ними усередині сімейства експерти оцінюють по-різному.

Наприклад, одні дослідники вважають, що «глобальна, всесвітня, транснаціональна та міжнародна історія мають чимало спільного. Усі вони беруть участь у проєкті з реконструкції тих аспектів людського минулого, які виходять за межі однієї національної держави, імперії або іншої політично визначеної території¹⁰. Інші, навпаки, наголошують, що «міжнародна», «транснаціональна», «всесвітня» і «глобальна» історія мають різні смисли, проте разом дають новий спосіб усвідомлення світу¹¹.

Так, К. Бейлі практично ототожнює «транснаціональну» історію з «міжнародною»¹². Дж. Бентлі та П. Меннінг сприймали «транснаціональну» історію як «всесвітню», що охоплює широкомасштабні міграції населення, глобальну торгівлю, поширення інфекційних захворювань, трансфер культур, технологій, ідей, ідеалів. П. О'Браєн по суті розуміє «транснаціональну» історію як «глобальну», основні напрями якої пов'язує з історією товарів, економічної діяльності, соціальними та міжетнічними відносинами,

¹⁰ *Beckert Sven et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, in: *American Historical Review*, 111 (2006), p. 1445.

¹¹ *Connelly Matthew et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, in: *American Historical Review*, p. 1447.

¹² *Bayly Christopher A. et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, in: *American Historical Review* 111 (2006), p. 1442.

політикою, війнами, наукою тощо. Із такої перспективи «глобальна» чи «транснаціональна» історія виходить за межі національної держави й територіальні кордони.

Нині спостерігається розширення термінологічного спектра «транснаціональної історії», до якого входять поняття «транснаціональний історичний аналіз» (В. Козол), «транснаціональні революції» (К. Бейлі), «транснаціоналізм», «транснаціональні дослідження» тощо.

Цілком очевидно, що навколо терміна «транснаціональна історія» складається дуже непроста ситуація, думки істориків не просто розходяться, а часто суперечать одна одній. Адже, на відміну від понять з усталеною професійною генеалогією (як-от «всесвітня», «світова», «загальна», «порівняльна» тощо історія), «транснаціональна» належить до відносно «молочих» термінів, що й викликає чимало запитань. Примітно, що на сьогодні «транснаціональна історія» розглядається більш методологічно, ніж емпірично.

«Кар'єра» терміна

Незважаючи на той факт, що термін «транснаціональна історія» з'явився в лінгвістичному сімействі понять із глобальної історії лише в 1990-х рр., він за короткий час зробив успішну «кар'єру».

Як відомо, термін «транснаціональний» та його похідні поширюється саме у сфері соціальних і гуманітарних наук. Обставини його появи простежив П'єр-Ів Соньє.

Перші згадки належать до другої половини XIX ст. Цей термін без лапок використовував німецький лінгвіст Георг Курцій (*Georg Curtius*) у своїй першій

лекції 1862 р. в Ляйпцизькому університеті, наголошуючи, що національні мови пов'язані з лексичними сімействами, котрі поширювалися поза сучасними національними кордонами. «Кожна мова за суттю своєю транснаціональна», – написав Курцій¹³.

У цей період термін «транснаціональний» вряди-годи використовувався в академічному середовищі у значенні чогось такого, що перейшло національні кордони. Згодом ним почали послуговуватися систематично.

Так, у 1930–1940-х рр. він знайшов застосування в таких галузях, як юриспруденція та економіка. Історики, на думку П.-І. Соньє, дещо запізнилися. Відомо також про використання його американцем Рендольфом Борном у 1916 р.¹⁴.

Термін «транснаціональний» утвердився в американській історії у 1990-х рр. Таке «глобальне бачення» з'явилося у США завдяки «чорній історії» (black history) та боротьбі за «чорне звільнення», словом, інтерес до «зв'язків та обмінів» виник задовго до того, як транснаціональні аспекти стали популярними серед професійних істориків сучасності¹⁵.

Отже, за висновком П.-І. Соньє, «транснаціональний поворот» почався в Америці. Концепт «транснаціональна історія», популярний за океаном, із часом поширився в Європі.

¹³ Див.: *Saunier Pierre-Yves*, *Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History*, p. 9.

¹⁴ *Bourne R.*, *Trans-National America*, *Atlantic Monthly* 118, July, 1916, 86–97.

¹⁵ *Saunier Pierre-Yves*, *Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History*, p. 1.

Кіран Патель також звертається до передісторії терміна «транснаціональна історія». Від початку він був поширений в юриспруденції, політології та антропології, причому кожна з цих дисциплін надавала йому різного сенсу. Примітно, що поняття набуло популярності поза академічними межами, зокрема у сфері великого бізнесу. Так, американські корпорації використали його у самоназві й тим самим задали певний тон, особливо після 1945 р. І лише з 1990-х рр. цей термін набув значення в національних історіографіях та історичних субдисциплінах¹⁶.

У спеціальній літературі обговорюються соціальні, культурні та інтелектуальні передумови появи терміна «транснаціональна історія», причини його концептуалізації. Уважається, що безпосередній вплив справила критика американського та європейського імперіалізму й расизму, а також проблеми гендерної нерівності та гетеронормативності. Соціально-політичними факторами формування транснаціонального мислення стали антиколоніальні й націоналістичні рухи, боротьба за громадянські права. Виникнення транснаціонального дискурсу пов'язують із рухами феміністок та ЛГБТ-співтовариств.

Усі ці обставини примушували переглянути ставлення у суспільстві та суспільній свідомості до таких явищ, як переміщення населення, система освіти, глобалізація. Саме внаслідок діалогу активістів і вчених виникає «транснаціональний історичний аналіз», що досліджує соціальну нерівність і структуру

¹⁶ *Patel Klaus Kiran*, Transnational History, in: European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/patelk-2010-en>

«рухи, потоки та циркуляції», котрі й визначають характеристики транснаціоналізму¹⁷.

Однак більш переконливою є думка тих дослідників, котрі вважають, що вірогідніша причина появи та поширення концепту «транснаціональна історія» пов'язана з кризою національної держави як одиниці історичного аналізу. Цілком очевидно, що транснаціональна історія, яка ввійшла у структури свідомості істориків у 1990-х рр., була зумовлена потужними соціальними зсувами та змінами ментального ландшафту суспільства в добу нової хвилі глобалізації рубежу ХХ–ХХІ ст.

Примітно, що дослідники звертають увагу на семантичні особливості концепту «транснаціональна історія». Так, на відміну від глобальної історії, термін «транснаціональний» має динамічний характер, «створює відчуття руху, взаємопроникнення», адже він пов'язаний із вивченням соціальних і політичних діаспор, котрі перетинають національні кордони¹⁸.

Динамічний характер транснаціональної історії дехто з дослідників пов'язує з ідеєю руху, потоків, циркуляцій, а інші – з мережами, інституціями, ідеями, історією міграцій, соціальних рухів та історією сучасного світу у цілому. Наприклад, Ізабель Гофмаєр віддає перевагу терміну «транснаціональна» (а не «глобальна») історія, «оскільки він відкриває більш широкі аналітичні можливості для розуміння складних зв'язків, мереж і дійових осіб на глобальному Півдні». Адже, на думку авторки, ключовим

¹⁷ Kozol Wendy et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1445.

¹⁸ Bayly Christopher A. et al., AHR Conversation: On Transnational History, in: American Historical Review 111 (2006), p. 1442.

моментом транснаціонального підходу є ідея «руху, потоків та циркуляцій, при тому не просто як тема чи мотив, а як аналітичний набір методів»¹⁹.

Свен Беккерт вважає, що транснаціональний підхід фокусується на розмаїтті зв'язків, «котрі виходять за межі політично окреслених територій». Ці зв'язки утворюються завдяки «мережам, інститутам, ідеям, процесам», важлива роль у структуруванні яких належить правителям, імперіям, державам. Показово, що історія взаємодії між різними регіонами на підставі мереж, як зазначає С. Беккерт, більш відповідає транснаціональній історії, ніж глобальній²⁰.

Ще однією особливістю транснаціональної історії, на яку звертають увагу дослідники, є те, що вона зазвичай орієнтована на сучасність. Зокрема К. Бейлі пов'язує транснаціональну історію здебільшого з ХХ ст., тобто сучасністю: «Я вірю, що відчуття національності вже існувало в деяких частинах незахідного світу, але позначити "глобальну історію" як "транснаціональну історію" було б не надто корисним до 1914 р.»²¹. Із погляду М. Коннеллі, тому-то й потрібно обговорювати глобальну і транснаціональну історії, щоб описати «історію міграцій, імперій, соціальних рухів тощо. Іншими словами, походження сучасного світу»²².

¹⁹ *Hofmeyr Isabel et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1444.

²⁰ *Beckert Sven et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1446.

²¹ *Bayly Christopher A. et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1443.

²² *Connolly Matthew et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1447.

Примітно, що у професійному середовищі істориків ставлення до транснаціональної історії було неоднозначним. Більшість фахівців, зазначав К. Бейлі, скептично та з обережністю ставилися до транснаціональної історії, а деякі сприймали її як «стурбованість теорією та екзотичний стиль дискурсу»²³. Дехто, констатує С. Конрад, узагалі вважав недоцільним використання поняття «транснаціональна історія» щодо «ранніх епох до формування національних держав»²⁴. З іншого боку, широке й інтенсивне побутування терміна свідчило про його популярність і привабливість, що призводило до розмивання та розпливчатості сенсу.

У спеціальній літературі заговорили також і про покоління «транснаціональних істориків». Так, П.-І. Соньє згадує таких фахівців, як Патрік Меннінг, Джеррі Бентлі, Крістофер Бейлі, Ентоні Гопкінс, котрі були орієнтовані на «всесвітню історію» та переймалися міжкультурними і глобальними порівняннями, зв'язками. До молодшого покоління транснаціональних істориків він відносить Кірана Пателя, Себастьяна Конрада²⁵.

Водночас «транснаціональна історія» вважалася важливим фактором не лише дослідження, а й освіти. Адже, на думку К. Бейлі, студенти у Великобританії та США більше орієнтовані на документальний фетишизм (*documentary fetishism*), ніж на контекстуальне знання, що дає транснаціональна історія. Отже

²³ Bayly Christopher A. *et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1449.

²⁴ Конрад С. Что такое глобальная история? С. 71.

²⁵ Saunier Pierre-Yves, Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History, p. 2.

транснаціональна історія – це життєво важливий спосіб спонукати студентство мислити більш широко й кинути виклик власним можливостям. Автор вважає, що написання й викладання транснаціональної історії – це дуже складно, через проблеми географії та «модельовання часу», котрі вирішуються швидше національною чи регіональною історією²⁶.

Парадоксальність ситуації навколо «транснаціональної історії» полягає в тому, що, з одного боку, зростає популярність цього динамічного концепту та кількість транснаціональних досліджень, а з іншого – невизначеним залишається місце транснаціональної історії у структурі історичних дисциплін і субдисциплін. Дехто вважає, що транснаціональна історія – це альтернативний підхід, інші називають її методом, напрямом або модним брендом. Така невизначеність, суперечливість концепту «транснаціональна історія» стала джерелом постійного інтересу до нього «глобальних істориків», предметом численних дискусій щодо нього.

Дебати навколо транснаціональної історії

Той факт, що інтелектуальною батьківщиною «транснаціональної історії» стали США, зумовив перші спроби її концептуалізації та початок історіографічних дискусій на шпальтах впливового «Американського історичного огляду» (American Historical Review, AHR) у 2006 р. Мотивацією стало прагнення покласти край зосередженості дослідників на націо-

²⁶ Bayly Christopher A. et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1449.

нальній історії. Примітно, що аналогічне обґрунтування було властиве і європейським дискусіям.

Прямим наслідком того, констатує К. Патель, стало поширення транснаціональної історії в національних історіографіях та різних академічних культурах, щоправда дуже нерівномірно. Зокрема проблеми транснаціональної історії активно обговорювалися в Німеччині, Франції, менше в Італії, Болгарії, інших країнах²⁷. Дебати, що розпочалися у США, по-різному сприймалася в європейському середовищі, тому, визнає К. Патель, транснаціональна історія «не стала центральною ареною для спільного розуміння європейського історієписання»²⁸.

Водночас завдяки підвищеній рефлексії європейських вчених було визначено два напрями у вивченні транснаціональної історії. Це англосаксонська школа (Anglo-Saxon school) та європейський напрям, представлений у першу чергу французькими й німецькими істориками²⁹.

Англосаксонська школа. На шпальтах «Американського історичного огляду» було опубліковано матеріали дискусії 2006 р. з проблем транснаціональної історії. У ній взяла участь група запрошених фахівців із різних історичних дисциплін, представників англосаксонського інтелектуального простору. А саме — Крістофер Бейлі (Christopher Bayly), Свен Беккерт

²⁷ *Patel Klaus Kiran*, Transnational History, in: European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. Режим доступу: <http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/transnational-history>

²⁸ Ibid.

²⁹ *Yun-Casalilla Bartolomé*, Localism, Global History and Transnational History: A Reflection from the Historian of Early Modern Europe, in: *Historisk Tidskrift* (Sweden) 127 (2007), p. 675.

(Sven Beckert), Метью Коннеллі (Matthew Connelly), Ізабель Гофмаєр (Isabel Hofmeyr), Венді Козол (Wendy Kozol), Патріція Сід (Patricia Seed).

У фокусі обговорень перебували три блоки проблем: 1. унікальність транснаціональної історії, сенс поняття, причини його виникнення; 2. методи й методологія, співвідношення транснаціональної історії з ідеєю розвитку, теорією модернізації; 3. окреслення основних напрямів транснаціональних студій. Дискусія продемонструвала розбіжність думок дослідників за всіма визначеними проблемами-напрямами та відсутність консолідованої позиції щодо сенсу і значення транснаціональної історії.

Невипадково редактор часопису почав обговорення з того, що транснаціональна історія не нова, вона становить собою найновіше втілення різних підходів, як-от порівняльна, інтернаціональна, всесвітня, глобальна історія. Усі ці підходи рівні, проте їм усім властиве прагнення вийти за рамки національної держави як одиниці аналізу та етноцентричної історії, що переважала в історієписанні Заходу³⁰. Звісно, не всі учасники дискусії підтримували цю думку редакції, зокрема К. Бейлі пов'язував транснаціональну історію саме з існуванням національної держави.

Показово, що дискутанти в різний спосіб визначали *сутність* транснаціональної історії (як-от рух товарів, технологій, взаємодія регіонів на підставі мереж), її *методи* (від традиційних історичних до теорій розвитку, залежності та ідеї циркуляції) а також *напрями транснаціональних досліджень* (від історії держав, діаспор, глобальних ідей, наприклад

³⁰ AHR Conversation: On Transnational History, p. 1441.

расизм, антисемітизм, націоналізм, екологізм, до історії глобалізації). Примітно, що учасники дискусії не посилалися на праці європейських, а саме німецьких або французьких фахівців із проблем глобальної чи транснаціональної історії. Цей факт свідчить про пошуки власного шляху вивчення історії з транснаціональної перспективи. Те, що представники англосаксонської традиції не завжди посилалися на здобутки й напрацювання своїх європейських колег у цій сфері, певною мірою зумовлено відсутністю усталених зв'язків між національними історіографіями та академічними культурами³¹.

Щодо визначення характеру транснаціональної історії існують чимало підходів, проте немає єдиної думки: чи обмежена модель транснаціональної історії певними періодами й темами? Отже представники англосаксонської школи пов'язували транснаціональну історію з великомасштабними глобальними процесами, які включали локальні, регіональні й національні складові. Доволі поширеними та водночас дискусійними були спроби визначення транснаціональної історії з перспективи локального й регіонального, національного і глобального. Так, К. Бейлі вважав за необхідне включати регіональне, національне та локальне в історієписання, щоб запобігти фрагментарності, фракційності, в яку так легко потрапляють дослідники³².

³¹ *Yun-Casalilla Bartolomé*, *Localism, Global History and Transnational History: A Reflection from the Historian of Early Modern Europe*, p. 664.

³² *Bayly Christopher A. et al.*, *AHR Conversation: On Transnational History*, p. 1449.

Учасниця дискусії на шпальтах «Американського історичного огляду» Патріція Сід також зазначила, що транснаціональна історія не становить загрози локальним і регіональним дослідженням, традиційним для істориків, а навпаки – дає можливості концептуалізувати нові проекти в нових термінах. Важливо, що транснаціональна історія спонукає сучасного історика сприймати свою тему в більш широких рамках. Іншими словами, локальні й регіональні дослідження можуть прийняти структуру більшого світу, до якого вони належать. До таких великих структур авторка відносить державу або комерційні центри, введення ж транснаціонального виміру означає, що слід шукати таку велику структуру³³.

Венді Козол пов'язувала поняття глобалізації і транснаціоналізації з «бінарною моделлю» домінування (влади) та спротиву. Якщо глобалізація розглядалась як потужні процеси пригнічення часів розвиненого капіталізму, пояснювала В. Козол, то транснаціоналізм представляє «культури спротиву» у відповідь на виклики процесу глобалізації. Ця бінарна модель з'явилася у студіях 1990-х рр., котрі намагалися провести відмінності між місцевою і глобальною культурами³⁴.

На шпальтах АНР-дискусії були спроби розглядати транснаціональну історію як метод дослідження. Зокрема Свен Беккерт визначав сенс транснаціональної історії як «спосіб бачення, відкритий для різних методологічних уподобань, різних тем». Він

³³ *Seed Patricia et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1464.

³⁴ *Kozol Wendy et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1451.

бере за основу взаємозв'язок історії людства у цілому й визнає важливість держав, імперій, а також «мереж, процесів, ідей, інститутів, котрі виходять за рамки цих політично визначених просторів». Щоправда, ідеться про транснаціональну історію суто в теорії³⁵.

Цілком очевидно, що для представників англосаксонської школи характерна тенденція отождолення транснаціональної історії або з глобальною (П. О'Браєн), або із всесвітньою (Дж. Бентлі, П. Меннінг), або з міжнародною (К. Бейлі). Прибічники англосаксонської традиції пов'язували транснаціональну історію з масштабними процесами, великими структурними моделями, які містили локальні, регіональні, національні складові. У фокусі їхньої уваги були потоки та мережі товарів, ідей, технологій. Лінія ж розбіжностей між представниками англосаксонської традиції в полі транснаціональної історії була зумовлена здебільшого ставленням їх до проблеми національної держави. Одні пов'язували транснаціональну історію з періодом формування національних держав, інші, навпаки, уважали, що транснаціональні дослідження долають будь-які національні й територіальні кордони.

Європейський напрям. Європейські історики акцентують увагу не стільки на потоках і зіткненнях, скільки на процесах взаємодії між суспільствами, регіонами, групами. Так, іспанський історик Бартоломе Юн-Касалілля (Bartolomé Yun-Casalilla) в розвідці «"Локалізм", глобальна історія і транснаціональна історія: рефлексії історика ранньомодерної Європи» (2007 р.) формулює ставлення до трансна-

³⁵ Beckert Sven et al., AHR Conversation: On Transnational History, in American Historical Review, p. 1459.

ціональної історії з європейської перспективи. Європейська школа істориків ключом до розуміння транснаціональної історії вважає співвідношення локального і глобального. Ті фахівці, які виходили за межі європейської історії, убачали сенс глобальної чи транснаціональної історії у взаємодії регіонів, що перебували в різних культурних контекстах. Історія взаємозв'язків, наголошує Б. Юн-Касалілья, становить великий інтерес і містить великий потенціал у вивченні місцевих наслідків таких контактів, а також у порівнянні цих різних суспільств, зв'язки між якими й визначали траєкторії їх розвитку.

Отже глобальну історію автор розуміє як транснаціональну або крос-культурну, що вивчає відносини між різними соціальними групами, котрі перебувають у центрі уявлених спільнот і зумовлені цими спільнотами³⁶. Глобальну історію, на його думку, можна сприймати в міжконтинентальному масштабі як історію взаємодії між культурами та цивілізаціями. Ідеться про міграції, діаспори чи міжнародні організації, які засновані на «транснаціональних мережах», котрі й впливають на них³⁷.

Так, Б. Юн-Касалілья, як фахівець з новочасної історії зазначає, що інтерес до «нової» історії має ґрунтуватися «на включенні локального до глобального» більш ефективним способом, ніж раніше³⁸. Узагалі він вважає, що всесвітню історію не можна

³⁶ *Yun-Casalilla Bartolomé*, Localism, Global History and Transnational History: A Reflection from the Historian of Early Modern Europe, in: *Historisk Tidskrift* (Sweden) 127 (2007), p. 664.

³⁷ *Ibid.*, p. 663.

³⁸ *Ibid.*, p. 662.

обговорювати без локальної історії³⁹. Насправді Юн-Касалілля ототожнює транснаціональну історію із «заплутаною історією» як результат взаємозв'язку локального і глобального⁴⁰.

Отже ключовими в арсеналі європейських дослідників транснаціональної чи глобальної історії є такі категорії, як «культурний трансфер», «запозичення», «адаптація», «рефлексивність», котрі слугують новацийним інструментарієм транснаціональних досліджень. Той факт, що ці терміни рідко зустрічаються в більшості праць представників англосаксонської традиції, автор пояснює не стільки «браком схожості й аналітичної взаємодоповнюваності, які безпосередньо беруть участь у транснаціональній перспективі», скільки відсутністю зв'язків між різними історіографіями⁴¹.

Більше того, вважає дослідник, глобальна і транснаціональна історія потребують мовної комунікації, що також стає глобальною. Її ринок поступово робиться більш глобальним, аудиторія глобальної і транснаціональної історії розширюється. Однак наукові співтовариства, що створюють цей продукт, розпорошені по всьому світу, тому зручним засобом сучасного спілкування та зв'язку виступає англійська мова⁴².

З огляду на ці обставини Юн-Касалілля вбачає небезпеку в тому, що складається ситуація, за якої «англоцентричне бачення історії» представлене як «глобальна історія». У такий спосіб автор актуалізує

³⁹ Ibid., p. 664.

⁴⁰ Ibid., p. 667.

⁴¹ Ibid., p. 664.

⁴² Ibid., p. 675.

проблему місцевої мови, виходячи з того, що добра глобальна історія ґрунтується на глибокому знанні місцевого матеріалу та мови. Як майбутні історики – глобальні і транснаціональні – впораються з різноманіттям мов? *«Ця ситуація вдвічі проблематичніша, якщо при цьому ми підтримуємо ідею, що добра глобальна історія заснована на глибокому знанні місцевого, і якщо ми вважаємо, що, подобається нам це чи ні, історіографічне виробництво, котре розвивалося в останні роки, засноване на оригінальних місцевих мовах, часто виявлялося незамінним»*⁴³.

Отже, «глобалізуючи» історію, історик не має забувати про мовний вимір. Показово, що Юн-Касалілля звертає увагу на розбіжності у сфері транснаціональної історії між представниками англосаксонської школи, зокрема учасниками дискусії на шпальтах «Американського історичного огляду», та французькими й німецькими істориками: перші не посиляються на праці других⁴⁴.

Транснаціональна історія стала об'єктом аналізу французького фахівця П'єра-Ів Соньє. (Pierre-Yves Saunier). У замітках, присвячених виданню словника з транснаціональної історії Palgrave (2008), історик говорить, про свої відчуття, як у відомого літературного персонажа мес'є Журдена, який дуже здивувався, коли узнав, що говорить прозою, так і він, фахово займаючись транснаціональною історією, й не знав про це. П.-І. Соньє згадує, що він пережив справжній «субдисциплінарний шок».

П.-І. Соньє впевнений, що саме дослідники американської історії проголосили «транснаціональний по-

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

ворот»⁴⁵. При цьому він виокремлює два напрями формування транснаціональної історії: перший, пов'язаний із вивченням історії міграцій; другий, епістемологічний, орієнтований на вивчення культурних трансферів, зокрема між Францією та Німеччиною, адже ані соціальна, ані національна історія не могли пояснити їх культурні ідентичності, що формувалися під впливом одна одної. П.-І. Соньє звертає увагу на те, що ще 1995 р. Майкл Геєр (M. Geyer) і Чарльз Брайт (Ch. Bright) визначили перспективи транснаціональної історії: задача істориків полягає в тому, щоб розповісти про глобальне минуле світу, а не сприймати глобалізацію як нещодавнє явище (recent phenomenon)⁴⁶.

Свою статтю 2010 р. Кіран Патель (Kiran Patel) починає з критичних спостережень щодо дискусій у США навколо «транснаціональної історії». Інтенсивні дебати, констатує дослідник, мали за мету покінчити зі «всепроникною зацикленістю історієписання на національній історії – будь то США, Китай або інші частини світу». Така ж мотивація була властива європейським дискусіям, прямим наслідком котрих стало поширення транснаціональної історії в національних історіографіях та різних академічних культу-

⁴⁵ *Saunier Pierre-Yves*, Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History. Режим доступу: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00328138> Submitted on 9 Oct 2008, p. 2.

⁴⁶ *Geyer M., Bright C.*, World History in a Global Age, in: *American Historical Review* 100, 4 (1995), 1034–1060; *Saunier Pierre-Yves*, Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History, p. 8.

рах, щоправда дуже нерівномірне⁴⁷. Цілком очевидно, що проблеми транснаціональної історії активно обговорювалися в Німеччині та Франції.

Природно, що європейські історики обмежували підхід до транснаціональної історії рамками європейської історії. Так, К. Патель розглядає транснаціональну історію в контексті європейської історії у трьох напрямках: просвітництво; індустріалізація; створення держави загального добробуту. Йдеться про явища, котрі, за його словами, були транснаціональними, *«з яскраво вираженим європейським акцентом, й тому не можуть бути повністю оцінені й зрозумілі із суто місцевої чи національної точки зору»*. Ці явища вивчалися транснаціонально, зокрема як міжкультурний трансфер⁴⁸.

Водночас європейська історія нагадує, що вона не може обмежуватися лише зв'язками, потоками. Їй властиві також падіння, руйнування, забуття та зникнення транснаціональних відносин: *«Інтернаціоналізм перед Першою світовою війною був добрим прикладом того, як створені раніше зв'язки були розірвані під час світових воєн»*. Тому, вважає дослідник, неможливо створити монолітну історію транснаціонального, адже процеси націоналізації і транснаціоналізації чи глобалізації відбуваються паралельно й несуть певний діалектичний потенціал. Як бачимо, європейські дослідники транснаціональної історії не лише ототожнюють глобальне і трансна-

⁴⁷ *Patel Klaus Kiran*. Transnational History, in: European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. Режим доступу: <http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/transnational-history>

⁴⁸ Ibid.

ціональне, але й визнають роль національного чинника.

Відтак з урахуванням цих факторів і сприймається поняття «Європа» та «європеїзація». За останні 250 років поняття «Європа» змінювалось не раз, воно почало формуватися в ранньомодерний період, зміцнилось у XVIII ст., а особливо у XX ст. завдяки численним транснаціональним процесам: до цього ж «Європа» ледь існувала в цьому сенсі. Тільки так «Європа» дедалі більше ставала суб'єктом, що самопосиллювався⁴⁹.

На думку дослідника, час із другої половини XX ст. відіграв вирішальну роль у процесах інтеграції Європи як єдиного цілого, адже *«без процесу економічної та політичної інтеграції, розпочатого у другій половині 20-го століття, вона була приречена на периферійне існування. Роже Шарт'є якось написав гіперболічно, що тільки французька революція створила Просвітництво. Аналогічно можна стверджувати, що лише європейське об'єднання створило Європу»*. Йдеться про інтеграційні процеси під егідою Європейського союзу (ЕС), Європейської асоціації вільної торгівлі (ЕАСТ), Ради взаємодопомоги (Comesop) та аналогічні політичні проекти, котрі презентують транснаціональні взаємодії у Європі й навколо неї»⁵⁰.

В Європі, наголошує К. Патель, транснаціональні зв'язки були особливо потужні, тому завдяки їм транснаціональна історія й дає уявлення, що таке

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

Європа. Саме через транснаціональний підхід й можна визначити місце Європи у світі⁵¹.

Визначення поняття «європеїзація» спрямоване на включення всіх тих політичних, соціальних, економічних і культурних процесів, що «змінювали або сприяли зміцнюванню внутрішньоєвропейських зв'язків та подібностей чи то у формі асиміляції, обміну або створення мереж». Водночас зв'язки й подібності, зазначає К. Патель, завжди існують поряд із такими формами, як виключність або «інший», а також роздробленість та конфлікт⁵².

Цілком очевидно, що для європейських істориків характерно ототожнення понять глобальної і транснаціональної історії. При тому останню вони тлумачать або на європейському ґрунті як міжкультурну історію, чи то «культурний трансфер», чи то взаємовпливи та взаємозв'язки між суспільствами, культурами, групами, або, у ширшому масштабі, як процеси взаємодії між регіонами, культурами, цивілізаціями.

Ключовим для європейських істориків, орієнтованих на транснаціональну перспективу, є ідея взаємодії, зв'язків та взаємовпливів. Через це тон у дослідженнях транснаціональної історії на європейському ґрунті задають здебільшого французькі й німецькі фахівці. У німецьких університетах створено різноманітні центри глобальної, універсальної, транснаціональної історії (Майнц, Ляйпциг, Білефельд, Констанц, Мюнхен тощо). Важливим майданчиком для обговорення проблем транснаціональної і глобальної історії став електронний англomовний німецький ресурс – «Європейська історія online» (EGO). Представ-

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

никами транснаціональної традиції у французькій історіографії, як відомо, були Марк Блок – засновник порівняльної історії, Фернан Бродель, а також дослідник ранньомодерної історії П'єр Шоню та ін. Дебати навколо транснаціональної історії доводять, що консенсусу щодо її визначення досі немає.

Більшість істориків схильні вбачати у транснаціональній історії альтернативу гегемонії національної історії. Відразу ж виникає запитання, як співвідносяться «транснаціональна історія» зі спорідненими поняттями, як-от «глобальна», «світова», «перехресна», «заплутана», «міжнародна» історія, «постколоніальні студії». Адже ситуація ускладнюється тим, що на різних мовах різноманітні концепти й теорії не збігаються. К. Патель констатує: *«Навіть після 15–20 років дебатів серед істориків усе ще немає згоди щодо точного поняття транснаціональної історії, окрім визначення, згідно з котрим воно виступає альтернативою все ще домінуючій концентрації на національній історії. Взаємовідносини транснаціональної історії з тісно пов'язаними підходами – наприклад із глобальною історією й постколоніальними студіями, зі світовою історією та перехресною історією, а також із заплутаною історією й міжнародною історією – залишаються суперечливими»*⁵³.

Цілком очевидно, що до сьогодні транснаціональна історія залишається предметом дискусій між представниками англосаксонської школи та прибічниками європейської транснаціональної перспективи. Якщо перші зосереджені на визначенні транснаціональної історії з погляду великих структурних моде-

⁵³ Ibid.

лей, потоків і мереж ідей, товарів, технологій, то у фокусі уваги європейських дослідників перебувають міжкультурні зв'язки та процеси взаємодії між регіонами, культурами й цивілізаціями здебільшого на матеріалах історії Європи.

Предметне поле транснаціональної історії

Предмет транснаціональної історії, як бачимо, – відкрите питання для численних дослідників. Цей факт указує не лише на складність самого питання, що знаходиться у гарячій фазі, але й на непрості шляхи його рецепції у професійній історичній свідомості. Дебати на шпальтах «Американського історичного огляду» та поточна література дають можливість простежити, як поступово розширюється розуміння істориками предметного поля транснаціональних досліджень.

Так, Крістофер Бейлі вважає предметом транснаціональної історії історію діаспор (робітників, солдатів, інтелектуалів, інженерів), а також історію ідей, характерних для ранньомодерного й модерного часів, як-от лібералізм, марксизм та інші системи ідей, котрі «трансформувалися та часто поглиблювалися або узагальнювалися в неєвропейських і неамериканських умовах»⁵⁴. Метью Коннеллі також говорить про історію типових глобальних ідей, як ось права людини, расизм, антисемітизм та рухів «пан-» – фемінізм, пацифізм, екологізм тощо⁵⁵.

⁵⁴ Bayly Christopher A. *et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1461.

⁵⁵ Connolly Matthew *et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1461.

Учасниця дискусії Венді Козол ще більше розширює предметні рамки транснаціональних досліджень, маючи на увазі нові комунікаційні технології, роль інтернету «у змінах локальних політичних структур чи формуванні соціальних ідентичностей». Окрім того «транснаціональні перспективи» продукують новий погляд і на такі глобальні події та процеси, як міграція, неоколоніалізм⁵⁶. За словами Ізабель Гофмаєр, вивчення транснаціональної історії відкриває «продуктивний набір тем навколо тих інститутів і ЗМІ, через які ідеї поширюються транснаціонально». До предмету транснаціональної історії вона включає історію читання та письма: *«транснаціоналізм відкриває можливості створення нових історій читання та письма»*⁵⁷. Патриція Сід розуміє предмет транснаціональної історії як «сучасне переміщення груп, товарів, технологій або людей через національні кордони», та вважає можливим такий «транзит подібних чи зв'язаних об'єктів і людей у більш ранні часи»⁵⁸.

Дж. Бентлі розглядає транснаціональну історію з перспективи «глобального повороту» (global turn), котрий актуалізує альтернативні підходи до історії, пропонує дослідникам вийти за межі проблем професійної історичної науки від середини XIX ст., як-от культурні відмінності, виключні ідентичності, локальні знання та досвід національних спільнот. Нато-

⁵⁶ Kozol Wendy et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1462.

⁵⁷ Hofmeyr Isabel et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1462.

⁵⁸ Seed Patricia et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1443.

мість «глобальний поворот» ставить на порядок денний цілий ряд великомасштабних процесів, зокрема «масові міграції, кампанії імперської експансії, крос-культурна торгівля, зміни навколишнього середовища, біологічні обміни, трансфер технологій, культурні обміни, включаючи поширення ідей, ідеологій, релігійних вірувань і культурних традицій»⁵⁹. Ці процеси ігнорують «національні, навіть географічні, лінгвістичні й культурні кордони», вони мають більш трансрегіональні, транскультурні, глобальні масштаби, при тому впливають на досвід як «окремих суспільств, так і на розвиток великого світу у цілому». *«Якщо одна з цілей професійної історичної науки полягає в тому, щоб зрозуміти світ та його розвиток у часі, то, – наголошує Дж. Бентлі, – ці процеси вимагають уваги істориків поряд із досвідом національних спільнот і національних держав»*⁶⁰.

Аналізуючи такі дискусійні погляди й підходи істориків, слід констатувати, що найбільш вдале та переконливе визначення предмету транснаціональної історії знаходимо в Патріка О'Брасна, представника британської школи глобальних істориків. На його думку, предмет глобальних історичних досліджень становить: 1. глобальна історія товарів (цукор, чай, кава, срібло, опіум, бавовна, шовк тощо); 2. економічна діяльність (банківська справа, торгівля, промисловість, транспорт); 3. соціальні та міжособисті відносини; 4. загальні теми, як-от політика, військова

⁵⁹ Bentley Jerry H., The Task of World History The Oxford Handbook of World History Режим доступу: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235810.001.0001/oxfordhb-9780199235810-e-1>

⁶⁰ Ibid.

справа, а також наука; 5. глобальна біографія, котра містить вивчення життєвих світів людини (наприклад, біографії римського раба та китайської наложниці доповнюють глобальну історію рабства й сексуальної експлуатації)⁶¹. Вважаю, що концепт «глобальна біографія» заслуговує на особливу увагу, адже він має потужний евристичний потенціал, завдяки якому можна долати географічні та національні кордони, як це часто буває у житті видатної особи чи то звичайної людини за доби змін, соціальних катастроф, революцій.

Те, що П. О'Браєн розуміє під «глобальною історією», є транснаціональною історією, котра виходить за певні національно-державні й територіальні рамки. Така історія, наголошує автор, має свою структуру (географії, хронології, теоретична база), тобто містить *«підтвердження знань про минуле відповідними географіями, численними хронологіями та розвитком теоретичної бази із запозиченням методів природничих і соціальних наук»*⁶².

На відміну від представників англосаксонської школи, котрі були зосереджені на потоках товарів, капіталу, великих структурних моделях, європейські фахівці при визначенні предмету транснаціональної історії віддали перевагу культурним зв'язкам та міграціям. Так, Бартоломе Юн-Касалілля предмет транснаціональної історії пов'язує як із вивченням традиційних зв'язків між регіонами, континентами, цивілізаціями, культурним трансфером, так і з новими темами, як-от екологічна історія, історія рослин,

⁶¹ Див.: *O'Brien Patrick*, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, p. 36–38.

⁶² *Ibid.*, p. 36–37.

мікроорганізмів. Глобальна історія, що займається зв'язками між регіонами на різних континентах, зазначає історик, не є новою або альтернативою давно усталеним перспективам. Історія імперій, комерційних зв'язків на глобальному рівні, технологічних і культурних трансферів між цивілізаціями являється частиною давньої та продуктивної традиції істориків. Дана традиція підкріплюється новими перспективами – такими як «екологічна історія, історія рослин, тварин і мікроорганізмів тощо»⁶³.

П'єр-Ів Соньє визначає предмет транснаціональної історії під кутом зору «транснаціональних поворотів». Їх за останні п'ятдесят років, на його думку, фактично відбулося три. Перший (кінець 1950-х рр.), у галузі права, був пов'язаний із поняттями «транснаціональний закон» (який включає всі закони, що регулюють усі вчинки та події й виходять за межі національних кордонів) і «транснаціональне право». Другий, що відбувся у сфері політології в 1960-х рр., був представлений поняттям «транснаціональні відносини» (а не «міжнародні відносини») й зосереджував увагу на контактах, коаліціях, взаємовідносинах поза державними кордонами, як-от «рух грошей, людей, предметів та ідей». Третій, транснаціональний поворот, пройшов на хвилі захоплення «глобальним» і базувався на «трьох китах»: соціальні науки, дослідження міграцій, світова політика.

Концептуалізація «транснаціонального» (transnational), стверджує П.-І. Соньє, відбувалася поміж «міжкультурним» (multicultural) та «постнаціональ-

⁶³ *Yun-Casalilla Bartolomé*, Localism, Global History and Transnational History: A Reflection from the Historian of Early Modern Europe, p. 662.

ним» (postnational). Так, у соціальних науках поняття «транснаціональне» використовувалось як «засіб визначення, спостереження, оцінки та передбачення нового багатопольного й мультикультурного світу, створеного в 1990-х рр.».

Ще одне поле використання терміна «транснаціональний» – це вивчення міграцій. Антропологи й соціологи в 1970–1980-х рр. спорадично займалися історією міграцій. Згодом їхня праця перетворилася на справжній інтелектуальний рух щодо вивчення «нових мігруючих популяцій» (new migrating populations) із їх численними ідентичностями, котрі не вписувалися у традиційні територіальні рамки.

П.-І. Соньє простежує шлях від епізодичного використання понять «транснаціональний», «транснаціоналізм», «трансмігранти» в 1970–1980-х рр. до їх розуміння як єдиного цілого в 1990-х рр., коли дослідники заговорили про необхідність ремодельовання (переосмислення) міграцій із позицій глобальної капіталістичної системи. Словом, третій напрям (ядро) «транснаціонального відродження» (transnational revival) передбачав у контексті транснаціональної перспективи міграцій перегляд таких понять, як «раса», «клас», «етнічна належність» та «націоналізм». Мета – охопити «внутрішню, здебільшого економічну душу глобалізації»⁶⁴. Водночас поточна глобалізація капіталу, людей та образів, на думку дослідника, підкреслювала неактуальність національних держав, а соціальні науки мали пояснювати ці серйозні зміни в історії світу.

⁶⁴ *Saunier Pierre-Yves*, Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History, p. 10–11.

Як бачимо, предмет транснаціональної історії знаходиться в «гарячій фазі» осмислення, обговорення, уточнення. Між представниками англосаксонської школи та європейськими дослідниками транснаціональної перспективи є чимало спільного в підходах і характеристиках, проте наявні й серйозні розходження. Представники англосаксонського ареалу предмет транснаціональної історії пов'язують із потоками, мережами, масштабними процесами, натомість європейські вчені при визначенні предмету транснаціональних студій надають перевагу зв'язкам, процесам взаємодії, обміну.

По-різному історики окреслюють хронологічний контур транснаціональних досліджень. Дехто пов'язує транснаціональну історію з сучасністю або близьким минулим, XIX–XX ст. Інші розширюють її хронологічні межі до пізнього середньовіччя та ранньомодерного періоду. Так, Бартоломе Юн-Касалілля говорить про можливість використання транснаціональної історії як аналітичного підходу для вивчення історичного відрізка, що передував промисловій революції⁶⁵. Він вважає доцільним використовувати термін «транснаціональний» для ранньомодерного часу, не зважаючи на його вузьку інтерпретацію для XIX та XX ст., за наявності такого маркера, як національна держава.

Каменем спотикання для багатьох дослідників, які належать до різних традицій вивчення транснаціональної історії, є визначення місця та ролі національної держави у транснаціональних дослідженнях. Одні

⁶⁵ *Yun-Casalilla Bartolomé*, *Localism, Global History and Transnational History: A Reflection from the Historian of Early Modern Europe*, p. 672.

вважають національні держави одиницею транснаціонального аналізу, інші наголошують, що транснаціональна історія долає національні, політичні й територіальні кордони.

Транснаціональна історія та методи

Стосовно методів і методології транснаціональної історії думки істориків суттєво розходяться. Єдиного погляду на це питання немає. Контroversійні ідеї з цього приводу висловлювали учасники згаданої вище дискусії, котра точилася на шпальтах «Американського історичного огляду». Деякі автори вважали, що транснаціональна історія базується на методах культурології, антропології та Subaltern studies.

Так, К. Бейлі констатував, що ідея циркуляції, популярна в культурологічних дослідженнях, заводить можливості транснаціональній історії опинитися в пастці бінарності (панування / спротив, метрополія / колонія) або історії нації. На його думку, «українська необхідна повна транснаціональна історія цих ідей, зіпертих на живий досвід, що виходить за межі елітарно-сабалтерного поділу (elite-subaltern divide)»⁶⁶. Окрім того, на його думку, існують і традиційні підходи до транснаціональної історії, що актуальні для національних історій (економіка, держава, ідеологія).

⁶⁶ За словами К. Бейлі, «я згоден із тим, що ідея циркуляції, як вона була розвинена в літературі з культурології, дає можливість займатися транснаціональною історією, не потрапляючи знову в пастку бінарності панування й опору або історії нації. Зокрема це допомагає розбити бінарний файл метрополії – колонії або принаймні зробити його набагато більш складнішим». Bayly Christopher A. et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1451–1452.

Більшість «транснаціональних істориків» для пояснення історичних змін надають перевагу певному «фундаментальному підходу» – економіці (аграрні та промислові революції, індустріалізм), державі (державність, етнографічна держава тощо) або ідеології («момент Мак'явеллі, криза лібералізму») ⁶⁷. Проте використання фундаментальних підходів стосовно різних періодів у різних частинах світу призводить до хаотичних змін, як-от «транснаціональні революції», котрі не можна віднести до жодного з цих «драйверів» чи доменів ⁶⁸.

Інші учасники дискусії сторінках АНР пов'язували транснаціональну історію з культурологічними дослідженнями й Subaltern studies. Так, І. Гофмаєр зазначає, що транснаціональну історію важко уявити без культурологічних досліджень. Однією з ключових проблем транснаціональної історії вона вважає принцип циркуляції людей, ідей і текстів ⁶⁹.

М. Коннеллі також говорить про досягнення культурної антропології й Subaltern studies на полі глобальної історії ⁷⁰. Водночас П. Сід підкреслювала, що Subaltern studies з'явилися на початку 1990-х рр. як «літературний рух, котрий викликав великий обсяг досліджень та інтелектуальне піднесення» ⁷¹. Проте вже на початку ХХІ ст. культурологія та Subaltern studies втратили своє інтелектуальне лідерство й по-

⁶⁷ Ibid., p. 1449.

⁶⁸ Ibid., p. 1450.

⁶⁹ Hofmeyr Isabel et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1450.

⁷⁰ Connolly Matthew et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1452.

⁷¹ Seed Patricia et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1454.

ступилися технологічним гігантам – кіберінфраструктурі, комунікаціям, транспорту. Кіберінфраструктура змінила транснаціональний масштаб історичної дисципліни та комунікативний простір самої історичної дисципліни, що призвело до «змін транснаціональних дисциплінарних мереж істориків»⁷².

Нестандартною є позиція ще одного учасника дискусії, започаткованої «Американським історичним оглядом», – С. Беккерта. Він говорить не про методи чи методологію транснаціональної історії, а сприймає саму транснаціональну історію як метод. Власне, дослідник не заперечує роль історії культури та ідей у рамках транснаціональної історії, адже ми живемо в епоху швидких економічних змін, гострої соціальної нерівності й розподілу політичної влади між державами та всередині них⁷³.

Утім, транснаціональну історію С. Беккерт не пов'язує з певним напрямом чи підходом: транснаціональною може бути політична історія, історія культури, інтелектуальна історія чи історія бізнесу. Сильну сторону транснаціональної історії дослідник убаचाє в тому, що вона охоплює таке методологічне розмаїття та певним чином подібна до локальної історії. В ідеалі транснаціональна історія – це «спосіб бачення» (way of seeing)⁷⁴.

Отже, за С. Беккертом, транснаціональна історія як «спосіб бачення, відкритий для різних методологічних уподобань, різних тем», включає історію людства, визнає значення держав, імперій, мереж, процесів

⁷² Ibid., p. 1455.

⁷³ Beckert Sven et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1435–1454.

⁷⁴ Ibid., p. 1454.

та інститутів, які виходять «за межі цих політично окреслених просторів». Щоправда, ідеться про транснаціональну історію в теорії⁷⁵.

На відміну від представників англосаксонської школи європейські дослідники пов'язують методи транснаціональної історії здебільшого з процесами взаємодії, взаємовпливів та зв'язками, засобами вивчення яких слугують порівняльна історія та культурний трансфер. Так, Бартоломе Юн-Касалілля вважає, якщо глобальна історія має справу з культурним трансфером, який наголошує на процесах передачі, прийому й адаптації нових цінностей, поведінкових форм (моделей), на наукових і технологічних відкриттях, то транснаціональна історія визначає свою власну методологію в тих самих джерелах – у поняттях «заплутаної» та «перехресної» історії⁷⁶.

К. Патель методи транснаціональної історії також пов'язує з порівняльною історією й культурним трансфером. На його думку, транснаціональна історія, що зосереджена на процесах взаємодії, зіперта «на праці від порівняльної історії та культурного трансферу до історії мереж і діаспор, навіяних антропологією й постколоніальними студіями»⁷⁷.

П.-І. Соньє говорить про «методологічний націоналізм» (*methodological nationalism*). Історія, як гуманітарні та соціальні науки, тривалий час була служницею національної держави, тому історики не мо-

⁷⁵ Ibid., p. 1459.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ *Patel Klaus Kiran*, *Transnational History*, in: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. Режим доступу: <http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/transnational-history>

жуть відмовитися чи замінити національну ідею. Задача історії-науки полягає в тому, щоб досліджувати, як різні держави та потоки утворюють «заплутані компоненти сучасної епохи» (entangled components of the modern age)⁷⁸. Транснаціональна перспектива не має бути фоновим наративом для позитивних чи негативних оцінок постколоніального світу⁷⁹. Існує шкала оцінок або система рівнів: «Локальна історія є приходською (місцевою), національна історія є ключовим фактором, водночас міжнародні та глобальні події створюють загальну картину»⁸⁰. Тому важливо простежити, як соціальні рухи, ідеї, товари течуть уверх і вниз по рівнях.

Примітно, П.-І. Соньє звертає увагу на те, що дебати навколо транснаціональної історії відбуваються як діалог, обмежений регіональними й мовними факторами внаслідок асиметричних відносин у науковому світі. За логікою дослідника, важливі думки тих «транснаціональних» авторів, котрі пишуть китайською, арабською, італійською чи будь-якою іншою, ніж англійська, як основна мова гуманітарних і соціальних наук.

Таким чином, представники англосаксонської школи основними методами транснаціональної історії вважали культурологію, історію пригнічених (Subaltern studies) та вели дискусію навколо можливостей застосування до неї традиційних методів, як-от економічної, політичної історії, історії держав та імперій. Європейські ж прибічники транснаціональ-

⁷⁸ *Saunier Pierre-Yves*, Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History, p. 14.

⁷⁹ Ibid., p. 16.

⁸⁰ Ibid., p. 18.

ної перспективи у фокусі уваги тримали процеси взаємодії та зв'язки, історію діаспор і мереж, тож для них методами транснаціонального дослідженнями слугували порівняльна історія, культурний трансфер, дипломатична, «перехресна» та «заплутана» історії.

Транснаціональна історія vs національна історія

У середовищі транснаціональних істориків найбільш дискусійною стала проблема співвідношення транснаціональної історії з національною історією, державою, метанаративом. Розподіл між фахівцями відбувається тут не за принципом належності до тієї чи іншої школи транснаціональної історії, а з огляду на визнання ними ролі та місця національної держави у транснаціональних дослідженнях.

Показово, що редакція «Американського історичного огляду» прямо ставить перед учасниками дискусії питання: як транснаціональна історія, котра має широкий предмет і методи, співвідноситься з гранд-наративом, що конструюється навколо таких бінарних опозицій, як Північ – Південь, еліта – сабалтерн, спротив – домінування, відмова від яких і є складовою транснаціонального підходу⁸¹.

Думки учасників дискусії суттєво розійшлися. Для одних дослідників очевидним видається той факт, що національна історія є компонентом транснаціональної історії. Так, К. Бейлі вважає, що транснаціональна історія, держава та національний гранд-наратив – не «первісні елементи», а радше пізніші продукти широкої всесвітньої історії (wider world history), утво-

⁸¹ Див.: AHR Conversation: On Transnational History, in American Historical Review, p. 1456.

реної «просто націями та націоналізмом»⁸². На його думку, транснаціональна й національна історії мають однаковий інструментарій – традиційні для національної історії підходи з перспективи економіки, держави та ідеології.

Інші учасники АНР-дискусії також не заперечували ідею гранд-нарративу у транснаціональній історії. Зокрема І. Гофмаєр пов'язує транснаціональні дослідження з гранд-нарративом «домінування і спротиву»⁸³. М. Коннеллі говорить про скептичне ставлення істориків до нарративів всесвітньої історії, проте зазначає, що саме популярна історія має тенденцію бути національною історією. Він використовує термін «транснаціональний нарратив», який не може бути «сконцентрований навколо одного центру», і корелює його з ідеєю спільної історії людства: *«Якщо існує така річ, як транснаціональна історія, котра формує життя людей, що в інших відношеннях можуть здаватися такими, які живуть на різних планетах, чи не повинні ми прагнути допомогти їм зрозуміти, як вони всі є частиною однієї й тієї самої історії?»*⁸⁴.

За версією С. Беккерта, транснаціональна історія використовує відомі великі нарративи, проте пропонує новий нарратив історії глобалізації, адже транснаціональна історія фіксує «взаємозв'язок в економічному, політичному, культурному плані», котрий посилився

⁸² Bayly Christopher A. et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1449.

⁸³ Hofmeyr Isabel et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1450.

⁸⁴ Connolly Matthew et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1457–1458.

за останні п'ятсот років. Однак глобалізація далека від однолінійного розвитку, «моменти швидкої глобалізації іноді супроводжувалися моментами деглобалізації». І хоча глобалізація багато що пояснює, вона не дала повного уявлення про соціальні зміни, водночас капіталізм та держава формують два основних процеси сучасної епохи, проте їх не зрозуміти без глобальних зв'язків⁸⁵.

Примітно, що до гранд-наративів С. Беккерт зараховує теорію модернізації, концепцію залежності та марксизм. Усі вони «транснаціональні за своєю орієнтацією», тому транснаціональна історія має використовувати всі наявні масштабні описання соціальних змін: *«В основі теорії залежності лежить відношення різних частин світу одна до одної; глобальне поширення капіталістичних суспільних відносин важливе для марксизму; теорія модернізації постулює можливість глобального поширення сучасності, почасти в результаті взаємодії різних держав одна з одною»*⁸⁶.

С. Конрад (2016 р.) також дотримується думки щодо тісного зв'язку транснаціональної історії з національною історією. Він визнає, що історія власної держави залишається «домінуючою формою» історієписання, адже «сутність транснаціональної історії зводиться до розуміння тієї самої національної історії в більш ширшому просторовому масштабі, вимірі». «Специфічною рисою транснаціонального підходу» автор вважає визнання «тієї потужної ролі, що відіграли національні держави в більшій частині світу

⁸⁵ Beckert Sven et al., AHR Conversation: On Transnational History, in American Historical Review, p. 1460.

⁸⁶ Ibid.

впродовж останніх двох століть. Це допомогло представити національну історію більш динамічною та співзвучною особливостям історичного процесу. Чимало нових праць не ставлять завдання остаточно відмовитися від національної історії: вони радше прагнуть розширити її кордони й у такий спосіб "транснаціоналізувати" її»⁸⁷.

Водночас серед «транснаціональних» істориків є чимало таких, котрі протиставляють транснаціональну історію національній. Вони сприймають транснаціональну історію як принципово новий підхід чи альтернативу національній або запобіжник євроцентризму. Навіть дехто з представників англосаксонської школи не пов'язує транснаціональну історію з національною. Так, дослідники американської історії Д. Тілен, Т. Бендер, Я. Тіррел на початку 2000-х рр. очолили рух, спрямований проти домінування національної історії. Йдеться про праці Томаса Бендера «Нація серед націй. Місце Америки у світовій історії» (2006) та Яна Тіррела «Транснаціональна нація. Історія США у глобальній перспективі з 1789 року» тощо⁸⁸.

Скептичне ставлення до національної держави та національних метанаративів демонструє Дж. Бентлі (2011 р.). Упродовж XIX–XX ст., за його словами, національні держави «субсидували дисципліну історії, підтримували національні архіви, створювали товариства для публікації документів, фінансували уні-

⁸⁷ Конрад С. Что такое глобальная история? С. 69.

⁸⁸ Див.: Bender T., *A Nation among Nations, America's Place in World History*, New York, 2006; Tyrrell I., *Transnational Nation, United States History in Global Perspective since 1789*, New York, 2007.

верситети, відкривали професорські кафедри національної історії, а також займалися історією патріотизму у шкільних програмах». У XIX ст. «симбіотичний зв'язок» між національними державами та професійною історичною наукою практично залишався незмінним. Історична наука стала насправді «ідеологічною служницею» національної держави. У підсумку Дж. Бентлі називає професійну історичну науку «інтелектуальним артефактом доби національної держави у світовій історії».

Однак XX ст. принесло «величезні зміни в теорії та практиці професійної історичної науки». Історики розширили тематичні рамки аналізу, пом'якшили «інтенсивний націоналізм» своїх попередників XIX ст. Проте фактично прив'язаність до національних спільнот і національних держав зберігається й донині. Щоправда соціальні історики та вчені-феміністки, які далекі від політичної та дипломатичної історії, «у цілому вивчають національні спільноти»: формування англійського робітничого класу, історію пригнічених у колоніальній Індії, досвід жінок в американській історії та ін.

Метанаративи, що лежать в основі цих досліджень, констатує Дж. Бентлі, базуються на таких «категоріях універсального значення», як «клас» чи «стать». Щоправда історики рідко здійснюють *«фундаментальні дослідження, присвячені проблемам класу і статі в контекстах, що перевищують національні спільноти»*. Навіть коли історики критикували «патріотичні та гіпернаціоналістичні наративи», вони сприймали минуле крізь призму національних держав, котрі й піддавали критиці.

Стосовно більш ранніх періодів, до появи сучасних національних держав, наголошує Дж. Бентлі, історики також сприймали минуле крізь призму національних спільнот, як-от ранній імперський Китай чи пізньосередньовічна Німеччина. «Зацикленість на національній державі, – наголошує дослідник, – залишається важливою характеристикою професійної історичної науки до наших днів». Упродовж двох останніх століть національні спільноти й національні держави, що мали потужний вплив на життя людей, і самі перетворилися на «глобальний історичний процес»⁸⁹.

У цілому, уважає Дж. Бентлі, «глобальний поворот» (global turn) актуалізує альтернативні підходи до історії, пропонує історикам вийти за межі професійної історичної науки середини ХІХ ст. й зосередитися на таких масштабних процесах, як масові міграції, кампанії імперської експансії, крос-культурна торгівля, зміни навколишнього середовища, біологічні обміни, трансфер технологій, культурні обміни, включаючи поширення ідей, ідеологій, релігійних вірувань, культурних традицій.

Слід визнати, що європейські історики здебільшого були налаштовані на протиставлення транснаціональної та національної історії. Бартоломе Юн-Касалілья (2007 р.) взагалі наголошував, що саме «криза національної держави була ключовим аспектом роз-

⁸⁹ Bentley Jerry H., *The Task of World History*, The Oxford Handbook of World History. Режим доступу: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199235810.001.0001/oxfordhb-9780199235810-e-1>

витку транснаціональної історії»⁹⁰. Він прямо полемізував із К. Бейлі, який у дебатах щодо транснаціональної історії завважував, що за відсутності національної держави немає сенсу говорити про транснаціональну історію⁹¹.

Юн-Касалілля (як, до речі, і О'Браєн) стверджує, що глобальна історія не така вже нова та має давню традицію. Нагальною проблемою сучасної світової історії він вважає створення метанаративу, який виходить за рамки євроцентризму (вивчення підйому Заходу), що викликає «обґрунтовану критику серед учених». Як наслідок, підвищується інтерес до досліджень з перспективи порівняння Заходу і Сходу, що й «зумовило різний розвиток Європи та Азії».

Іспанський історик вважає доцільним використовувати термін «транснаціональний» для ранньомодерного періоду, не зважаючи на його вузьку інтерпретацію стосовно XIX і XX ст., завдяки наявності такого маркера, як національна держава. Із його погляду, проектування на минуле ідеї сучасної держави ускладнює використання терміна «транснаціональний»: *«Це правда, що зусилля ранньомодерників в останні роки знищити звичку проектувати в минуле ідею так званої "сучасної держави" як прецедент нації у власному сенсі, змусили нас обмежити наше використання терміна "транснаціональний"»*. Водночас деякі історики вважають транснаціональну історію анахронізмом, використання якого може при-

⁹⁰ Yun-Casalilla Bartolomé, Localism, Global History and Transnational History: A Reflection from the Historian of Early Modern Europe, p. 660.

⁹¹ Ibid., p. 665.

звести до «аналітичних помилок» стосовно періоду, що передує XIX ст.

Отже термін «транснаціональний», підсумовує Юн-Касалілла, може використовуватися у широкому епістемологічному розумінні з кількох причин. До прикладу, *«"нації як групи людей, народжених у певному суспільстві", якщо трактувати націю не у сучасному сенсі й не ототожнювати її із національною державою»*. Таким уявленням суспільством автор вважає *«кастильську націю»*⁹². Подібні спільноти утворювали інше уявлене суспільство, *«що стало нацією під назвою "Іспанія" XIX ст.»*⁹³. Із перспективи нинішнього стану ранньомодерної історії, упевнений автор, *«необхідність поєднання локального, глобального і транснаціонального стає дедалі більш очевидною»*⁹⁴.

Кіран Патель (2010 р.) новизну транснаціональної історії вбачав у тому, що вона постає як «альтернатива домінуванню історіографії, структурованої навколо нації». Водночас він визнає, що більшість істориків-практиків *«не сприймають транснаціональну історію як нову парадигму чи то мастернатив»*. Отже новизна й альтернативність транснаціональної історії, за К. Пателем, полягає в тому, що вона не заангажована логікою регіональної, національної, навіть глобальної історії, а може *«напрямую поєднувати локальне з наднаціональним і трансконтинентальним»*⁹⁵.

⁹² Ibid., p. 667.

⁹³ Ibid., p. 68.

⁹⁴ Ibid., p. 670.

⁹⁵ *Patel Klaus Kiran*, Transnational History, in: European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG),

П.-І. Соньє оперує поняттям «методологічний націоналізм» (methodological nationalism), що означає домінування національної історії у традиційному історієписанні⁹⁶. За його словами, «методологічний націоналізм» виникає внаслідок «онтологічних відносин між державою-нацією та історією як дисципліною», проте він не був такою собі «залізною кліткою», адже багатьом удалося з неї вирватися.

При тому Соньє наводить приклади альтернативного підходу до історієписання в європейській історіографії. У протистоянні з «методологічним націоналізмом» підтримка прийшла з найнесподіванішого боку. Наприклад, історик, видавець і журналіст, «захисник французької ідентичності» П'єр Шоню доволі жорстко закликав «вирватися за національні межі при написанні історії ранньомодерної Європи». Важливими орієнтирами в дослідженні середньовічної та ранньомодерної історії поза рамками регіональної чи глобальної історії, на думку П.-І. Соньє, стали праці Фернана Броделя та «Зв'язані історії ранньомодерної Європи» Санджая Субрагманьяма.

До речі, традиції транснаціональної історії у Франції П.-І. Соньє пов'язує з порівняльною історією, засновником якої був Марк Блок, чії праці спрямовані проти «наративів національної виключності». Важливим кроком на шляху до транснаціональної історії

Mainz 2010-12-03. Режим доступу: <http://ieg-ego.eu/en/threads/theories-and-methods/transnational-history>

⁹⁶ Термін «методологічний націоналізм» доволі поширений. Див.: *Wimmer A. and Schiller N. G.*, *Methodological Nationalism and beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences*, *Global Networks* 2, 4 (2002), 301–334; *Saunier Pierre-Yves*, *Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History*, p. 14.

дослідник вважає праці американських та австралійських істориків зі всесвітньої історії Дж. Бентлі, П. Меннінга, Д. Роджерса, Я. Тіррелла, Т. Бендера та ін., котрі виступали проти домінування національної історії в історієписанні⁹⁷.

Примітно, що в лексиконі П.-І. Соньє поряд із поняттям «методологічний націоналізм» фігурує концепт «постнаціоналістична історія». Для постколоніальних істориків, за його словами, «транснаціональна перспектива стала ключем до відкриття епохи постнаціоналістичної історії (postnationalist history)». Отже транснаціональна перспектива містить такі інтелектуальні й політичні складові (пошуки коріння мультикультурного світу, наративи обмінів, співпраці, взаєморозуміння), котрі поривали з історією зіткнення національних держав та цивілізацій⁹⁸.

Таким чином, аналіз літератури засвідчує, що більшість істориків, прихильників транснаціональної перспективи, сприймали транснаціональну історію як альтернативу національній історії, котра домінувала у професійному історієписанні XIX–XX ст. До речі, поняття «методологічний націоналізм», що його використовує П.-І. Соньє, руйнує саму ідею національних метанаративів та актуалізує дослідження мультикультурного світу й масштабних, тривалих, транскордонних історичних процесів і розгалужених мереж політичних, економічних та культурних зв'язків між різними групами, спільнотами, суспільствами. З огляду на це, слушною, як на мене, є думка, що

⁹⁷ *Saunier Pierre-Yves*, Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History, p. 3–4.

⁹⁸ *Ibid.*, p. 7.

транснаціональна історія асоціюється не з національною, а з постнаціональною історією.

Транснаціональна історія й сучасність

Показово, що у свідомості представників англосаксонської школи транснаціональна історія пов'язується з сучасністю, а в європейських істориків вона зазвичай проектується на давні епохи – пізнє середньовіччя або ранньомодерну історію. Одним із питань, що обговорювалися на шпальтах «Американського історичного огляду», була проблема співвідношення транснаціональної історії з сучасністю та з теоріями, що її описують, як-от модернізація, марксизм, теорія залежності, а також питання, чи може транснаціональний підхід створити новий наратив розвитку?⁹⁹.

Так, К. Бейлі, котрий як зазвичай відкривав дискусію на АНР з кожного нового питання, закидає теоретикам модернізації 1960–1970-х рр. те, що вони багаторазово переосмислювали цей процес і визначили «лише одну модель "модернізації"», не помітивши нарощування потенціалу на віддаленні від «західного ядра» у вигляді «бурхливої індустріалізації сучасного Китаю чи то сучасної економіки Індії»¹⁰⁰.

Звісно, знання про сучасність мають різні аспекти. Так, на думку М. Коннеллі, ідеї модернізації, розвитку та глобалізації спровокували істориків шукати засоби, щоб пояснювати той світ, в якому ми

⁹⁹ Див.: AHR Conversation: On Transnational History, in *American Historical Review*, p. 1456.

¹⁰⁰ Bayly Christopher A. et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1456.

всі опинилися сьогодні. Більше того, уважає дослідник, «народи очікують гранд-наративів, котрі могли б краще пояснити наш час» (ідеться про праці С. Гантінгтона, Т. Фрідмана, Дж. Даймонда). «Транснаціональний спосіб бачення» може дати нові ракурси таких популярних тем, як воєнна та політична історія. Сучасність, сучасний світ М. Коннеллі, як і К. Бейлі, виводить від останніх десятиліть XIX ст. та пов'язує з «безпрецедентним рухом капіталу, товарів, людей, ідей». Нині світова політика стає більш плюралістичною не лише завдяки новим державам, а також міжнародним недержавним організаціям, «включаючи корпорації, мережі комунікацій, терористичні осередки та кримінальні синдикати»¹⁰¹.

Із погляду іншої учасниці дискусії – П. Сід – теорія модернізації, теорія залежності та марксизм являли собою «варіанти ідеї розвитку». Ці теорії XIX–XX ст. абсолютизували національну державу – рушійну силу економічного росту. Транснаціональна історія змінила ситуацію. По-перше, вона формувалася на дослідженнях від однієї держави до цілої низки незалежних економічних суб'єктів – осіб, співтовариств, мігрантів, котрі відігравали певну роль у країні, місті, регіоні, штаті. По-друге, «транснаціональний історичний підхід» був зосереджений не на зв'язках, а на процесах утворення цих зв'язків¹⁰².

На думку С. Беккерта, саме капіталізм і держава формують «два основних процеси сучасної епохи», проте їх «не можна пояснити без транснаціональних і

¹⁰¹ *Connelly Matthew et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1457.

¹⁰² *Seed Patricia et al.*, AHR Conversation: On Transnational History, p. 1458.

глобальних зв'язків»¹⁰³. На відміну від П. Сід, він вважає, що транснаціональна історія апріорі не відрізняється від теорії залежності, марксизму й теорії модернізації, хоч і займає принципово новий аналітичний простір.

Справа в тому, що транснаціональна історія має використовувати існуючі «масштабні описи», тобто великі наративи, котрі є транснаціональними по суті. Отже, зазначає дослідник, «в основі теорії залежності лежать відносини між різними частинами світу; глобальне поширення капіталістичних суспільних відносин важливе для марксизму; теорія модернізації постулює можливість глобального поширення сучасності почасти в результаті взаємодії різних держав між собою», або за конкуренції між ними¹⁰⁴.

Історики, котрі мислять у термінах транснаціональної історії, сприймають «сучасність не як окрему частину світу, або одну частину світу, котра слугує прикладом для решти, а здебільшого як зміну відносин між різними частинами світу». Мінливий образ глобального, за словами С. Беккерта, і є центральним для сучасності: *«Сучасність базується на африканських рабах, індійських селянах, китайських торговцях та арабських математиках так само, як на робітниках млинів Ланкаширу, шотландських філософах, німецьких хіміках й американських політичних теоретиках»*¹⁰⁵.

І. Гофмаєр зазначає, що транснаціональна історія ускладнює розуміння сучасності, радикально розши-

¹⁰³ Beckert Sven et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1460.

¹⁰⁴ Ibid., p. 1460.

¹⁰⁵ Ibid.

рюючи уявлення про численні народи та землі. Це змінює уявлення про час і простір та робить лінійні хронології чи парадигми модернізації дещо обмеженими. Один з аспектів транснаціональної історії І. Гофмаєр убачає в «постсекулярній орієнтації». Через те, що нація не є єдиним автоматичним референтом, зникає така складова її, як секулярність, натомість з'являються потойбічні фактори, як-от «небеса», «світ предків» тощо¹⁰⁶. Завдяки ідеї і тропу циркуляції «транссвітові простори» (transworldly spaces) потрапляють у рамки сучасності та значення її розширюється¹⁰⁷.

На думку В. Козол, «транснаціональні історичні підходи» створюють наративи, котрі призводять «до перегляду таких основних концептуальних категорій, як розвиток і сучасність». Нині змінюються уявлення про сучасність як «західний прогрес та просвітництво». Транснаціональні нормативи показують, що сучасність – це багатовимірний процес, завдяки якому економічні, політичні та культурні обміни відбуваються в різні способи. Традиція пов'язувати поняття права і справедливості із західним просвітництвом означає, що в інших культурах не було історії права, за яким можна засуджувати пригнічення та примус. Проте *«транснаціональна історична перспектива може пояснити те, як незахідні правозахисники привласнюють і реконфігурують міжнародні вимоги*

¹⁰⁶ Hofmeyr Isabel et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1456.

¹⁰⁷ Ibid., p. 1457.

прав і справедливості, а також мобілізують дискурси з інших культурних та політичних традицій»¹⁰⁸.

Таким чином, проблема сучасності у транснаціональній перспективі має концептуальне значення. По-перше, саме з сучасності дослідники виводили транснаціональну історію – дехто шукав її коріння в XIX ст., хтось виводив від початку XX ст., пов'язуючи транснаціональні процеси з глобалізацією. По-друге, проблема сучасності актуалізувала ідею розвитку у вигляді нових концепцій часу і простору в епоху глобалізації. По-третє, сучасність із перспективи транснаціонального підходу спрямована проти ідеології євроцентризму.

У цілому, якщо сприймати транснаціональну історію як різновид глобальної історії, тип сучасного історієписання, то вона має своє коротке, але цікаве минуле. Сам термін виник в англосаксонському ареалі, інтелектуальною батьківщиною його по праву стали США. Лише згодом цей термін увійшов до лексики європейських істориків та національних історіографів.

Концептуалізація транснаціональної історії відбувалась у гострих дебатах. У літературі вже зафіксовано той факт, що учасники дискусії поділилися на два табори: англосаксонську школу та європейський напрям. Перші пов'язували транснаціональну історію з масштабними потоками, транскордонними процесами, зіткненнями. Другі надавали перевагу транскультурним зв'язкам, процесам взаємодії, міграціям.

Уважаємо, що транснаціональна історія як тип сучасного історієписання має свій предмет і набір

¹⁰⁸ Kozol Wendy et al., AHR Conversation: On Transnational History, p. 1459.

методів від традиційних до новітніх. Каменем спотикання для транснаціональної історії є ставлення до національної держави та метанаративів. Отже транснаціональна історія долає всі територіальні, політичні, національні кордони й тим самим повністю нівелює національну державу як універсальну одиницю історичного аналізу. Проте дехто з істориків визнає можливість наративів транснаціональної історії або пропонує наратив «історії глобалізації».

Ідейним підґрунтям усіх дебатів і версій транснаціональної історії є питання хронології. Одні виводять транснаціональні процеси від XIX ст., інші – від початку XX ст., треті пов'язують їх із сучасною хвилею глобалізації. На наш погляд, транснаціональна історія – це інтелектуальний продукт сучасності, засіб її описування, вивчення. Сучасність, що існує між минулим і майбутнім, має дуже рухливі межі, кожне покоління істориків шукає свою точку перетину минувшини та сьогодення, історії й політики.

Розділ 4. Соціальна теологія

*Соціальна теологія: історія понять
«Політична теологія» та «соціальна теологія» в
релігійно-масовому дискурсах Росії й України
Соціальна теологія – складова християнського
богослов'я*

Соціальна гріховність

*Соціальна теологія як напрям академічних
досліджень*

*Соціальна теологія та українська інтелектуальна
традиція*

Український релігійний наратив

Chapter 4. Social Theology

*Social Theology: Conceptual History
"Political Theology" and "Social Theology" in Religious
and Public Discourses of Russia and Ukraine
Social Theology as a Part of Christian Theology
Social Theology as a Field of Academic Research Social
Theology and Ukrainian Intellectual Tradition
Ukrainian Religious Narrative*

Соціальна теологія: історія понять

У спеціальній літературі, поряд з іншими, існує й таке пояснення подієвості та історичної причинності, як соціальне богослов'я. Із середини ХХ ст. у філософії, богослов'ї та політології з'явився семантичний ряд споріднених понять: «антропологічна релігійна філософія», «біблійна антропологія», «богословська антропологія», «теологічна антропологія», «християнська соціологія», «соціальна теологія», «соціальна християнська теологія», «політична теологія», «теологія політики», «теологічна політика» тощо.

У західноєвропейському та російському релігійно-громадському дискурсі доволі поширений концепт «політична теологія» та його похідні. Примітно, що термін цей запропонував М. Бакунін у дискусії з Дж. Мадзіні, який наголошував на провіденціальній ролі Італії у світовій історії¹.

У широкий науковий обіг його ввів німецький соціолог і правник К. Шмітт, котрий стверджував, що ключові поняття тогочасного вчення про державу є нічим іншим, як секуляризованими теологічними поняттями². Теолог-«неоортодокс», засновник теології кризи К. Барт наполягав, що саме соціальна політична теологія дозволяє «пояснити все життя суспільства

¹ Ідеться про есей М. Бакуніна «Політична теологія Мадзіні й Інтернаціонал» (див.: *Филиттов А. Ф.* К предыстории «Политической теологии» [Електронний ресурс]: <http://gefter.ru/archive/14981>).

² *Шмитт К.* Политическая теология: Сборник / Пер. с нем. Москва, 2000. С. 57.

через Христа»³. Інший протестантський інтелектуал Д. Бонгеффер уважав, що секуляризація свідомості має зворотний бік: «Тепер, коли світ увійшов у вік, він більш безбожний і, може бути, із цієї самої причини ближчий до Бога, аніж коли-небудь раніше». Коли дитя перестає слухатися дорослих – воно стає дорослим. Так і людство ХХ ст. стало дорослим, тому теологам слід говорити про Бога на «світський лад»⁴.

У другій половині ХХ ст. в рамках західного християнського богослов'я виник цілий напрям – «нова політична теологія», біля витоків якої стояли протестантські й католицькі теологи Ю. Мольтман, Д. Зелле, І. Б. Метц⁵. Уважається, що вона сформувалася внаслідок низки таких глобальних історичних подій ХХ ст., як крах нацизму, Голокост, Друга світова війна, деколонізація та національно-визвольні рухи народів Азії, Африки, Латинської Америки. Її становленню сприяли також реформи, проведені II Ватиканським собором.

Ідеологи «нової політичної теології» стверджували: щоб надати вірі політичної значущості в контексті історичного процесу, слід запровадити такі категорії християнського богослов'я, як «гріх», «благодать», «спокута», «спасіння». Їх основна ідея – це «деприватизація» християнства. Так, католицький богослов І. Б. Метц наголошував, що категорія «спа-

³ *Barth K.*, *The Word of God and the Word of Man*, *Great Books of the Western World*, vol. 55: *Philosophy and Religion: Selections from the Twentieth Century*, Chicago, 1990, p. 469.

⁴ *Bonhoeffer D.*, *Prisoner for God*, New York, 1959, p. 167.

⁵ *Барабанов Е. В.* Новая политическая теология И. Б. Метца и Ю. Мольтманна [Електронний ресурс]: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/Article/Bar_NovPol.php

сіння» – це не особисте спасіння Ісуса, воно перебуває не у приватній сфері індивідуального, особистісного, натомість є соціальним⁶. Протестантська теологія Д. Зелле обґрунтовує свою політичну теологію тим, що акти творення світу тривають донині. В них беруть участь усі люди, чиї дії мають нерозривний зв'язок із діями Бога⁷.

Водночас політична теологія – об'єкт вивчення не лише християнських інтелектуалів, але політологів, соціологів, філософів, юристів. Дослідники виокремлюють три її види: «юридична політична теологія» (означає трансфер / перенос політичних і правових понять із теологічної області); «інституціональна політична теологія» (наголошує на зв'язку релігії та поточного політичного порядку й сутність віри вбачає в легітимації такого порядку); «апелятивна політична теологія», зіперта на ідеї «християнського одкровення» та орієнтована на залучення християн і церкви до підтримки соціально-політичного порядку, котрий сприймається як реалізація християнського існування, отже йдеться про апеляцію до богослов'я з метою обґрунтування необхідності участі віруючих у тому чи іншому політичному процесі, у підтримці певної політичної позиції або рішення органів влади⁸.

У колі дослідників політичної теології немає консенсусу щодо визначення її предмету та функцій.

⁶ *Выжсанов И.* «Теология освобождения» в римско-католической церкви: история движения, ч. 1 [Електронний ресурс]: http://www.portal-slovo.ru/theology/44804.php#_ftnref12

⁷ *Мельникова Е. В.* Зелле Доротея [Електронний ресурс]: <http://www.pravenc.ru/text/199759.html>

⁸ *Арзунянян Р. В.* Центры власти в XX в.: Взаимоотношения между политическим и религиозным на современном этапе. Москва, 2015. С. 136.

Так, американський політолог М. Ліла наголошує, що це «дискурс про політичну владу, заснований на зв'язку з Божественним одкровенням», політична теологія *«перш за все політична й лише потім теологічна, вона – частина політики, котра стоїть на теологічному фундаменті»*⁹.

Показовий той факт, що більшість російських авторів також ставлять акцент на політичній складовій християнської теології, саме на релігійно-політичних, релігійно-державних відносинах у суспільстві. Одні вбачають у політичній теології «набір релігійних доктрин, що використовуються в політичних цілях»¹⁰, інші – «частину християнської теології, яка розвивається у формі державної ідеології»¹¹.

Найбільш аргументованою й теоретично обґрунтованою з погляду теології політики стала позиція російського релігійного соціолога В. Бачиніна. У його координатах мислення політична теологія створює

⁹ Див.: Кутрунов А. А. Политическая теология: концептуализация понятия [Электронный ресурс]: [https://sibac.info/archive/social/8\(55\).pdf](https://sibac.info/archive/social/8(55).pdf)

¹⁰ Першин Ю. Ю. Политическая теология в топологии рационального дискурса // Личность. Культура. Общество. 2011. Т. 13. Вып. 1 (61/62). С. 251.

¹¹ Андреева Л. А. «Политическая» теология христианства, феномен наместника Христа и наместническая модель сакрализации власти: Дисс. ... д-ра филос. наук. Москва, 2003. С. 4. На думку релігійного соціолога А. Кирлежева, політична теологія – це «теологічне осмислення політичного, як у сенсі теоретизування на тему політики з релігійного погляду, так і у сенсі обґрунтування релігійного ставлення до конкретних політичних форм і феноменів» (див.: Кирлежев А. И. Мистическая политика как *contradictio in adjecto*: На полях книги Аристотеля Папаниколау // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2014. № 3. С. 249).

«моделі соціально-політичної реальності, котра зіперта на ідею світоглядного пріоритету віри над розумом». Словом, політична теологія має відношення й до теології, і до політичної теорії, які являють собою величезний «корпус релігійно-гуманітарних та релігійно-громадських (суспільних) ідей»¹².

Для політичного теолога, на відміну від політолога-атеїста, віра є активним компонентом його теоретичної діяльності, власної ідентичності та нормативної свідомості. Російський богослов Г. Флоровський свого часу зазначав, що самим фактом власної віри й лояльності християнин налаштований «на дуже особливі інтерпретації відомих подій історії, а також на певну інтерпретацію історичного процесу у цілому»¹³.

З огляду на те, що мільйони людей сприймають реальність крізь призму християнських понять, їм, уважає В. Бачинін, потрібна «християнська політологія», позаяк секулярна (світська) політологія перебуває поза межами християнського світогляду. Завдання полягає в тому, щоб вивести політичну свідомість сучасної людини з «атеїстичного стану». Саме політична теологія має «розшифровувати ієрогліфи історичних подій, перекладаючи їх смисли на мову богослов'я». Отже предметом політичної теології В. Бачинін уважає не емпіричне політичне життя індивідуу-

¹² Бачинин В. А. Российская реальность как предмет политической теологии // Политика и общество: Научный российско-французский журнал по вопросам социальных наук. 2005. № 4. С. 62.

¹³ Флоровский Г. В. Время и культура. Санкт-Петербург, 2002. С. 674. Див. також: Бачинин В. А. Российская реальность как предмет политической теологии. С. 62.

мів і «мас», а долю великих політичних спільнот / утворень – народів, держав, цивілізацій в їх біблійному розумінні.

Примітною, що в українському духовно-інтелектуальному просторі перевага надається концепту «соціальної теології». На відміну від «політичної» природа соціальної теології полягає в поєднанні релігійного й соціального, адже вона надає «соціальні докази існування Бога та примирення віри з соціальною реальністю». Предметом соціальної теології філософ і релігійно-громадський діяч М. Черенков вважає теологічні смисли соціальних зрушень: *«Це теологія, яка, будучи свідомо власної соціальності, обирає своїм предметом теологічні смисли соціальних трансформацій, і таким чином здатна примирити соціальне та релігійне – і у собі, і у предметі свого дослідження»*¹⁴.

У нинішній ситуації теологію сприймають як ключ до розуміння поточного та прийдешнього життя народу, країни, держави: як показали події останніх років, *«українці вимагають від теології відповідей на соціально гострі, злободенні питання. Від теології очікують не стільки виправдання Бога, скільки прояснення Його способу присутності і пояснення Його послання, тобто того, як Він діє у світі, що Він хоче сказати, які смисли відкрити»*¹⁵.

Важливе питання статусу соціальної теології. Імпліцитно вона – складова частина християнської теології. Інституціоналізація соціальної теології, вважає

¹⁴ Соціальна теологія як *theologia prima* нашого часу (блог Михайла Черенкова) [Електронний ресурс]: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~cherenkoff/60472/>

¹⁵ Там само.

М. Черенков, починається у ХХ ст. й була зумовлена нагальною необхідністю пояснення радикальних соціальних змін, перетворень у суспільстві, адже «темпи та масштаби трансформацій вийшли за межі традиційних пояснювальних схем і затребували новий інструментарій». Задачі соціальної теології полягали не лише в тому, щоб стверджувати духовні основи життя суспільства, але аналізувати вирішальні події, кризи, революції, соціальні експерименти у житті соціуму та визначати шляхи його подальшого розвитку: *«Відтоді соціальна теологія мала не тільки вчити про стабільно-нерухомі духовні основи та віковічні принципи суспільного життя, але й пояснювати творчу еволюцію суспільства, давати оцінку революційним експериментам, показувати перспективу в умовах глибокої соціальної кризи».*

Соціальна теологія як сфера знання має певну структуру. М. Черенков розглядає такі напрями досліджень, 1. *соціальна есхатологія* (в якій реалізується християнська відповідальність за образи майбутнього); 2. *герменевтика суспільних подій* (в якій здійснюється дешифрування соціальних змін як символів та знамень часу); 3. *соціальна критика* (котра пропонує оцінки наявного, корективи і програми перетворень); 4. *соціальна теологія царства Божого* (яка відрізняє себе від "теології церкви" й розпізнає соціальну логіку, знаки та локуси прийдешнього царства Божого, як воно проявляється в подіях історії); 5. *аналіз соціальних позицій провідних українських конфесій*.

Засаднича мета соціальної теології полягає не лише в усвідомленні релігійного сенсу соціальних процесів, але в корегуванні й удосконаленні цих процесів: *«Віднайти та пояснити релігійні смисли сус-*

пільних трансформацій, а також запропонувати власні позитивні світоглядні орієнтири для оптимізації соціальних процесів. Такі смисли та орієнтири можна знайти по той бік релігійного та політичного, духовного й суспільного, церковного та культурного, символічного й реального – тобто через їх зближення та примирення»¹⁶.

Цілком очевидно, що значення соціальної теології можна оцінювати в теологічному й науковому вимірах. Наразі соціальна теологія виступає *«найбільш актуальною сферою академічних гуманітарних досліджень. Цей попит не може ігнорувати і християнська теологія, тож слід очікувати від неї структурних змін та переоцінки пріоритетів. Соціальна теологія як theologia prīta може стати не тільки перспективним напрямом розвитку вітчизняної теології, але її наріжним каменем, основою самобутньої традиції; а ще – способом актуалізації для теології і християнства у цілому»¹⁷.*

Дійсно, нині ми спостерігаємо виразні ознаки інституціоналізації соціально-теологічних досліджень в Україні. Її факторами виступають медіа, громадські ініціативи, створення релігійно-громадських організацій та освітніх закладів, академічних товариств. Флагманом у медійному духовно-релігійному просторі стала інтернет-платформа *RISU/PICU* – «Релігійно-інформаційна служба України» (з 2001 р.) як проект інституту релігії та суспільства Українського католицького університету, що слугує майданчиком для обговорення антропологічно-релігійних і теоло-

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

гічних питань¹⁸, а також релігійний портал, найстарший церковний ресурс у нашій країні – «Православ'є в Україні»¹⁹. Ідеться про створення формальних і неформальних громадсько-релігійних об'єднань: Українське християнське академічне товариство (УХАТ), інститут екуменічних студій УКУ, Відкритий православний університет святої Софії-Премудрості як освітній заклад неklasичного типу, що спеціалізується на проведенні просвітницьких заходів релігійної та соціальної тематики. Поширюються й такі форми презентації соціально-теологічних досліджень, як видавнича, популяризаторська діяльність, громадсько-освітні ініціативи, проведення фестивалів, форумів, у тому числі регулярних web-конференцій, семінарів та ін.

«Політична теологія» та «соціальна теологія» в релігійно-масовому дискурсах Росії й України

Підсумовуючи історіографічні спостереження щодо побутування концептів «політична теологія» й «соціальна теологія» в релігійно-масовому дискурсах у Росії та Україні, можна констатувати, що ці поняття зазвичай сприймаються як синоніми, адже обидва мають великий пізнавальний ресурс, поєднуючи людський фактор із трансцендентними силами. Проте їм властиві й суттєві відмінності. Якщо політична теологія у російському академічному та масовому дискурсах здебільшого акцентує на політичному аспекті, говорить про політику на теологічному ґрунті, про християнське богослов'я як державну ідеологію,

¹⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://risu.org.ua/>

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://orthodoxy.org.ua/>

то соціальна теологія у духовному світі українців свідома власної соціальності. Вона виступає за примирення соціального й релігійного, духовного та суспільного як основи для розуміння теологічних смислів соціально-історичних процесів, їх корегування, удосконалення. Така різниця в підходах до розуміння, здавалося б, близьких за змістом понять пояснюється низкою соціальних, політичних, духовних, ментальних і психологічних чинників.

Звісно, домінування у свідомості російського інтелектуала таких політичних категорій, як «держава», «політика», «влада» зумовлене не лише давніми традиціями суспільно-політичного мислення, але характером та зміною політичних режимів, ментальною дихотомією влада / народ, цар / піддані, лідер / маси. Аналізуючи особливості релігійної свідомості росіян американський культуролог Міхаїл Епштейн запроваджує поняття «бідна релігія» (в англomовному варіанті – «мінімальна», *minimal religion*). Він визначає її як один із напрямів релігійної думки, що виник унаслідок краху атеїзму і традиційного секуляризму радянської доби.

Згідно з соціологічними опитуваннями, 25% росіян «вірять у Бога, проте не належать до жодного з віросповідань». Саме у цьому розриві між вірою та віросповіданням, стверджує М. Епштейн, «і виникає бідна релігія, котра не має ані статуту, ані книг, ані обрядів»²⁰. Причиною її появи він вважає «безвір'я радянських часів», що сформувало особливий тип сучасної людини – «просто віруючої»²¹.

²⁰ *Эпштейн М.* Религия после атеизма: Новые возможности теологии. Москва, 2013. С. 21.

²¹ Там же. С. 20.

Узагалі явище «радянського атеїзму», як би його не називали («масовий», «науковий», «державний») дослідник трактує за «нове явище світової історії». І раніше виникали «масові ересі», проте вони не змінювали «релігійного ядра світогляду», не скасовували віри в Бога, у Святе Письмо, у безсмертя душі. І лише у СРСР войовничий атеїзм поширився в «махах», сформувавши декілька поколінь невіруючих, «не завжди прямо ворожих релігії, але глибоко до неї байдужих. Якщо вони самі не спалювали ікони та не зносили храми, то ніколи й не молилися, не прикликали імені Бога, забувши про саме Його існування».

Парадокс релігійної ситуації в пострадянській Росії М. Епштейн убачає в тому, що радянський атеїзм, котрий являв собою тип апофатичної (негативної) теології, підготував ґрунт для повернення релігійності «у чистому вигляді», без богословських догм та обрядових традицій. Словом, бідна релігія, як негативна теологія, пройшла стадію атеїзму й повернула собі релігійність у вигляді «віри взагалі»: *«Негативна теологія врешті-решт заперечує й себе як теологію, стаючи атеїзмом, тобто прямим і свідомим запереченням Бога... І ось у вакуумі пізньої радянської епохи, у 1970–1980-х рр., релігійність почала відроджуватися саме в тій формі, котру підготував для неї атеїзм: як просто віра, без уточнень і доповнень, без чітких конфесійних ознак, – цілісне, нерозчленоване відчуття Бога, що виростає поза історичними, національними, конкретно-церковними традиціями».*

У свідомості нинішнього постатеїстичного суспільства дослідник виокремлює три тенденції: традиціоналізм, неоязичництво, екуменізм. Перша – це

«релігійне відродження», котре він розуміє як повернення до свого «доатеїстичного стану». Це означає, що традиційні віросповідання (православ'я, католицтво, буддизм, юдаїзм) повернулися на релігійну мапу Росії²².

Друга тенденція – неоязичництво, у дусі якого і сприймається саме православ'я. Примітно, що аргументи М. Епштейна мають чіткі конотації з політичною теологією, тобто православ'я як особлива гілка християнства тісно пов'язана з «державним і військовим служінням Росії», її «великому народові-богосцеві». Перевагу православ'я над іншими християнськими конфесіями дослідник убачає у «дворір'ї», в «органічному злитті релігії "Небесного Отця" з древнім культом рідної матері-землі». Цілком у дусі політичної теології М. Епштейн сприймає православ'я як босездатну форму патріотизму, «що здавна захищало святу Русь від юдейської, католицької, масонської й усякої іншої іноземної нечисті».

До неоязичництва він відносить «і різноманітні захоплення магією, екстрасенсорикою, спіритизмом та іншими повір'ями, що впливають із найбільш ранніх анімістичних і фетишистських уявлень. Власне, відродження всього цього комплексу первісних релігій було одним із природних наслідків комуністичного будівництва. Комунізм задумувався як відродження на вищому історичному витку докласової обцинної формації – і у цьому сенсі повернення від релігій класового суспільства, котрі "відчужують", до віри у всезагальну одухотвореність матерії, яка є

²² Там же. С. 17.

джерелом саморуху, а отже відповідає язичницькому уявленню про духів природи».

Третю тенденцію в релігійному житті пострадянської Росії дослідник визначає як «релігійний модернізм» (або екуменізм, універсалізм, еклектизм): *«Наприкінці 1960-х рр. універсалістські настрої почали виникати у середовищі московських гіпі й інтелігенції, у богемних і дисидентських колах, куди уривчасто проникали різні релігійні умонастрої, від буддизму до баптизму, від православ'я до п'ятдесятництва. Усі вони перемішувалися на загальній та абстрактній основі: релігійності як такої, уявлення про те, що "там" є щось або навіть Хтось»²³.*

Автор пов'язує ці три тенденції з особливостями релігійного світогляду російських інтелектуалів. Такі самі тенденції М. Епштейн убачає в історії російської релігійної думки початку ХХ ст.: *«Перша, традиціоналістська, пов'язана з ім'ям Павла Флоренського і твердо спирається на філософськи осмислений церковний канон та спадщину отців церкви. Друга пов'язана з ім'ям Василя Розанова, зближується з язичництвом, із первісними культами сонця та землі, освячує архаїчну стихію статі й родючості. Третя, модерністська, пов'язана з ім'ям Ніколая Бердяєва, виходить з апофатичного поняття чистої свободи, що передувала самому Богові й акту творення, і передбачає екуменічне зближення вір перед обличчям прийдешнього Богопришестя та есхатологічного завершення історії»²⁴.*

Загалом можемо погодитися з М. Епштейном, що «бідна релігія» – це не фантазія, а реальність духов-

²³ Там же. С. 18–19.

²⁴ Там же. С. 34–35.

ного життя, котре відповідає реаліям пострадянської Росії. За даними масштабного соціологічного дослідження 2012 р. що наводить автор, котре проводилося в рамках проекту «Атлас релігій і національностей», 25% опитаних – «просто вірять у Бога», не сповідуючи будь-яку конкретну релігію; 13% – атеїсти; до них можна віднести й 4,5% «єкуменістів» – християн, котрі не відносять себе до певних конфесій. Цікаві дані опитування в Російській Федерації за конфесійним принципом: належність до Російської православної церкви підтвердили 41% опитаних, до мусульманства – 6%. Із цієї статистики випливає, що кожен четвертий житель Росії вважає себе «просто віруючим», незалежно від будь-якої конфесійної визначеності.

Таку релігійну ситуацію М. Епштейн вважає наслідком впливу режиму войовничого атеїзму, котрий десятиліттями відкидав і придушував будь-які форми релігії. Люди були далекими від певних конфесій або вибору між ними. З іншого боку, прагнучи протистояти своєму атеїстичному вихованню, вони шукали власне відчуття Бога, яке хоч і було неоформленим, проте виводило їх за рамки нав'язаних їм стереотипів²⁵.

Водночас «бідна віра» – ознака «постатеїстичної» духовності доби глобалізації. Для порівняння М. Епштейн наводить такі дані. У США 33 млн не відносять себе до жодної з конфесій, із них лише 13 млн – атеїсти й агностики. Отже група «бідних віруючих» («позавіросповідних віруючих») становить приблизно 20 млн, або 12% дорослого населення країни,

²⁵ Там же. С. 32–33.

тобто вдвічі менше, ніж у Росії. *«При цьому показово, що найшвидше у США збільшується група позавіросповідних (non-denominational) християн: таких у 2008 р. нараховувалося 8 млн, і їх число з 1990 р. зросло у сорок разів (!), набагато більше, ніж у будь-якої іншої релігійної групи. Для порівняння: наступна за темпами росту група – євангелічних і ново навернених / новохрещених (newly born) християн – збільшилася втричі, а число буддистів та атеїстів / агностиків – удвічі».*

Таким чином, «проблема бідної віри стає дедалі більш нагальною і для західного світу»²⁶. Вона виступає як різновид духовності, котра «виявляється в тісному колі родини та друзів, а не храмів», як знак нового повороту до «пострелігійної» духовності²⁷. Як бачимо, цей феномен постатеїстичної, постсекулярної духовності властивий не лише країнам колишнього СРСР, зокрема Росії, але й сучасному західному світу, що глобалізується.

Незалежна Україна після краху політики державного атеїзму та секуляризму пережила справжній «релігійний ренесанс» – як у сфері особистісної свідомості громадян, так і у практиках релігійно-державних відносин. Церковна ситуація характеризувалася відновленням православної ідентичності населення, розширенням релігійної мережі у країні. Ознаками релігійного ренесансу стала радикальна зміна відповідної поведінки населення (відвідування храмів, виконання обрядів), а також суттєві зрушення у

²⁶ Там же. С. 33 (прим.).

²⁷ Taylor Ch., A Secular Age, Boston, 2007, p. 533–534; Епштейн М. Религия после атеизма: Новые возможности теологии. С. 401.

свідомості громадян (ставлення до Бога, прийняття церковних догматів).

Уважається, що українці більш «воцерковлені», ніж росіяни. Важливий чинник – визначеність із релігійною ідентичністю. Переважна кількість віруючих в Україні – православні. Заслуговує на увагу соціологія від Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова (дослідження проводилося за підтримки представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні з 23 по 28 березня 2018 р. в усіх регіонах нашої країни, за винятком тимчасово окупованих районів Донецької й Луганської обл. та Автономної Республіки Крим). Статистика засвідчує, що до 80% – віруючі, із них 67% – православні, 8% – греко-католики, по 1% – римо-католики і протестанти, 9% вважають себе просто християнами, 5% – невіруючих, 2–6% – не визначилися з відповіддю²⁸.

Рівень релігійності українців має чітко виражений регіональний характер, зумовлений наявністю соціально-політичних, духовних і ментальних особливостей. Так, на заході віруючими себе вважають від 91% мешканців, на південному сході – до 59%. Невіруючих або атеїстів найменше на заході (2%), найбільше – на півдні (13%) та сході (12%)²⁹. Той факт, що рі-

²⁸ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2018. С. 3–4. Див. також: Більшість українців вважають себе віруючими-християнами – Інфографика [Електронний ресурс]: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1594%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=ru

²⁹ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення... С. 4.

вень релігійності у західній частині нашої країни вищий, ніж у східній, пояснюється історичними обставинами, адже в умовах чужоземного політичного панування й церковного (католицизм) впливу якраз віра була фактором збереження соціального, культурного та локально-національного самовизначення населення. Тож ще одна особливість релігійної ідентичності українців полягає в тому, що проблема міжконфесійного вибору постає традиційно як політична, а не як церковна.

Для означення церковної ситуації в Україні за останні двадцять років український учений, релігієзнавець Віктор Єленський послуговується поняттям «релігійна культура». На його думку, релігійна культура перетинає конфесійні межі, являє собою «не систему вірувань та практик, чітко організовану навколо церковного ядра, а радше набір цінностей, символів, звичаїв і поведінкових норм». Специфіка сучасної релігійної культури в нашій країні (за винятком західних територій) передбачає не стільки інтенсивне церковне життя чи високий рівень знання про релігію, скільки суспільне схвалення церковності та підтримку послідовної релігійної поведінки: *«Усі скільки-небудь помітні державні й суспільні діячі, поп-зірки та спортсмени декларують своє шанобливе ставлення до церкви; президенти, прем'єр-міністри й вищі чиновники обов'язково відбудовують храми на своїх малих батьківщинах і залюбки, а подеколи нав'язливо звертаються до релігійних символів у своїй риторичі»*³⁰.

³⁰ Єленський В. Украинское православие и украинский проект // Pro et Contra. 2013. Май – август. С. 29.

Особливе місце в релігійній культурі українців посідає церква як суспільний інститут. У різних культурних ареалах, де мешкали українці (навіть у часи державного атеїзму та секуляризму, насадженого радянським режимом), релігійна традиція зберігалася у близькій пам'яті поколінь, особливо у сільській місцевості. За даними опитувань, вплив родини на релігійне виховання збільшився з 31% у 2000 р. до 40% у 2018 р. Релігійність у родинному колі більш поширена у західній частині України, «де таке виховання вдома отримали 79% опитаних», найменше – на сході (21%).

Більшість віруючих в Україні ідентифікують себе як православні. Проте йдеться не лише про обрядовий бік. У пострадянський період звичаї, обряди та церковні традиції органічно ввійшли в повсякденне життя: відвідування храмів, дотримання віросповідних вимог, відзначення свят і пам'ятних дат. За соціологічними даними 2018 р. 58% віруючих відвідують релігійні служби. У контексті духовно-релігійних практик для українців характерна повага до людей церкви, у свідомості більшості вірян існує позитивний образ священика (примітно, що серед вищих ієрархів УПЦ Московського патріархату чимало уродженців Західної України, де вони і здобували початкову духовну освіту).

У фрейм сучасної релігійної культури українців цілковито вписуються спроби церковних інтелектуалів створити «історіософську схему особливого шляху українського православ'я – укоріненого у богословській, культурній і навіть цивілізаційній традиції, котра не збігається з російським православ'ям». У цьому контексті В. Єленський посилається на праці

єпископа Олександра (Драбинка) та митрополита Володимира³¹.

Зasadничa рисa українського православ'я – духовність, щира віра в Бога (або прагнення до такої віри). Ментальною основою природної духовності українців стала така риса національної вдачі, як кордоцентризм, тобто «серце», любов, чутливість становлять основу віри й визначають мислення, розум, учинки людини. Духовне відродження в Україні є не лише феноменом, який регулярно повторюється у драматичній політичній і культурно-релігійній історії українства, але і природним механізмом подолання політичних криз, соціальних катастроф, революційних експериментів. Узагалі для українського суспільства характерна релігійна толерантність, котру демонструють 75% опитаних, із них 44% вважають, що «будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування», а 31% упевнені, що «всі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога».

³¹ Див.: *Александр (Драбинко)*. Киев – Новый Иерусалим: К очеркам о киевской градософии (доклад на IX Международных Успенских чтениях «Память и надежда: горизонты осмысления и пути осознания». Киево-Печерская лавра. 27.09.2009) [Електронний ресурс]: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/node/27678>; *Володимир*. Пам'ять про Новий Єрусалим і київська традиція (слово про Київ на відкритті IX Міжнародних Успенських читань «Пам'ять і надія: горизонти осмислення та шляхи усвідомлення») [Електронний ресурс]: <http://orthodox.org.ua/ru/article/pamyat-pro-novii-%D1%94rusalimki%D1%97vska-tradits%D1%96ya>. Див. також: *Еленский В.* Украинское православие и украинский проект. С. 34.

У цілому про високий рівень духовності українців свідчить, з одного боку, їх толерантність, з іншого – заперечення національної орієнтації релігії та церкви. 37% опитаних вважають, що церква, релігія не мають бути національно орієнтованими, 34% – це заперечують, 29% – не визначилися. Показово, що за конфесійним принципом ставлення до національної орієнтації церкви й релігії мають суттєві відмінності на релігійній мапі України: «Якщо серед вірних УГКЦ прихильники національної орієнтованості церкви та релігії становлять більшість (57%), серед вірних УПЦ КП – відносну більшість (47%), то серед вірних УПЦ відносну більшість (49%) становлять противники такої точки зору»³². Тож численні лояльності українського православ'я відображають багатоспектральну церковну ситуацію в Україні.

Цілком очевидно, що в останні десятиліття стан церковної ситуації в Україні й Росії суттєво різниться. Феномен «бідної релігії», властивий росіянам, (просто віруючі без визначення конфесії) протистойть релігійній культурі українців (більшість ідентифікує себе як православних; схвальне ставлення до церковності та послідовної релігійної поведінки; пошук церковними інтелектуалами особливого шляху українського Православ'я). Звідси специфіка релігійно-масового дискурсів в Росії та Україні. Якщо перший орієнтований на проекцію релігійних смислів на політичну реальність у минулому та сьогоденні, то другий зосереджений на пошуках теологічного сенсу соціального буття, життя людини та її поведінки. Не випадково у добу глобалізації, в умовах кібер-

³² Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення... С. 6.

свідомості, технонауки та розгалужених соціальних мереж, на противагу державному секуляризму й атеїзму відбувається «релігійне відродження», щоправда, духовне пробудження спостерігаємо у різних формах, образах та церковних практиках.

У цілому соціальна теологія постає міждисциплінарним простором взаємодії теологічних і соціогуманітарних дисциплін. Вона сприймається як традиційна складова соціального богослов'я й новітня сфера академічних досліджень.

*Соціальна теологія – складова християнського
богослов'я*

Не можна не погодитися з думкою, що становлення соціальної теології як напрямку у християнському богослов'ї припало на добу модерну (середина XIX – середина XX ст.) і певною мірою було підготовлене розвитком соціогуманітарних наук. Адже призначення соціальної теології полягало в адаптації класичного християнства до нових соціальних, політичних, духовних, ментальних, психологічних реалій. Звісно, як новий напрям богословської думки соціальна теологія мала потужний евристичний потенціал – величезний корпус джерел, основу якого становить Святе Письмо, праці християнських мислителів, отців церкви, старих і нових богословів.

Соціальна теологія як розділ богослов'я має свій смисловий апарат та власну мову, тобто поєднує біблійні істини, християнські принципи й норми з категоріями соціальної теорії та реаліями суспільно-політичного життя. Біблійні образи, ідеї, як відомо, присутні практично в усіх секулярних текстах авторів християнського ареалу. Проте якщо в більшості цих

авторів наявні лише розрізнені фрагменти біблійного матеріалу, то у соціальних теологів простежуються прямі смислові лінії священних текстів. Невипадково роман-пророцтво Ф. Достоевського «Біси» цілком корелюється з біблійним інтертекстом. Біблійно-християнська пам'ять, що присутня у сучасних текстах, створює можливість теологічного прочитання нинішніх соціально-політичних реалій³³.

Соціальна теологія стверджує, що Бог завжди вкладає певні смисли у соціальні реалії й передає людям свої повідомлення через соціально-політичні події. Проте люди не сприймають ці смисли з огляду на світоглядний (секулярна модель світу, якою керуються ті, хто не вірить у Бога), чи то мовний (коли дослідник не володіє мовою богослов'я й не може перекласти сакральні знаки і значення у звичні формулювання) бар'єри. Тож теологічні смисли соціальних зрушень, політичних катастроф зазвичай залишаються поза межами секулярної свідомості.

Згідно з соціальною християнською теорією, катастрофи соціуму – громадянські, міждержавні війни, революції, тиранії, геноциди – сприймаються як «відплата» кільком поколінням людей, послана Богом за їхні «гріхи». Отже на мові богослов'я «потоп», «вавилонський полон», «вороже нашествя» – це кара, коли Бог відвертається від людей, щоб змінити їхню свідомість і поведінку. За логікою соціальної теології, стихійні лиха, ворожі навали, війни, революції, котрі супроводжуються потрясіннями та жертвами, доводять, що кара страшна, однак у цьому винні самі люди.

³³ *Бачинин В. А.* Российская реальность как предмет политической теологии. С. 64.

Таким чином, теологічні смисли світової історії проступають лише у світлі біблійних принципів, у контексті теоцентричної картини світобудови. Натомість секулярна (зазвичай антропоцентрична) свідомість перебуває в опозиції до Бога й не сприймає аналітичні ресурси соціальної теології, тому їй недоступне істинне, глибинне розуміння соціально-політичних реалій. Це означає, що розум повинен перебувати в єдності з вірою, і дослідникові потрібні не лише віра й особистий релігійний досвід, а також проникливість, інтуїція, моральне відчуття, естетичний смак³⁴.

Соціальна теологія передбачає, що кожна подія в минулому чи теперішньому має чимало смислів³⁵.

³⁴ Там же. С. 65.

³⁵ Показово, що в корпусі сучасних публікацій щодо аналізу російської реальності В. Бачинін виокремлює кілька рівнів її пояснення. На поверховому русійними факторами виступають конкретні особи та певні історичні колізії. Такий підхід означає перелік імен і подій, що змінюють один одного, і по суті пропонує спрощене пояснення історичної реальності. Саме в такому жанрі працюють історики, економісти, політологи, публіцисти, котрі мають нахил до емпіричних, науково-популярних або художніх конструкцій, інтерпретацій реальності. Другий рівень пояснення історичних реалій більш складний, його прибічники використовують філософські категорії та соціологічні методи, що «оперують не одиничними, а комплексними смисловими структурами». Філософи використовують «блоки факторів», одні з них означають причини, інші – наслідки, при тому ці «блоки» з легкістю можуть мінятися місцями, тобто фактори конструюються у «блоки» довільно, і все залежить від уяви та смаку автора. Словом, секулярна думка легко міняє узагальнення місцями, а отже потребує переходу від секулярних позицій на інший рівень свідомості та узагальнень, що передбачає духовний пошук. Ідеться про думку, «оснащену якісно новим теоретичним інструментарієм». Це мають бути

Перший шар – це конкретні соціально-політичні смисли, які легко прочитуються в рамках секулярного мислення. Так, із позитивістської перспективи Жовтневий переворот 1917 р. означав перехід влади від Тимчасового уряду до більшовиків і зміну політичного порядку та державного устрою. Другий шар – це політична історія, котра визначає передумови, наслідки, значення певної події. Із такого погляду події в Петрограді пояснюються кризою російського самодержавства, що не змогло пристосуватися до нових обставин, на відміну, наприклад, від англійської монархії. Третій шар – філософські смисли, у світлі яких революція 1917 р. відкрила глибинні суперечності буття внаслідок гігантських розломів, куди провалювалися старі форми життя, і водночас у хаотичному вирі «смутного часу» відбувалося формування нових практик соціального існування. Четвертий шар містить релігійно-моральні смисли, крізь призму яких 1917 р. сприймається як крайня точка падіння моралі, згасання «братської любові», коли «постав брат на брата». По-п'яте, глибинні, релігійні смисли соціальних змін і трансформацій виявляє соціальна теологія. Так, теологічний сенс прийдешньої революції, уважає В. Бачинін, визначив Ф. Достоевський у романі «Біси» задовго до її початку – у мільйони людей різних станів «вселилися біси». Одержимі почали називати те затьмарення, в якому

принципи та категорії релігійного, теологічного характеру, що сягають своїм корінням першопричин усього сущого. На цьому рівні, констатує дослідник, «соціальна філософія поступається місцем соціальному богослов'ю, а політологія відступає перед політичною теологією» (див.: *Бачинин В. А.* Российская реальность как предмет политической теологии. С. 61–62).

вони перебували, «революційною пристрастю» й через це згубили себе, з'явилося «абсолютне зло у своїх страхітливих формах»³⁶.

Таким чином, кожен із п'яти варіантів прочитання соціально-політичної реальності має свою систему причинних і фундаментальних значень та зв'язків, а отже є самодостатнім. Із теологічного погляду соціальна реальність – це результат спільних зусиль Бога й людей. Історія народів – це Божа праця для людства. Бог завжди вів і продовжує вести людський рід, тобто виховує його, заохочуючи або вчасно зупиняючи³⁷.

Соціальна гріховність

Одним із ключових понять соціальної теології виступає категорія гріха – особистого та корпоративного. Останній властивий великим людським спільнотам, як-от народам, державам. Російський світський теолог В. Соловйов використовував поняття «збірний» («собирательный») гріх, коли говорив про загибель Візантії. У його розумінні суспільний гріх – це гріх загальний, державний: «Царства, як збірне ціле, гинуть тільки від гріхів збірних – усенародних, державних – і рятуються тільки виправленням свого суспільного ладу або його пристосуванням до морального порядку»³⁸. Головним «збірним» (корпоративним) гріхом Візантії В. Соловйов уважав «повну

³⁶ Там же. С. 66.

³⁷ Там же.

³⁸ *Соловьёв В. С.* Византия и Россия // Византизм и славянство: Великий спор. Москва, 2001. С. 159. Див. також: *Бачинин В. А.* Российская реальность как предмет политической теологии. С. 70.

та всезагальну байдужість до історичного добра, до проведення волі Божої у збірне життя людей»³⁹. Через такі суспільні гріхи, тобто неприпустиме відхилення від «належного, угодного Богові», додає В. Бачинін, загинули не лише Візантія, але й Російська та радянська імперії.

Про «надособисті», «надіндивідуальні» гріхи писав і Папа Римський Іван Павло II. У своїх енцикліках «Примирення й покаяння» («*Reconciliatio et paenitentia*», 1984 р.), «Турбота про соціальні речі» («*Sollicitudo rei socialis*», 1987 р.) він використовував поняття «соціальні гріховні структури», «соціальна гріховність», «гріховні системи», «гріховність системи», «гріховні ситуації». У його розумінні гріховні структури – це «суспільні формоутворення та сили, котрі мають гнітючий вплив на вищі людські обдаровування, пригнічують здібності й таланти людей».

Такими гріховними структурами понтифік уважав комуністичну та ліберально-буржуазну ідеології. Гріховні структури «обтяжують соціальне й духовне життя людства, роблять його темним і деструктивним». У посланні 1984 р. соціальну гріховність він визначав як концентрацію численних особистих гріхів: *«Говорячи про гріховні ситуації або виступаючи проти гріховності певних соціальних ситуацій і поведінки більших чи менших соціальних груп, або навіть позиції цілих їх об'єднань, церква з розумінням заявляє, що ці випадки соціальної гріховності є результатом, скупченням і концентрацією численних особистих гріхів. Це суто особисті гріхи тих, хто сприяє і спонукає до беззаконня й навіть використовує його:*

³⁹ Соловьёв В. С. Византия и Россия. С. 160.

тих, хто, маючи можливість усунути, виключити або принаймні зменшити якесь соціальне зло, не робить цього через безтурботність, страх чи потураючи закону мовчання, за таємною змовою, або з байдужості; тих, хто шукає виправдання в нібито неможливості змінити світ; а також тих, хто хоче ухилитися від дій під приводом причин вищого порядку»⁴⁰.

Той факт, що між індивідуальним і суспільним гріхом існує тісний зв'язок, означає, що відповідальність покладається не на систему, а на людей у рамках цієї системи, котра має спонукати їх до конструктивних дій. У присвяченій соціальному вченню католицької церкви енцикліці 1987 р., де розглядалися глобальні соціальні, економічні й політичні проблеми тогочасного світу, Іван Павло II так характеризував стан цивілізації: *«Слід підкреслити, що світ, розподілений на блоки, керований жорсткою ідеологією, де замість взаємозалежності та солідарності панують різноманітні форми імперіалізму, не може не опинитися під владою гріховності системи. Сума негативних факторів, котрі протидіють істинному розумінню всезагального блага й обов'язку йому сприяти, створює в людях та установах бар'єр, котрий на перший погляд важко здолати»⁴¹.*

На мові соціальної теології як суспільні гріхи сприймаються революція, націоналізм, мілітаризм, релігійний екстремізм, ксенофобія та інші соціальні відхилення. Кожна така девіація має власний теологічний смисл і може ідентифікуватися як суспільний

⁴⁰ Цит. за: Бачинин В. А. Российская реальность как предмет политической теологии. С. 70.

⁴¹ Цит. за: Там же.

гріх. В усіх них єдине підґрунтя, тобто вони вказують на замисел Бога, котрий допускає такі відхилення, адже кожне з них дає можливість людській свідомості дійти до розуміння важливого. Війни, політичні вбивства, терористичні акти – це не тільки страждання, вони також дозволяють переоцінити звичні цінності, ведуть до розуміння того, чого «потребує Творець від своїх творінь»⁴².

Уважається, що численні «суспільні гріхи» спотворюють проект змін геосоціальної реальності. Християнська соціальна думка стверджує, що людина й людство не владні над минулим, адже воно – «незворотна реальність». Щодо теперішнього, то це сфера, де кожна людина не тільки підкоряється «інерції необхідності», але має свою вільну волю.

Важлива категорія соціальної теології – спасіння. Кожна людина має можливість спасіння, в якому й полягає її основна мета. Це також кінцева мета всього людства, тож будь-яке відхилення від цього магістрального напрямку стає фактом «соціальної девіації». Саме такий шлях проходять і надсуб'єкти світової історії – цивілізації, держави, народи, ті з них, хто нехтує християнськими цілями, стають «заручниками небезпечних девіацій». Як вважає французький філософ Ж. Марітен, порядок, свобода роблять цивілізації, навіть потужні, «однаково жорстокими», і «лише християнська цивілізація може бути позбавлена сутєвих вад»⁴³.

⁴² Там же.

⁴³ *Маритэн Ж.* Знание и мудрость. Москва, 1999. С. 55. Див. також: *Бачинин В. А.* Российская реальность как предмет политической теологии. С. 71.

Спектр ідей соціальної теології включає і проблему влади. Сакральна належить Богові та здійснюється ним прямо або опосередковано через пророків, посланців, священнослужителів. Натомість носієм світської влади виступає держава (правителі, судді, законодавці) – колективний суб'єкт вищої влади, що здійснює управлінські й розпорядчі функції у суспільстві загалом. Влада може проявляти себе як богобоязна чи безбожна. За словами П. Сорокіна, розумні та далекоглядні політики з повагою ставляться до релігії. І якщо перші особи держави – віруючі, народ пробачає їхні людські слабкості.

Водночас існує влада безбожна – апостасія, котру визначають як надто негативний прояв політики секуляризації. Чи не найбільш одіозним різновидом апостасії стала політика більшовиків, чия мета полягала у створенні «абсолютно секулярної держави». Показовий випадок з історії перших років революції, про який писав митрополит Іоанн в книзі «Самодержавие Духа». У місті Свіяжеску місцеві більшовики вирішили поставити пам'ятник першому богоборцю Люциферу. Проте подумали, що це суперечить матеріалістичному світогляду, й розглядали кандидатуру біблійного Каїна, а потім зголосилися поставити пам'ятник Іуді Іскаріоту, як «першому революціонеру нової ери, який постав проти Ісуса Христа». Безбожна більшовицька влада відкинула принцип християнської моралі та природного права, знехтувала правами і свободами громадян, навіть правом на життя. Жертвами репресій стали десятки тисяч служителів церкви, мільйони простих вірян. Відбувся відкит у «дохристиянський» та «доправовий» стан суспільства.

Теоретиком і практиком державного безбожжя був Й. Сталін. Маючи духовну освіту, він став найжорстокішим тираном ХХ ст. Парадокс полягає в тому, що «ворог релігії й моральності, узурпатор прав і свобод, апологет атеїзму та матеріалізму, засвоївши тон догматичного православ'я», використовував його як партійний публіцист і теоретик, що дозволило йому відродити саму ідею держави як «земного бога»⁴⁴. Держава-монстр (новий Левіафан), котра знаходилась у центрі більшовицької апостасії, нехтувала християнським цінностями й нормами, принципами права, законності та моральності, призвела до радикальних зсувів у масовій свідомості. Як писав релігійний мислитель М. Трубецької: *«Більшовизм зумів зняти маску з секулярної людини й показати всім сатану в його неприхованому вигляді, і тим самим уселити в багатьох упевненість у реальності сатани, а значить привести до віри в Бога»*⁴⁵.

На думку сучасного українського філософа Юлії Бродецької, тоталітарні практики влади доби модерну зазнали мутації, перетворившись на суспільство споживання: *«На зміну тоталітаризму приходить одновимірне суспільство, неототалітарна Система, яка існує за рахунок гіпнозу засобів масової інформації, що впроваджують у кожен індивідуальну свідомість хибні потреби, культ споживацтва»*. Словом, масова культура як технологія створила *«більш*

⁴⁴ Бачинин В. А. Российская реальность как предмет политической теологии. С. 69.

⁴⁵ Трубецькой Н. С. Мы и другие // Русский мир: геополитические заметки по русской истории. Москва; Санкт-Петербург, 2003. С. 784. Див. також: Бачинин В. А. Российская реальность как предмет политической теологии. С. 69–70.

удосконалену, а від цього ще більш загрозливу маніпуляційну модель "м'якої" влади суспільства споживання»⁴⁶.

У цілому важливий постулат соціальної теології – це розуміння інтегруючої ролі християнської ідеї, котра не має бути ані православною, ані протестантською, ані католицькою, і яка зможе об'єднати «християн із християнами, а також християн із представниками інших конфесій та християн із невірними»⁴⁷. На відміну від секулярного мислення, з його атеїстично-матеріалістичними категоріями, соціальна теологія може дати нове бачення та розуміння соціальних реалій у світі, що глобалізується.

Соціальна теологія як напрям академічних досліджень

Соціальна теологія має значний евристичний, науковий потенціал на полях вивчення й розуміння глобальної історії. З огляду на багатовимірний характер соціальної теології, котра містить соціальну есхатологію, герменевтику суспільних подій, соціальну критику, соціальну логіку царства Божого, конфесійну історію, вона виступає як специфічний тип історичного мислення, засіб розуміння й відтворення глобальної історії. Як пізнавальна модель соціальна теологія може бути прийнятною на різних щаблях глобальної історії – від світової історії людства до регіональних (великих культурних ареалів Тихого й

⁴⁶ Бродецька Ю. Ю. Феномен цілісності суспільства. Дніпро, 2017. С. 174.

⁴⁷ Бачинин В. А. Российская реальность как предмет политической теологии. С. 73.

Атлантичного океанів), локальних (Середземномор'я, Центральна-Східна Європа), місцевих (національні держави, поліетнічні імперії) рівнів.

Світова історія рухається тим шляхом, який не завжди зрозумілий і доступний секулярному мисленню істориків, політологів, економістів тощо. Методологічним фреймом такої історії виступає релігійне начало. Отже у світлі соціальної теології великі суб'єкти світової історії – цивілізації, держави, народи – подібно звичайній людині живуть за релігійно-духовними нормами й моральними принципами. Порушення цих норм і принципів державами, народами, цивілізаціями призводить до появи колективних «суспільних» гріхів.

За будь-який гріх, у тому числі колективний, «суспільний», згідно з усталеним релігійним порядком настає кара. Отже люди самі викликають караючі сили. Кара за скоєні ними гріхи здійснюється силами зла – якщо перейти з алегоричної мови на звичайну – у вигляді стихійних лих і катаклізмів, тайфунів, цунамів, землетрусів, природних, екологічних катастроф, а також як крах політичних режимів, занепад великих культур, загибель держав і цивілізацій. Кара за невір'я – важкі хвороби (соціальний аналог такої хвороби – це корупція). Проте за карою людина виходить на шлях спасіння, котре є головною метою індивідуума та великих спільнот – народів, держав, культур, цивілізацій.

У цілому, соціальну теологію слід розглядати як тип глобальної історії, концептуалізація якої відбувається за допомогою таких універсальних категорій християнського богослов'я, як *гріх* – *покарання* – *спасіння*. З огляду на це постає слушне запитання: як

співвідносяться між собою релігійний та історичний наративи? Із приводу альтернативи наукового й релігійного наративів М. Епштейн зазначав, що більше шансів на поширення має той, «котрий у найбільшій мірі дивує, захоплює, спонукає не тільки до пізнання, але перетворення світу. І релігійний, і науковий наративи самі по собі містять чимало неймовірного, посправжньому поетичного та метафізичного, дивовижного в аристотелівському сенсі»⁴⁸.

Сам факт появи глобальної історії у вигляді соціальної теології – не випадковий, це результат історичного розвитку європейської релігійності. Як відомо, релігійність часів середньовіччя пронизувала всі грані свідомості тогочасного суспільства. У добу Відродження в рамках християнської цивілізації розростався «пласт безрелігійності», що у XVIII ст. вийшов назовні та визначив ідеологію французьких просвітників. У XIX ст. секуляризм (атеїзм) остаточно затвердився у свідомості інтелектуалів від Л. Фюєрбаха, К. Маркса до Ф. Ніцше. У XX ст. відбувалася переоцінка цінностей: «Свята Трійця переосмислювалась як відображення земної сім'ї (Фюєрбах), а Бог – як доросла проекція дитячої залежності від всемогутнього батька (Фройд)».

Саме минулому століттю були властиві такі антирелігійні рухи, як лібералізм, націоналізм, фашизм, розвиток науки і техніки, освоєння космосу тощо⁴⁹. Канадський дослідник історії секуляризації Заходу Ч. Тейлор узагалі називає XX ст. «секулярною епохою». Секуляризм у його розумінні – це руйнування

⁴⁸ *Эпштейн М.* Религия после атеизма: Новые возможности теологии. С. 376.

⁴⁹ Там же. С. 381.

релігійної картини світу, зниження соціального статусу церкви й водночас створення передумов для нових духовних рухів, релігійних і світських. Словом, у ХХ ст. релігійна свідомість остаточно поступилася секуляризму та атеїзму⁵⁰.

Проте рух європейської релігійності на цьому не завершився. Нинішню ситуацію в «постсекулярній» Європі М. Епштейн визначає як «епоху, коли віра, котра зазнала занепаду в минулому столітті, переживає підйом». За такою логікою, ХХІ ст. постає як вік «проторелігії» в добу глобалізації: *«Тепер видається, що всі ті "пост", котрі розмножилися в 1970–1990-х рр.: постгуманізм, постісторизм, постструктуралізм, постхристиянство й т. д. – усі вони самі в минулому. Настав час початку, повсюдного "прото" [...] проторелігії в епоху глобалізації [...] стан нашої цивілізації протогоlobalний, протовіртуальний, протобіотехнічний і навіть протоангельський (маючи на увазі здатність людей до дедалі зростаючої дематеріалізації свого існування)»*⁵¹.

Можемо констатувати, що секуляризм та атеїзм ХХ ст. підготували ґрунт для відродження релігійності, духовності в добу глобалізації. Адже релігійність – це не лише зовнішній, формальний аспект ставлення до віри (церковні правила, ритуали, традиції), або таке явище, як «мінімальна релігія», перш за все – це духовність, що означає любов, віру, щире ставлення до Бога, котре пронизує спосіб життя людини й постійні процеси у суспільстві.

⁵⁰ Taylor Ch., A Secular Age, p. 534. Див. також: Епштейн М. Релігія після атеїзму: Нові можливості теології. С. 40.

⁵¹ Епштейн М. Релігія після атеїзму: Нові можливості теології. С. 393.

*Соціальна теологія та українська інтелектуальна
традиція*

На полях соціальної теології сучасного звучання набувають концептуальні побудови філософа та християнського мислителя позаминулого століття П. Юркевича. Джерелом його поглядів стало біблійне вчення про «серце» й «ідеї серця» в європейській і вітчизняній інтелектуальній традиції. Він стояв біля витоків російської релігійної філософії та справив значний вплив на формування світогляду світського теолога В. Соловйова – свого студента, учня й наступника на кафедрі історії філософії та права Московського університету. В. Соловйов, який сам мав українське коріння (по лінії матері), залишив цікаві думки і спостереження про українськість та вдачу свого наставника: *«Юркевич був родом із Полтавщини, походженням українець і назавше заховав у характері і мові яскравий відбиток свого походження. Індивідуальний характер Юркевича склався, без сумніву, на загальному тлі української натури, їй відповідала його задумливість, заглибленість у себе, чутливість більш інтенсивна, ніж екстенсивна, також впертість і замкненість, що доходила до хитрості. Юркевич мав нахил до тихого обміну думок з небагатьма приятелями. До оцих рис треба додати ще одну, теж українську, – особливий рід сконцентрованого гумору. Він смішив мене, сам лише ледве посміхаючись»*⁵².

Із перспективи соціальної теології заслуговують на увагу положення антропологічно-релігійної концеп-

⁵² Цит. за: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ, 1992. С. 203.

ції знаного філософа. Так, П. Юркевич удався до порівняння держави з людиною, урахувуючи складності внутрішніх зв'язків та організації всередині цих двох систем: «Держава є людиною великих розмірів, тому, визначивши суть людини, можна визначити й суть або думку держави». І при тому зазначав, що досконалість держави перебуває у прямій залежності від досконалості людини⁵³.

Відомо, що через полеміку з Н. Чернишевським П. Юркевич став об'єктом цькування з боку «прогресивних публіцистів», представників революційно-демократичного табору. У своєму критичному огляді «З науки про людський дух» (1860 р.) філософ піддав критиці статтю Н. Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії», зокрема матеріалістичні принципи, котрі у середині XIX ст. стали справжньою інтелектуальною модою. Показово, що сам Н. Чернишевський презирливо ставився до опонента, відмовляючись від будь-якої полеміки. Унаслідок публічних нападок рукописи П. Юркевича практично не публікувалися, його праці та ім'я замовчувалися тривалий час, особливо за радянського періоду.

Ядро теологічної антропології П. Юркевича становить його релігійно-романтична «філософія серця». У праці «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого» він розгорнув теологічну картину світу, адже джерело розвитку людини й суспільства перебуває в духовній сфері, у реалізації Божественного задуму та Божественного ідеалу любові. Світ можна пізнати лише серцем, тому

⁵³ Див.: Давидов П. Г. Антропоцентрична концепція П. Д. Юркевича й філософська рефлексія права [Електронний режим]: http://www.apfs.in.ua/v8_2015/10.pdf

саме серце, а не розум, становить первісну сутність людини. Знання також повинні пройти «через серце», осяяне розумом, прямісінько «у вмістилище душі».

Серце, у розумінні П. Юркевича, є центром душевного й духовного життя людини, джерелом її фізичних сил і пізнавальних дій: «Людина повинна віддати Богові одне своє серце, щоби зробитися Йому вірною в думках, словах і справах: дай мені, сину мій, своє серце, волає до людини Божої премудрість»⁵⁴. Найвища цінність людського роду полягає в єдності людства перед Богом: *«Усі наші вчинки, уся наша поведінка має керуватися вірою, що Ісус Христос покликав весь людський рід до єдності під одним Богом. Хто перевів цю віру із простої думки в живий зміст свого духа, із голови у серце, той в кожній людині вбачає свого ближнього, знайомого, рідного, брата. Незгоди і сутички між людьми, невідхильні в житті, не згасять в ньому почуття цієї духовної спорідненості людей, себто не згасять в ньому правди й любові, які є загальні і загальнозначні підстави для встановлення між людьми миру і братської спільності»*⁵⁵.

Отже серце, сердечність слугують джерелом релігійного почуття людини та основою віри. «Основа релігійної свідомості людського роду, – стверджував П. Юркевич, – полягає в серці людини: релігія не є

⁵⁴ Юркевич П. Д. Вибране / Пер. з рос. В. П. Недашківського. Київ, 1993. С. 78.

⁵⁵ Цит. за: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. С. 202.

щось стороннє для її духовної природи, вона утверджується на природному ґрунті»⁵⁶.

Таким чином, погляди П. Юркевича цілком вписуються в релігійно-філософську традицію української свідомості, що сягає своїм корінням містики ісихазму, ідей філософів-полемістів І. Вишенського, К. Ставровецького (Транквіліона). Згодом її продовжив Г. Сковорода, який уважав серце вмістилищем щастя, любові й царства Божого всередині нас. Ця традиція представлена в українському романтизмі (М. Максимович, М. Гоголь, М. Костомаров, П. Куліш), а також у мистецтві й літературі 1920-х рр.

Як не дивно, нашому сьогоденню цілком суголосні роздуми політичного мислителя В. Липинського, котрий писав про справи церкви та релігії в Україні. Він наголошував, що як моральна сила потрібна така церква, котра «нашу теперішню гризню за викинуті на наш колоніальний смітничок недогризені кості перетворить в боротьбу за світове місце України, за ту нашу свідому місію історичну, яку нам, серед інших націй і держав, дав до виконання Великий Бог на Ним сотвореній землі».

Релігію В. Липинський уважав школою соціальної та моральної дисципліни й не допускав її використання в політичних цілях. Тому «крім ясної і виразної власної нашої віри світської, ідеології політичної, нам потрібна загальнолюдська віра в Бога, необхідна допомога і церкви, і релігії». Він застерігав проти використання релігії в інтересах політичного меркантилізму, державного егоїзму та «зажерливих інстин-

⁵⁶ *Юркевич П. Д.* Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого // *Його жс.* Вибране. С. 103.

ктів» політиків: *«Спекулянт, чи на торгівлі, чи на промислі, чи на релігії, чи на політиці, хоче мати завжди при найменшій зусиллю якнайбільші зиски; хоче вибитись всіма засобами наверх. Для цього йому потрібна якнайбільша свобода. Релігія і церква, яка своїми обов'язуючими всіх наказами моралі обмежує свободу; релігія, яка не дозволяє вільно ошукувати, брехати, визискувати, грабити; релігія, яка наказує слухати авторитетів і задержувати свої егоїстичні зажерливі інстинкти; релігія, яка проповідує найбільше зусилля в боротьбі зі злом і кличе до жертви та посвяти до цілої громади, – не може бути приємною такого типу організаторам державного життя, і тому вони всіма силами стараються її вплив обмежити, державне громадське життя з-під її контролюючого і обмежуючого впливу увільнити і зробити з неї до нічого таких державних політиків не зобов'язуюче приватне підприємство»⁵⁷.*

Отже релігія й політика мають різні вектори руху у суспільстві, тому в них різне розуміння, що таке свобода: якщо політик, чи то «спекулянт», прагне якомога більше «свободи», то релігія та церква своїми моральними принципами всіляко обмежують будь-чий намагання ошукувати, брехати, визискувати.

Український релігійний наратив

Багато міркувань В. Липинського звучать пророче у ситуації, коли у сучасній Україні актуалізуються релігійне питання та міжконфесійне протистояння.

⁵⁷ Липинський В. Релігія і церква в історії України. Львів, 1933. Див. також: Сюдюков І. Дорога до українського храму // День. 2018. 6 червня.

Створення помісної церкви – це важка духовна праця загалу вірян, священників, громадськості. Спроба ж розколу українського православ'я, говорячи словами філософа й політичного мислителя, є нічим іншим, як «приватним підприємством» деяких політиків у нашій країні та поза її межами. Отже маємо підстави констатувати, як органічно релігійно-філософські роздуми українського інтелектуала доби модерну вписуються в коло духовних проблем, актуалізованих нинішньою епохою глобалізації.

Ідеї та роздуми В. Липинського – це пролог українського релігійного наративу. Певний інтерес становить погляд на історію України з позицій соціальної теології, її ключових понять «гріх» – «кара» – «спасіння». Так, патріарх Філарет наголошує, що шлях від гріха до спасіння (очищення від гріха) – один, через покаєння: *«Своєю силою ми гріх не подолаємо. Божественною силою і силою благодаті Святого Духа. А для цього від нас вимагається покаєння. Тобто визнання свого гріха. Визнати себе грішником не так просто. Не так просто. Тому що ми кожен свій гріх виправдовуємо тими чи іншими обставинами. А якщо ми виправдовуємося, значить, ми не каємося. А для того, щоб отримати очищення від гріха, треба покаятися. А для того, щоб покаятися, треба визнати себе грішним»*.

Сучасний стан українського суспільства, за його словами, пов'язаний із духовним відродженням України, сенс якого він убачає в будівництві нових храмів (за роки незалежності їх зведено 3,5 тис.), а також у довірі, на противагу офіційним владним інституціям, до армії, до воїнів, котрі боронять країну на сході, у розвитку волонтерського руху. Він уважає,

що «довіра до церкви в Україні найвища», адже вона несе потрібне й корисне. Коли люди *«відвертаються від Бога, але це не значить, що Бог не існує, і це не значить, що Бог не керує цим світом. Це ми, грішні, відступаємо від Бога. І собі на біду. А якби ми трималися Бога, виконували його заповіді, то і війни не було б, і справедливість у суспільстві була б, якби ми трималися Бога і виконували його заповіді»*⁵⁸.

Факт глобалізованості світу передбачає співпрацю між народами й державами: «Справа в тому, що ми живемо в глобалізованому світі і не ми вибираємо, а сам історичний процес такий, що не можна жити в ізоляції», тобто ми повинні знаходитись в співпраці з іншими державами. Сенс такої співпраці України з Європою полягає в тому, щоб не лише отримувати, але й давати: *«[...] ми не тільки хочемо з Європи щось отримати позитивне: технології, демократію, свободу слова і тому подібне. Але ми можемо і Європі дати того, чого вони не мають. А вони не мають духовності. А у нас вона є»*⁵⁹.

Про місію церкви у глобальному вимірі говорить і Предстоятель Православної церкви України митрополит Епіфаній. Православні християни, за його словами, чутливо ставляться до питань екології, адже планета Земля «наш з вами спільний дім, який ми отримали від Господа». Тому слід відповідально і дбайливо ставиться до всього, що потребує опіки й піклування: «Ми не повинні бути злими виснажувачами і споживачами ресурсів». У такому широкому контекс-

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/28217560.html>

⁵⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2018/06/14/7183252/>

ті митрополит Епіфаній наголошує необхідність знати своє минуле, зберігати історичну пам'ять, власні церковні традиції та спільний досвід світового православ'я: «Треба знати свою правдиву історію, пам'ятати, чії ми діти, і думати про своїх нащадків, про те, що ми їм передамо у спадок», а також «орієнтуватися на кращі традиції православ'я світового, зберігаючи при цьому незмінність, чистоту і неушкодженість православного віровчення».

Водночас він нагадує, що церква «має славу історію і певні здобутки, які треба актуалізувати, вивчати, повертати до життя. І навіть ділитися ними з братами-сестрами інших церков». Більш того «наша церква відкрита до суспільства», їй не чужі біди й негаразди українського народу, вона розвінчує міфи, «що вкоренилися в нашому суспільстві і підмінюють справжню віру в Бога, вірою в забобони й обряди».

На часі в Україні проблеми війни, корупції, помісної церкви, трудової еміграції. Як вважає голова «Дніпровського центру духовного відродження» Володимир Смутко, нині в українському суспільстві відбувається «відсів», адже виїжджають ті, кому не потрібний Закон Божий, тобто їдуть «во славу свою», а залишаються – вірні Богові. Сили диявола не можуть здолати Україну. Водночас сенс буття як Божий закон відкриватиметься послідовно⁶⁰.

Ми живемо, зазначає митрополит Епіфаній, в умовах «відкритого інформаційного суспільства, стрімкого розвитку науки і техніки», тому важливо навчитися розрізняти добро і зло, правду і неправду. Роль України в нинішніх умовах він убачає в тому, щоб

⁶⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://clarity-project.info/edr/20199191>

нести «світло для світу, показувати на своєму прикладі справжні цінності християнського життя і повернути їх у Європу, які вона, на жаль, стрімко починає втрачати».

Предстоятель також привертає увагу до проблеми взаємин церкви й держави в наш час, адже першу він вважає духовною опорою другої. Звісно, за Конституцією України церква та держава відділені одна від одної. Як відомо, християни беруть участь у всіх державних процесах, і в майбутньому, упевнений Епіфаній, держава й церква «*продовжуватимуть співпрацювати на партнерських засадах. Ми як церква підставляємо плече нашій державі, але і держава також повинна розуміти свою відповідальність за церкву як її духовну опору. Церква покликана служити інтересам свого народу*»⁶¹.

Цілком очевидно, що в умовах нашої гібридної реальності та гібридної свідомості, у рамках якої співіснують, з одного боку, релігійність, духовність, віра, з іншого – секуляризм, «новий атеїзм», бездуховність, усі типи глобальної історії, у тому числі соціальна теологія, мають право на існування й заслуговують на більш детальне вивчення.

⁶¹ Митрополит Епіфаній: Ворог розуміє мову сили [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/92072>

Розділ 5. Перехресна історія

Глобальна історія в пошуках нового метанаративу
Метанаратив XIX–XX ст. як інтелектуальний
артефакт
Національний нарратив XXI ст.: виклики глобальних
форм історії
Перехресна історія – академічний родовід і
концептуалізація
Перехресна історія й метанаратив
Компаративна історія: традиції та новації
Культурний трансфер як концепт
Культурний трансфер як історична перспектива
Транскультурна модель Європи

Chapter 5. Histoire Croisée

Metanarrative in Global History
Metanarrative of the 19th – 20th Centuries as an
Intellectual Artefact
National Narrative in the 21st Century: Challenges of
Globalizing World
Histoire Croisée: Academic Origins and
Conceptualization
Histoire Croisée and Metanarrative
Comparative History: Traditions and Innovations
Cultural Transfer as a Concept
Cultural Transfer as a Historical Perspective
Transcultural Model of Europe

*Глобальна історія
в пошуках нового метанаративу*

Для багатьох істориків нині дискусійним залишається питання, чи означає глобальна історія крах «космополітичних» і традиційних наративів, обмежених хронологічними та просторовими рамками? Одні дослідники вважають, що так, інші ж дотримуються протилежної думки. Себе бачу в таборі тих, хто визнає необхідність метанаративів у світовій і національній історіях.

Певний інтерес становить позиція Патріка О'Браєна, який характеризує нинішню ситуацію з метанаративами у глобальній історії. На його переконання, націоналістичні наративи існували від початку й мали понад двотисячолітню традицію, засновану на визнанні та ствердженні «духовної, моральної, культурної вишості єгипетської, елліністичної, візантійської, ісламської, конфуціанської, індійської, африканської та інших цивілізацій»¹. Такий стан речей дослідник вважає цілком природним, адже претензії на «на культурну, модальну перевагу властиві будь-якому націоналізму та не є монополією Заходу»². Так, після Реформації внаслідок конфліктів через релігійні вполюбовання та національні ідентичності в європейському історієписанні запанували «англо-, франко-, іспано-, німецько- та інші центристські історії»³.

Радикальні зміни були пов'язані з добою глобалізації. Історики всерйоз заговорили про ренесанс істо-

¹ *O'Brien Patrick*, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, *Journal of Global History*, 2006, 1, p. 32.

² *Ibid.*, p. 32–33.

³ *Ibid.*

рії й суттєві зрушення у сфері сучасного історієписання. За словами П. О'Браєна, із часів Реформації *«перспективи для конструювання космополітичних метанаративів у глобальній історії виглядають краще, ніж будь-коли з часів Вольтера»*⁴.

Фахівець не тільки не заперечує існування мета- й національних наративів у рамках глобальної історії, а окреслює спектр завдань і перспектив наративів ХХІ ст. Зокрема вони мають позбутися традицій націоналізму в його класичному розумінні, *«залишаючи в минулому зверхність Риму, прагнення до всесвітнього Халіфату, моральні претензії конфуціанства, заяви про духовну перевагу, притаманні індуїзму, буддизму та християнству, а також науковий і технологічний тріумфалізм Заходу»*⁵.

Загальні наративи ХХІ ст., уважає П. О'Браєн, мають бути інклюзивними й переконливими, такими, що долають кордони євроцентризму⁶. Метанаративи нового століття повинні відмовитися від усталених просторових і хронологічних рамок, властивих наративам доби євроцентризму, тобто *«відмовитися від традицій наративів, обмежених хронологічно і просторово, зайнятих вихвалянням, піднесенням (або очорненням) досягнень Заходу в науці, технологіях, економічній організації та обороноздатності, котрі [...] впродовж двох століть продовжують інформувати про себе весь світ»*.

П. О'Браєн говорить про сучасну історіографічну дискусію щодо майбутнього світової (глобальної) історії. Новітнє історієписання стоїть перед виклика-

⁴ Ibid., p. 32.

⁵ Ibid., p. 36.

⁶ Ibid., p. 32–33.

ми глобальних форм історії. На практиці це означає відмову від просторових обмежень і пов'язаних із ними національних хронологій. Саме скасування просторових і хронологічних лімітів, стверджує П. О'Браєн, може створити сприятливий ґрунт для появи локальних, регіональних і національних наративів якісно нового рівня. Виклики глобальних форм історії, котрі актуалізувалися в останній чверті ХХ ст., означають нові ракурси репрезентації минулого, які включають *«древні історичні процеси, котрі також розглядалися з позицій "глобалізації"»*.

Ідеал глобальної історії П. О'Браєн убачає у відмові від будь-яких претензій на об'єктивність та упередженість, адже глобальна історія ставить цілі, пов'язані з моральними потребами світу, що глобалізується. Нові ж вимоги глобальної історії потребують переосмислення класичних історіографій. Своєю чергою, подібне «перевпорядкування» традиційного історієписання створить «простір для історій, вільних від національних, регіональних, етнічних традицій». Саме таким дослідник бачить шлях глобальних істориків для конструювання метанаративів, котрі, з одного боку, розширять наші уявлення про розмаїття історії, з іншого ж сприятимуть усвідомленню людиною того факту, що впродовж тисячоліть вона перебуває в річищі глобальних впливів, які змішувалися з місцевими елементами в усіх можливих вимірах⁷. Водночас П. О'Браєн застерігає щодо певних епістемологічних і професійних ризиків при створення метанаративів для глобальної історії.

⁷ Ibid., p. 38.

Тож цілком слушною є думка про те, що сучасна глобальна історія не відкидає ідею мета-, національних і локальних наративів. Водночас створений у рамках глобальної історії новий образ метанаративу долає державні, національні, територіальні кордони, має інклюзивний характер та репрезентує далеке і близьке минуле з перспективи глобальних впливів.

Метанаратив XIX–XX ст. як інтелектуальний артефакт

Конструктивний підхід при оцінках можливостей метанаративів у межах глобальної історії потребує ретроспективного погляду щодо інтелектуальних претензій, специфіки та вимог метанаративів попередніх епох. Дев'ятнадцяте століття – «доба історії», класичних історіографій і метанаративів, період формування класичної історичної науки, онтологічно пов'язаної з національною державою. У рамках наукової державної політики формувалась академічна культура, створювалися професорські кафедри з вітчизняних історій, мережі історичних архівів, наукових установ та співтовариств.

Примітно, що в рамках професійного історієписання XIX ст. відбувалась остаточна концептуалізація категорій часу і простору. Тріумф історії як методу – це результат «романтичної революції». Дух та смак історії принесли в літературу й історієписання романтики, котрі у своїх рицарських романах виступали авторами численних національних історій. Саме романтики-історики перетворили час на об'єкт уяви, символічний часовий потік, сформулювали ідею «безкінечності історичного часу». При тому історичний час вони відокремлювали від історичного простору, ува-

жаючи, що існують «місця без часу» («Розриті могили» у Т. Шевченка). Услід за романтиками позитивісти-історики XIX ст. також стали творцями проекту «безкінечної історії».

В європейському історієписанні XIX–XX ст., як відомо, домінувала ідея націєцентричної історії, що була зіперта на класичну ньютонівську модель часо-простору. Ідея «безкінечної історії» поглиблювала «нижній горизонт часу», і в такий спосіб відсувала далеко в минуле витoki національного існування. Вона спричинилася до появи історичних наративів, котрі до нескінченності могли розгортатися в нескінченному часі.

Не випадково у XIX – на початку XX ст. в російському та українському історієписанні з'явилися історичні компендіуми, пов'язані вже з позитивізмом, як-от 29-томна «Історія Росії з найдавніших часів» С. Соловйова, 10-томна «Історія України-Руси» М. Грушевського. У позитивістській історіографії водночас з абсолютним поглибленням історичного часу відбувалося максимальне його подрібнення на шкали: *«Здавалось, жоден факт, який трактувався у XIX ст. як "подія", не здатен був уникнути пропуски у безкінечній книзі безкінечної історії»*⁸.

Вочевидь, багатотомні національний наративи XIX ст. були не лише прямим результатом титанічної

⁸ Ващенко В. «Пам'ять історика»: обмежувальні структури історичного часу та способи їх репрезентації у текстах Михайла Грушевського // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX ст. / За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Львів, 2011. С. 81.

праці їхніх авторів, але й реалізацією проекту «безкінечної історії», котра залишала відкритим нижній горизонт історичного часу. Відомо, що багатотомні «історії» видатних російського та українського істориків завершувалися описом подій кінця XVIII ст. Це випадковість або нестача архівного ресурсу (котрого в одного та іншого було вдосталь)? Чи це позиція, зумовлена загальною науковою ситуацією на рубежі XIX–XX ст.?

Справа в тому, що в індустріальному суспільстві час зберігає лінійний характер, проте набуває динамічності, постає як «час-стріла». Динамічність часу в індустріальну добу розширює кордони соціального простору й одночасно утримує його цінність та цілісність. Розвиток залізничного сполучення породжував у суспільстві відчуття єдності. Невипадково саме в індустріальну епоху людина почала сприймати власне життя як біографію. В індустріальному суспільстві відбулося дроблення єдиної нитки / лінії часу на однакові, одноманітні відрізки, що наслідують один одного. Таке сприйняття історичного часу знаходило відображення в культурі та мистецтві. Скажімо, «Болеро» Моріса Равеля внесло автоматизм у музику, відтворюючи ритм працюючого промислового верстата, що символізувало в такий спосіб «конвеєрне» мислення індустріального суспільства.

Проте на зламі XIX–XX ст. радикально змінилися й наукові уявлення про історичний час і простір. Некласична геометрія М. Лобачевського та теорія відносності А. Айнштейна порушили ньютонівську картину світу зі властивими їй уявленнями про абсолютний характер і незалежні один від одного простір та час. У результаті час в історієписанні є і просто-

ром. Як наслідок у XX ст. виникли ідея хронотопа М. Бахтіна та концепція «місць пам'яті» П. Нора.

Примітно, що в добу постмодерну на зміну проекту «безкінечної історії» прийшли уявлення про її фрагментацію (М. Фуко), ідеї «смерті гранднаративу» (Ж.-Ф. Ліотар) та «кінця історії» (Ф. Фукуяма). Сьогодні історичний час сприймається через графіку певного топосу. Отже в історієписанні наприкінці XX ст. дедалі гучніше лунали голоси тих істориків, котрі вважали, що у традиційних метанаративів немає жодних перспектив і майбутнього.

Національний наратив XXI ст.: виклики глобальних форм історії

Незважаючи на песимістичні прогнози кар'єра метанаративів у постіндустріальну епоху видається не лише привабливою, але такою, що, створюючи інтелектуальну інтригу, захоплює. Постіндустріальне, інформаційне суспільство, в інтерпретації М. Кастельса, являє собою рухливу, гнучку структуру потоків інформації та комунікацій. В інформаційно-мережевому суспільстві радикально змінюються уявлення про час і простір. «Щільний» фізичний простір має свою віртуальну проекцію в кібернетичному просторі, у межах якого поняття «тут», «там», «далеко», «близько» втрачають свій первинний сенс.

Символом нового сприйняття соціального простору стає образ «глобального села» М. Маклюена. Миттєва передача інформації та реагування щодо неї руйнує лінійні уявлення про хронотоп. Відтак втрачає сенс дихотомія центр – периферія, котрі опиняються в єдиному інформаційному просторі. При тому мобільність – швидкість подолання відстані між двома

точками – визначає соціальний статус людини та характеризує ступінь соціальної поляризації у суспільстві, адже космополітичний спосіб життя, широко розрекламований у медіа, доступний далеко не кожному, і лише підсилює відчуття соціальної знедоленості.

Звісно, у мережевому суспільстві змінюється сприйняття часу, відбувається його стиснення – ефект імплузії (внутрішній вибух). Дослідники заговорили про нову темпоральність – концепцію «позачасового часу». Основною рисою часу в мережевому суспільстві вважається гнучкість, що дозволяє його «стискати» й «розтягувати». Управління мережевим виробництвом, зазначає М. Кастельс, *«спирається на гнучку темпоральність, на здатність прискорити або вповільнити цикли виробництва і прибутку, на розподіл часу, обладнання й персоналу»*⁹.

Таким чином, в інформаційно-мережевому суспільстві формується новий образ часу, котрий містить численні темпоральні потоки. Культурною проекцією цього образу виступає культова стрічка «Кримінальне читиво», де смисл подій і вчинків героїв вступає та сплітається з численних часових потоків. У цілому темпоральність кібернетичного простору – це темпоральність миттєвого поширення або темпоральність синхронії. Уважається, що просторово-часова компресія і стала віссю процесів глобалізації. При тому компресія, стиснення часу у новітньому світі, що глобалізується, є прямим наслідком низки технологічних і соціальних революцій ХХ ст.

⁹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва, 2000. С. 407.

Нова концепція часопростору в добу глобалізації створює сприятливі можливості й відкриває унікальні перспективи щодо появи та якості національних, регіональних і глокальних наративів. Метанаратив упродовж XX ст. мав доволі драматичну історію. Національний метанаратив, як відомо, конструювався навколо такої ключової категорії, як «національна держава». Саме національно-державницький наратив і є доробком «західного колоніалізму та імперіалізму»¹⁰.

Крах колоніалізму, кінець «холодної війни», підйом ісламу, криза марксизму спричинилися до радикальної зміни традиційного образу національного метанаративу на рубежі XX–XXI ст. Унаслідок цих соціокультурних та інтелектуальних змін деякі національні історіографії стали на шлях відмови від гегемонії національно-державницької схеми історії. Так, запропонована інтелектуалами Індії концепція *Subaltern studies* означала «визнання необхідності вийти за межі таких універсальних пояснювальних структур, як національна держава. Було визнано, що націоналістичні історії розвивались як антиколоніальні історії»¹¹.

На особливу увагу заслуговує інтелектуальна ініціатива американської історіографії взагалі відмовитися від поняття «нація». Створені в 1995 р. на замовлення Національного центру з викладання історії у школах при Каліфорнійському університеті Лос-Анджелеса державні програми (стандарти) викладан-

¹⁰ *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии / Пер. с англ. О. Воробьевой, науч. ред. М. Кукарцева. Москва, 2012. С. 405.

¹¹ Там же. С. 413.

ня у США історії, у тому числі всесвітньої, *«відмовились від уніфікованого розуміння "нації" та підкреслювали плюралізм національних культур, роль меншин і жінок в історії – підхід, котрий дозволив проводити глобальні міжкультурні порівняння»*¹². На думку Г. Іггерса та Е. Вана, це засвідчує прагнення істориків *«вийти за межі національної парадигми й набутти нове бачення минулого. Безумовно, ця спроба відбиває загальну тенденцію для істориків усього світу»*¹³.

Однак ситуація з національним метанаративом в історіографіях Східної Азії та Східної Європи залишається консервативною. Національні історіографії у цих регіонах орієнтовані на конструювання таких історичних схем, у центрі яких перебуває національна держава, котра була популярною за часів домінування комуністичної ідеології¹⁴. Слід констатувати, що позиції національного метанаративу залишаються привабливими й по сьогодні, адже модель націоналістичної історії відіграла важливу «інструментальну роль у формуванні процедур історичного дослідження в усьому світі» (Г. Іггерс, Е. Ван).

З іншого боку, важливо враховувати політичні й геополітичні фактори. «Молоді» держави, які виникли внаслідок краху колоніальної системи та падіння тоталітарних режимів у Східній Азії (азійські «тигри») та Східній Європі (країни пострадянського простору) орієнтовані на національну парадигму історії. Політичні еліти цих країн зацікавлені у створенні респектабельних національних наративів.

¹² Там же. С. 412.

¹³ Там же. С. 418.

¹⁴ Там же. С. 411.

Україна, як й інші держави Центрально-Східної Європи, також орієнтована на створення переконливого національного наративу. Ключовим пунктом націоналістичної програми українства залишається ідея незалежної держави, що пройшла шлях від шляхетського автономізму, буржуазного федералізму, демократичного самостійництва через квазінаціональні цінності тоталітарного радянського режиму до втілення постулату суверенності.

Звісно, це повинен бути наратив нового типу, який має визначити гідне місце України в міжкультурному ареалі свого тисячолітнього існування. Якою ж буде сучасна модель національної історії? Ідея «безкінечної історії», котра виникла та була репрезентована в романтичному історієписанні першої чверті XIX ст., існувала у вигляді багатотомних історій, які в радянській історіографії були представлені формаційною схемою, а у другій половині XX ст. вона остаточно себе вичерпала. У XXI ст. ідею-проект «безкінечної історії» заступила концепція численних модерностей.

Перед нинішніми істориками постала та сама проблема, що й перед попередниками з XIX ст.: де межа між минулим і сучасним, історією та політикою? Де точка відокремлення минувшини від соціальної реальності? Якщо різні покоління істориків позаминулого століття замислювалися над тим, як писати історію XIX ст., то перед сучасними фахівцями постала не менш складна проблема – в який спосіб осягнути історію XX ст. Нинішнє покоління істориків уже заговорило про «довге XX століття», яке охоплює період із 1870 до 2010-х рр. Саме тоді

«світ був перекроєний і зв'язаний комплексом технологій»¹⁵.

У спеціальній літературі існує поняття «пам'ять історика». Зокрема відомий радянський методолог М. Барг оперував поняттям «час історика» і розумів його як амбівалентну конструкцію, що містить час епохи, котру історик вивчає, та його власний час, що він проживає, а отже завданням фахівця є «діалог» історичних епох¹⁶.

На думку В. Ващенко, «пам'ять історика» означає не особисті біографічні згадки, тобто власні спомини історика чи різновид соціальної пам'яті. «Пам'ять історика» – теоретично обґрунтоване певною історичною дистанцією уявлення про історичний час. «Пам'ять історика» задає хронологічні межі дослідження. Вона обмежується двома точками: нижня – це сприйняття часу, максимально віддалене в давнину, що властиве тій дисципліні, котру історик і представляє, а «верхній горизонт часу» фіксує фінальну, прикінцеву темпоральну точку його «розповіді» й відокремлює «минуле від сучасності, історію від політики»¹⁷.

Принципово важливим є визначення верхнього горизонту історичного часу як точки розриву між минулим і теперішнім, історією та політологією. Популярна на початку XX ст. концепція «історичних циклів» (що склалися з трьох поколінь) наприкінці століття

¹⁵ *Dickinson Edward Ross*, *The World in the Long Twentieth Century: An Interpretive History*, California University Press, 2018.

¹⁶ *Барг М. А.* Категории и методы исторической науки. Москва, 1984. С. 92–93.

¹⁷ *Ващенко В.* «Пам'ять історика»: обмежувальні структури історичного часу та способи їх репрезентації у текстах Михайла Грушевського. С. 75.

пережила друге народження. Унаслідок нової хвилі глобалізації в 1980-х рр. спостерігається розширення міждисциплінарного діапазону історієписання й особливої популярності набула концепція історичної пам'яті. Згідно з Яном Ассманом, колективна пам'ять складається з близької комунікативної та далекої культурної пам'яті. Близька містить родову пам'ять трьох поколінь¹⁸.

Часовий горизонт комунікативної пам'яті відповідає трьом поколінням, в якому переплітаються різні часові потоки й де варто шукати точку переходу від минулого до сучасного. У цілому концепція «культур пам'яті» не лише лімітує історичний час, а подрібнює його на множинні темпоральності (потоки часу). Невипадково історична пам'ять конкурує з професійною історіографією, хоча між ними існує принципова різниця в підходах до минулого. Якщо пам'ять актуалізує в минулому ті події, які відповідають потребам сучасних еліт в їхньому прагненні змінити чи підтримувати усталений політичний порядок, то історіографія (історія-наука) реконструює минуле не фрагментарно, а в доступній їй повноті з огляду на можливості її наукового апарату¹⁹.

Звісно, нові темпоритми нашого глобалізованого світу актуалізують методи сучасного історієписання,

¹⁸ Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах Древности. — Москва, 2004.

¹⁹ Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії // Історія — ментальність — ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX — першій половині XX ст. / За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Львів, 2011. С. 54-64.

у рамках якого поряд із традиційним генетичним (історичним) методом набуває визнання і глобальний підхід у вигляді транснаціональної та перехресної історії. Вони фіксують численні історичні потоки, мережі, слугують ключем щодо переосмислення точки перетину минулого й теперішнього, історії та соціальної реальності.

*Перехресна історія –
академічний родовід і концептуалізація*

Одним із типів глобальної історії поряд із транснаціональною є перехресна історія. Вона має чимало синонімів: французькою це *histoire croisée*, англійською *entangled history* – заплутана історія, а також *connected history* – зв'язана історія²⁰.

Примітно, що концепт «заплутана історія» здебільшого перебуває у фокусі уваги європейських істориків. Цікавий досвід його визначення знаходимо в онлайн-словнику «Міжамериканські вікі: терміни – концепції – критичні перспективи» (Центр міжамериканських досліджень (CIAS), Білефельдський університет)²¹.

²⁰ The Making of the Modern World: Connected Histories, Divergent Paths (1500 to the Present) / Ed. by Robert W. Strayer, N.Y., 1989; Unraveling Ties: From Social Cohesion to New Practices of Connectedness / Ed. by Yelka Ehuda Frankfurt et al., 2002; *Burson Jeffrey D.*, Entangled History and the Concept of Enlightenment. Contributions to the History of Concepts, 8 (2): 1–24, 2013. Режим доступу: <https://digitalcommons.georgiasouthern.edu/history-facpubs/47>

²¹ InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives of the Center for InterAmerican Studies (CIAS) at Bielefeld University. Режим доступу: <https://www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/aboutus.html>

Так, у статті «Entangled History» (2015 р.) Сонке Баук (Sönke Bauck) і Томас Майєр (Thomas Maier) аналізують історію поняття, його структурні зв'язки та методологічне підґрунтя. Як і транснаціональні історики, вони відносять його до цілого сімейства споріднених термінів: «історія трансфера», «транснаціональна історія», «історія Атлантики», «історія прикордоння», «перехресна історія», «всесвітня історія», «історія капіталізму» (transfer history, transnational history, Atlantic history, borderland history, histoire croisée, world history, history of capitalism)²². Як бачимо, лінгвістичне сімейство термінів з ареалу глобальної історії дає широкі можливості для їх інтерпретації й водночас зумовлює певні ризики, пов'язані з мовною специфікою та мовною поведінкою дослідників через різні підходи до глосарія глобальної історії взагалі.

Концепт «заплутана історія» (entangled history – ЕН), зазначають автори статті, виник завдяки двом дискусіям, як-то «просторовий поворот» та постколоніальні студії. Перші кроки щодо створення концептуальної основи ЕН було зроблено в 1980-х рр., коли йшлося про політичну європейську інтеграцію. Так, Мішель Спейн (Michele Espagne), констатують автори, показав міжкультурні трансфери між Францією та Німеччиною (1988 р.)²³. При цьому прибічники історії трансферу виступали за прозорість кордонів і

²² Bauck Sönke, Maier Thomas, *Entangled History*, InterAmerican Wiki: Terms – Concepts – Critical Perspectives, 2015. Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

²³ *Espagne Michel*, *Transferts: les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe et XIXe siècle)*. Paris: Éditions recherche sur les civilisations, 1988.

проти порівняльних підходів у міжнародній історії. Водночас Санджай Субрагманьям (Sanjay Subrahmanyam) увів в обіг термін «зв'язані історії» (1997 р.), щоб простежити взаємозв'язок між Індією та Європою в ранньомодерний період²⁴.

Авторами французького аналога *entangled history* – концепту *histoire croisée*, «перехресна історія», – виступили Мішель Вернер (Michael Werner) і Бенедикт Циммерман (Bénédicte Zimmer) (2002 р.)²⁵, які піддали критиці «історію трансферу» (transfer history)²⁶. Себастьян Конрад (Sebastian Conrad) та Шаліні Рандерія «розробили аналогічну перспективу для *histoire croisée* в постколоніальній артикуляції». Так, Ш. Рандерія (1999 р.) використовувала термін «переплетена сучасність»²⁷. Ці подвійні результати стали наслідком, з одного боку, «посилення взаємодії та взаємозалежності», з іншого ж – «націоналізм і категорії раси, класу, статі» сприяли розділенню, а сама нація-держава здавалася універсальною: «Сучасні національні держави були одночасно продук-

²⁴ Subrahmanyam Sanjay, *Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia*, *Modern Asian Studies*, 31 (3), 1997, p. 735–762.

²⁵ Werner Michael and Zimmermann Bénédicte, “Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der *Histoire croisée* und die Herausforderung des Transnationalen.” *Geschichte und Gesellschaft* 28 (4), 2002, pp. 607–636.

²⁶ Див.: Bauck Sönke, Maier Thomas, *Entangled History*, 2015. Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

²⁷ Randeria Shalini, *Geteilte Geschichte und verwobene Moderne*, in: *Zukunftsentwürfe: Ideen für eine Kultur der Veränderung*, edited by Jörn Rüsen, Hanna Leitgeb and Norbert Jegelka. Frankfurt; New York: Campus, 1999, pp. 87–96.

том та основою капіталістичної й колоніальної взаємодії»²⁸.

Своє бачення проблеми генеалогії та методології «заплутаної історії» презентують іспанські історики Хорхе Луенго (Jorge Luengo) і Пол Далмау (Pol Dalmau) у статті «Історієписання Іспанії у глобальну епоху: зв'язки й заплутаності в ХІХ ст.». Родовід цього концепту вони пов'язують із працями Ф. Броделя та П. Шоню, котрі звернули увагу на відновлення втрачених зв'язків, що майже відсутні в національних наративах. Санджай Субрагманьям і Серж Грузинський (Serge Gruzinski) під впливом своїх попередників, стверджують автори статті, також «відстоювали ідею зв'язності (idea of connectedness), щоб пом'якшити, якщо не подолати євроцентричні підходи»²⁹.

Цілком очевидно, що близькі за змістом та орієнтовані на відображення зв'язків, процесів взаємодії і взаємовпливів терміни «заплутана історія» (entangled history), «перехресна історія» (histoire croisée), «зв'язана історія» (connected history) виникли наприкінці 1990-х та набули поширення в 2000–2010-х рр. Звісно, усі вони потребують уточнень і кореляції з іншими поняттями великого лінгвістичного сімейства з глобальної історії. Я же розумію всі три концепти як синоніми.

Водночас розмаїття лексичного поля засвідчує різні підходи дослідників. Так, Вольфганг Шмале (Wolfgang Schmale) вважає, що термін «заплутаний» від

²⁸ Ibid.

²⁹ Jorge Luengo, Pol Dalmau, Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century, *Journal of Global History* (2018) 13, p. 445.

початку виник у природничих науках (хімія, фізика) і відтоді став «загальноновизнаним у науках про культуру, проте його необхідно опрацьовувати теоретично та методологічно»³⁰. Сонке Баук і Томас Маєр опорною точкою «заплутаної історії» (entangled history) вважають принцип взаємодії, адже ані нації, ані держави, ані цивілізації не є виключними та вичерпними «одинацями історіографії». На їхню думку, entangled history як концепт досліджує владні структури та їх конфігурацію у просторі, а як історична перспектива – аналізує «залежності, інтерференції, взаємозалежності та заплутаності, й також наголошує різноспрямований характер трансферів»³¹.

Примітно, що іспанці Хорхе Луєнго, Пол Далмау при визначенні концепту entangled history відзначають доволі цікаві нюанси. Зокрема вони розрізняють поняття «зв'язана історія» та «заплутана історія», хоча обидва належать до сімейства термінів із глобальної історії. Концепт «зв'язана історія» (connected history), що був запропонований Санджаєм Субрагманьямом, на їхній погляд, означає взаємодію та взаємовпливи між різними частинами світу, а поняття «заплутана історія» (entangled history) пов'язане з потоками ідей і людей, «котрі переплітаються між політичними одиницями, культурами та суспільства-

³⁰ *Schmale Wolfgang*, A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration, in: European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010–12–03. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>

³¹ *Bauk Sönke, Maier Thomas*, Entangled History, 2015. Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

ми»³². Вочевидь іспанські історики повністю не ототожнюють ідеї «зв'язності» (idea of connectedness) і «заплутаності» (entanglement), проте не заперечують їх вплив на глобальну історію. Для прикладу, історію XIX ст. вони розглядають із погляду двох великих тем – лібералізму й імперії. Саме вони визначали основні риси цього періоду та мали великий потенціал щодо апробації ідей «зв'язності» й «заплутаності», котрі впливали на глобальну історію³³.

Повторюю, як на мене, поняття «перехресної», «заплутаної» / «переплетеної», «зв'язаної» історії сприймаються та використовуються здебільшого як синоніми, і у цьому немає конфлікту, адже всі вони дуже близькі за змістом, а смислові нюанси й інтерпретаційні тонкощі чи відмінності пояснюються прагматичними цілями конкретного дослідника.

У літературі аналізуються й методологічні засади «заплутаної історії». Не можна не погодитися з тим фактом, що *entangled history* має міждисциплінарний характер. Якщо згадати, що передумовами виникнення її стали антиколоніальні студії та «просторовий поворот», то цілком логічно стверджувати, що «заплутана історія» спрямована проти «домінуючого методологічного націоналізму»³⁴.

«Методологічний націоналізм» як засаднича ідея євроцентризму, що спрямована на визначення національної держави в її західній моделі, унаслідок кон-

³² *Luengo Jorge, Dalmau Pol*, Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century, p. 445.

³³ Ibid.

³⁴ *Bauck Sönke, Maier Thomas*, Entangled History, 2015. Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

цептуалізації *entangled history* – «заплутаної історії» – почав втрачати свої домінуючі позиції. Це означає відмову історика від ідеї непорушності національних і територіальних кордонів. З погляду С. Баука и Т. Майєра, в центрі рефлексій сучасного дослідника – сумніви щодо монументальності, незмінності, неохитності національних кордонів і прагнення пояснити характер транскультурних обмінів у світі «заплутаних впливів»³⁵.

Ще один важливий концептуальний імпульс щодо *entangled history* – це дискусії з проблем «просторового повороту». Під впливом праць Фернана Броделя, Анрі Лефевра, Едварда Соджи, Девіда Гарві, Дорін Мессі та інших фахівців історики почали визнавати сконструйовану природу простору, що означало визнання й «одномоментності» різних просторових рамок, а також важливу роль історичних акторів, зокрема самих істориків, у визначенні просторового устрою. З огляду на такий підхід простір інтерпретується *«не як даність, а як результат релятивних процесів, що потенційно мають вплив на соціальну взаємодію»*³⁶.

Важливим компонентом концептуалізації *entangled history* С. Баук і Т. Маєр вважають «історію прикордоння» (*borderland history*). Адже саме *«історично прикордонні райони стали центральним простором переговорів про владу та самобутність, відкриваючи*

³⁵ Ibid.

³⁶ *Midell Matthias, Naumann Katja*, Global history and the spatial turn: from the impact of area studies to the study of critical junctures of globalization, in: *Journal of Global History* 5 (1), 2010, p. 149–170; *Bauck Sönke, Maier Thomas*, *Entangled History*, 2015. Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

забуту історію взаємних обмінів між європейськими спільнотами переселенців і групами корінного населення». Прикордонні райони – це не лише «місця метисів», але й території-притулки, де «дезертири, утікачі та правопорушники знаходили прихисток і нове існування».

Бімодальна система центру та периферій, а також теорія залежності, популярні в 1960–1970-х рр., на думку дослідників, мали значення при визнанні «транскордонних структур влади, асиметрії та експлуатації». Теорія залежності, як відомо, справила великий вплив на теорію світ-системи І. Валлерстайна, адже *«капіталізм організований довкола між-регіонального і транснаціонального розподілу праці, при тому Північна та Південна Америка відіграють центральну роль у появі капіталістичної світової системи».*

С. Баук і Т. Маєр розглядають історії капіталізму у широкому сенсі – політичному, культурному, економічному, – із міждисциплінарної перспективи на прикладі комплексної історії цукру: *«Історія капіталізму набуває ваги через вивчення історії окремих товарів, зокрема того, як історії їх виробництва й торгівлі формували суспільства у Західній півкулі та за її межами».* Тож ці історії «виходили за межі традиційних економічних історій, включаючи також соціальні й культурні фактори». У подібних працях з історії товарів (того ж цукру, або рису, бавовни, бананів) «використовуються численні концептуальні й епістемологічні відправні точки *entangled history*», що охоплюють Америку, а також території поза її межами. Зразковою вважають працю з історії цукру Сідні Мінца «Сладкість та сила: місце цукру в сучас-

ній історії» (1986)³⁷, автор якої «зробив новаторську спробу інтегрувати міждисциплінарну перспективу, що пов'язує антропологію, історію й економіку, заради створення переконливого наративу про один із визначальних предметів сучасного, особливо атлантичного, світу»³⁸.

Іншими далекосяжними напрямками історичних досліджень на Американському континенті «з використанням перспективи, заснованої на *entangled history*», є історія «холодної війни», історія праці та економічної боротьби, історія соціальних рухів, історія епістемологічних / наукових співтовариств і «заплутаних» знань³⁹.

З огляду на те, що українські території розташовані у географічному центрі Європи, «історія прикордоння» не лише приваблива для вітчизняного історієписання, але слугує сучасним інструментарієм історичного дослідження з перспективи *entangled history* – «перехресної історії» земель-територій, етносів та імперських анклавів⁴⁰. Примітно, що місце «заплута-

³⁷ *Mintz Sidney W.*, *Sweetness and power: the place of sugar in modern history*, New York: Penguin Books, 1986.

³⁸ С. Байк і Т. Маєр також згадують відому працю з історії бавовни: *Beckert Sven*, *Empire of Cotton: A Global History*. New York: Alfred A. Knopf, 2014; *Беккерт Свен*. Імперія хлопка. Всемирная история / Пер. А. Шеломницкой. Москва: Издательство Института Гайдара, 2018.

³⁹ *Bauk Sönke, Maier Thomas*, 2015, *Entangled History*. Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

⁴⁰ Див.: *Ходарковский М. А.* «Чё» Россия «опережала» Европу, или Россия как колониальная империя // Политическая концептология. 2013. № 2. С. 85–91. Режим доступу: <http://politconcept.sfedu.ru/2013.2/04.pdf>; *Его же*. Степные рубежи России: Как создавалась колониальная империя 1500–1800. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 352 с.

ної» або «перехресної» історії в рамках глобальної історії методологічно визначається з погляду історії зв'язків і структурних перетворень. Так, Х. Луенго й П. Далмау, слідом за К. Бейлі та С. Конрадом, уважають продуктивною ідею зв'язків «для написання історії з глобальної точки зору, а також структурних перетворень, які зробили ці зв'язки можливими»⁴¹.

С. Баук і Т. Маєр підкреслюють важливу роль *entangled history* в дебатах навколо глобальної й все-світньої історій. На їхню думку, «заплутана історія» відіграла важливу роль у формування глобальної історії як дисципліни. Історіографічно глобальна історія виникала внаслідок дебатів щодо зближення світу з такими структурними елементами «західності» (*westernness*), як вплив лібералізму та ідея національної держави. Тож нова глобальна історія відрізняється від різних всесвітніх історій (наприклад, історії цивілізацій). Слідом за П. Меннінгом автори наголошують: по суті глобальна історія висвітлює зв'язки у глобальному людському середовищі, долаючи кордони, як-от *«масштабні переміщення населення та економічні коливання, міжкультурний трансфер технологій, поширення інфекційних захворювань, торгівля на великі відстані, розповсюдження релігійних вірувань та ідей у цілому»*⁴².

Цілком очевидно, що «заплутана» або «перехресна» історія виступає різновидом глобальної історії. Знову ж повторює, що конструктивною таки є

⁴¹ *Luengo Jorge, Dalmau Pol, Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century*, p. 445.

⁴² *Bauk Sönke, Maier Thomas, Entangled History*, 2015. Режим доступу: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/e_Entangled_History.html

висловлена Р. Торстендалем ідея щодо поділу глобальної історії на два типи – «транснаціональну» й «заплутану» історії. У численних дебатах навколо цих понять спостерігаємо, як їх змісти то збігаються, то відштовхуються один від одного та кристалізуються у самодостатніх дефініціях, що висвітлюють багатомірність глобальної історії, її темпоритми та структури.

Водночас вважається, що існують певні ризики й загрози відносно *entangled history*. Ризики полягають у тому, що у численних історичних працях описуються «різноманітні циркуляції, обміни, мобільності та впливи», і при тому «не враховуються механізми розшарування, виключення та структури влади в більш загальному сенсі». А отже «необхідно враховувати різні ступені заплутаності»⁴³.

Місце та роль «заплутаної» / «перехресної» історії у сучасному історієписанні визначається не лише епістемологічним зв'язком зі глобальною історією, але специфікою предметного поля, засобами її репрезентації та локацією в інтелектуальному середовищі. С. Баук і Т. Маєр наголошують, що концепт *entangled history* було сформульовано саме європейськими істориками. Причини цього вони пов'язують із досвідом «холодної війни» та розвитком глобалізаційних процесів, які торкнулися й національних держав. Нині цей концепт залишається більш популярним в Європі, ніж в американському науковому середовищі.

Словом, «заплутана історія» / «перехресна історія» як концепт й історична перспектива ще очікують на своє визнання та оцінки. Вони лише входять у струк-

⁴³ Ibid.

тури свідомості сучасного історика, проте ставлять перед ним чимало завдань – володіння мовами, обізнаність з іншими історіографіями. Призначення *entangled history* як історичної перспективи дехто вбачає «у критичній переоцінці сучасності»⁴⁴. Інші підтримують і поширюють ідеї зв'язності, заплутаності як інструмент критики чи пом'якшення, якщо не подолання, євроцентричних підходів⁴⁵.

У цілому ситуація з *entangled history*, «перехресною історією» виглядає не такою суперечливою, як із концептом «транснаціональної історії». Отже «заплутана історія» або «перехресна історія» як концепт та історична перспектива виникають і поширюються саме у свідомості європейських дослідників, адже ці концепти орієнтовані здебільшого на міжкультурні зв'язки, обміни, взаємовпливи. «Перехресну історію» сприймають також як засіб критики ідеології євроцентризму.

Перехресна історія й метанаратив

Метанаратив, як відомо, посідає центральне місце у будь-якій національній історіографії. У рамках ідеології глобальної історії функції національного й локального наративів змінюються, історик постає перед новими викликами.

Класичний великий наратив традиційно базувався на усіляких хронологіях, генеалогіях, монолінійній моделі розвитку, що була зіперта на історичні закони.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ *Luengo Jorge, Dalmau Pol*, Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century, p. 445.

У фокусі уваги була національна держава – визначальна одиниця історичного аналізу. Наративи ж нового покоління змінюють стандарти професійного історієписання, орієнтуючись на горизонтальні конфігурації та сприйняття минулого й теперішнього у множині: війни, революції, ідеології широкого спектру, релігійні конфесії, міграції-переселення, націоналізми, капіталізми, колоніалізми тощо.

За таких змін канонів історієписання саме перехресна історія виступає експериментальним майданчиком при конструюванні метанаративів на засадах заплутаності й зв'язності. Вона щонайбільше корелюється з методологією горизонтальної історіографії, що набуває популярності в добу глобалізації. Потoki товарів, технологій, ідей, людей, мережі культурних, політичних економічних, духовних зв'язків, а також процеси зіткнень, взаємодії, конкуренції і співпраці – усе це разом становить сучасний набір тем і сюжетів глобальних, національних та локальних студій істориків у глобалізованому світі.

Заслуговує на особливу увагу альтернативний підхід у сучасному історієписанні до історії Іспанії, запропонований Хорхе Луенго (Jorge Luengo) та Полом Далмау (Pol Dalmau). У статті «Історієписання Іспанії у глобальну епоху: зв'язки і заплутаності в ХІХ ст.» (2018 р.) вони декларують два принципи-підходи – децентралізація історії своєї країни та вписування її у глобальну історію. У випадку Іспанії, якщо вона «звільняється від територіальної прив'язаності до Піренейського півострова й навіть Європи, якщо зв'язки та заплутаності з окремими територіями висуваються на перший план аналізу», то «діапазон тем всесвітньої історії, збагачений інтеграцією з іспан-

ською історією, величезний». Автори наводять низку прикладів, які ілюструють потенціал, що його втілює цей підхід. У підсумку всі ці міркування мають на увазі переосмислення самої концепції «Іспанії» та її вписування в поле глобальної історії⁴⁶.

Увага Хорхе Луенго та Пола Далмау зосереджена на історії Іспанії XIX ст. Примітно, що вони конструюють свою модель не з традиційної націєцентричної перспективи, а з погляду глобальної історії, радше методології зв'язності й заплутаності. Іспанія разом із Португалією, Китаєм та Османською імперією сприймалася як «умираючі народи» (dying nations), тому-то в майбутньому «живі народи» (living nations) вторгатимуться на її територію. Саме в такому ключі «пояснювали традиційно історію Іспанської імперії». На відміну від Французької та Британської імперій, котрі у цей період переживали епоху експансії, Іспанія зображувалася як «скам'яніла», котра «безуспішно чіплялася за рештки минулої слави».

Автори згаданої статті, як глобальні історики, відмовившись від колоніального підходу пропонують подивитися на минуле з позицій взаємодії та зв'язків. Навіть втративши свої територіальні володіння, Іспанія зберегла мовні, культурні та економічні зв'язки з новими латиноамериканськими республіками, що дає підстави говорити про «нову імперію», тобто Іспанію як «колоніальну державу у двадцятому столітті»⁴⁷. Форми й механізми глобальних зв'язків у випадку Іспанії XIX ст. дослідники пов'язують з інститутом рабства та розмаїттям моделей міграцій, що зумовлю-

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid., p. 436.

вали глобальну мобільність, властиву дев'ятнадцятому століттю.

У цілому іспанські історики не просто сприймають глобальну історію як альтернативний підхід до національної історії, але вважають, що друга має бути вписана в контекст глобальних зв'язків. Їх формула «враховувати глобус, а не лише Піренейський півострів» може стати універсальною для глобальних істориків, які постали перед викликом національного метанаративу: *«Усупереч загальній тенденції розглядати Іспанію як державу, що розпадалася, ми показали через різноманітні теми й сюжети, як глибоко країна була залучена до широкого кола глобальних зв'язків. Тому при написанні сучасної іспанської історії слід ураховувати глобус, а не лише Піренейський півострів»*. При цьому засобами створення метанаративу сучасної іспанської історії автори вважають принцип зв'язності та заплутаності⁴⁸.

Словом, конструктивна позиція іспанських істориків полягає в тому, що вони, по-перше, прагнули вписати Іспанію у глобальну історію; по-друге, розуміли останню з перспективи зв'язності та заплутаності; по-третє, сприймали глобальний підхід як альтернативу національній історії.

Невипадково книжка американця Томаса Бендера «Нація серед націй: Місце Америки у світовій історії» (2006 р.), яку С. Конрад трактує за приклад транснаціональної історії, насправді є чудовою ілюстрацією саме заплутаної або перехресної історії⁴⁹.

⁴⁸ Ibid., p. 444–445.

⁴⁹ *Bender Th.*, *Nation Among Nations: America's Place in World History*, New York: Hill and Wangm, 2006; *Bender Thomas (ed.)*,

Адже відомо, що термін *entangled history* («заплутана історія») не користується популярністю у США й поширений здебільшого в європейських країнах. Показово, що Т. Бендер, на відміну від традиційного розуміння американської історії, наголошує, що «національні історії є частиною глобальних історій». Уписування національної історії в рамки глобальної означає перетин кордонів, зв'язки між структурами влади та системами минулого.

Так, Американську революцію (боротьбу за незалежність) Т. Бендер розглядає у широкому контексті того часу, пов'язує її з революційними подіями кінця XVIII ст. в Перу, Бразилії, Бенгалії. У фрейм концепту *entangled history* (заплутаної, перехресної історії) також уписується трактування Т. Бендером американського рабства, яке він не вважав феноменом суто американської новочасної історії – епізодом Громадянської війни, а сприймав як явище у глобальному сенсі, пов'язане з боротьбою проти рабства загалом у світі. При цьому книга Т. Бендера, зазначає С. Конрад, долає відчуття винятковості американців, адже жодна нація не у змозі створити власний історичний контекст⁵⁰.

З перспективи «заплутаної» чи то «перехресної» історії можливо сприймати й українське минуле, як «полігон» реалізації її різних форм та механізмів. Українські землі-території споконвічно перебували на перехресті торгівельних, культурних та міграційних потоків з цивілізованого Півдня на дику Північ, з багатого азійськими товарами та культурними тради-

Rethinking American History in a Global Age, Berkeley, 2002;
Конрад С. Что такое глобальная история? С. 69.

⁵⁰ Конрад С. Что такое глобальная история? С. 70.

ціями Сходу до Заходу, де європейські країни набували темпів розвитку й розкручували маховик економічної, ідеологічної, технологічної експансії. Поліетнічність населення, мовна свобода, прозорість культурних кордонів, толерантне ставлення українців до інших релігійних конфесій створювало ґрунт для взаємодії й співпраці з сусідніми етносами, народами, країнами. Зміна на українських територіях форм політичного правління (князівських федерацій, монархій, імперій), економічних устоїв та місцевих еліт також є елементом перехресної історії.

З огляду на ментальні особливості та специфіку історичного шляху українського народу ідеї зв'язності і заплутаності цілком органічні для розуміння його минулого й сьогодення. Саме ці ідеї слугують засобом інтеграції української минувшини у глобальний історичний контекст. Вони ж надають національному метанаративу риси інклюзивності. Сприйняття минулого з перспективи перехресної історії означає актуалізацію ідеї синхронії по вертикалі, відмову від національної держави як універсальної одиниці історичного аналізу, визнання самотності й самоцінності власної історії. Отже такі очевидні переваги методології горизонтальної історії (модель перехресної історії) лише входять у структури свідомості українського історика й будуть визначати порядок денний вітчизняного історієписання найближчим часом.

Таким чином, поняття «перехресної», «заплутаної» історії слугують тим методологічним підґрунтям, за допомогою якого національну історію держави, народу-нації, регіону можна розглядати в контексті глобальних процесів світової історії як у минулому, так і теперішньому часі.

Компаративна історія: традиції та новації

Традиційно порівняльну історію пов'язують із французькою історіографією першої половини ХХ ст. – з іменами М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя. За спостереженням Моріса Емара, порівняльна історія у Франції пройшла складний шлях від ідеї серійності, кількісних і статистичних досліджень та донині зберігає своє значення. Сучасна порівняльна історія, на думку дослідника, по-перше, спрямована проти дескриптивності (описовості) в історії, котра «може тривати до безкінечності»; по-друге, після кризи 1970-х рр. вона відновлює сумірність часу та простору й надає історичному простору значення «повноправної перемінної величини»; по-третє, порівняльна історія має не довіряти типологіям, а досконало досліджувати відносини «взаємодоповнюваності й винятковості», щоб інтерпретувати та структурувати цей простір⁵¹.

Однак існує думка, що «з розвитком "нової глобальної історії" історико-порівняльні студії набувають нового сенсу»⁵². Так, відмінність компаративної історії від глобальної П. О'Браєн пов'язує з розширенням ареалу вивчення за межами національних держав, континентів, океанів. На його думку, відповідаючи потребам освіти та програмним дослідженням із виробництва метанаративів, глобальних по суті та універсальних за призначенням, компаративний метод, мовляв, «втрачає свою домінуючу позицію».

⁵¹ Эмар М. История и компаративизм // Новая и новейшая история. 1999. № 5. С. 92, 97.

⁵² Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальная теория и историографическая практика. Москва: Круг, 2011. С. 225.

Втрату позицій компаративного методу він пояснює тим, що вже створено бібліографію глобальної історії, котра зосереджена на «розвитку економіки, гендера, сім'ї, юності, шлюбу, раціонів харчування, домашнього господарства, здоров'я, військової справи, влади, рабства, прав людини, парламентів, націоналізмів, релігій, фундаменталізмів, революцій тощо»⁵³. Те, що П. О'Браєн називає «бібліографією глобальної історії», насправді презентує широкий спектр проблематики транснаціональної історії, вільної від будь-яких конкретних державних, національних і територіальних обмежень.

Інші історики відзначають принципову відмінність компаративної історії від «перехресної історії». Наприклад, Джордж М. Фредріксон (George M. Fredrickson) у розвідці «Від винятковості до мінливості: Новітні досягнення в міжнаціональній порівняльній історії» зазначає, що якщо компаративна історія «працює в режимі синхронії й вивчає фактори національної ексклюзивності», то «перехресна історія» спрямована на вектор перехресної взаємодії по вертикалі⁵⁴.

С. Конрад фіксує відмінність компаративних досліджень від транснаціональної історії. Якщо перші орієнтовані на такі масштабні об'єкти, як імперії та цивілізації, то друга «займається явищами значно вужчими в географічному плані». На відміну від компаративного, транснаціональний підхід спрямова-

⁵³ O'Brien Patrick, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, p. 6.

⁵⁴ George M. Fredrickson, *From Exceptionalism to Variability: Recent Developments in Cross-National Comparative History*, in: *Journal American History*, 1999, vol. 6, № 2, p. 587.

ний на «поточні й перехресні аспекти історичного процесу»⁵⁵.

Новітні підходи та оцінки щодо історичного порівняння та порівняльної історії під кутом зору німецької історико-теоретичної традиції аналізує Томас Вельскопп (Thomas Welskopp)⁵⁶. У статті «Компаративна історія» він зазначає: через те, що традиційна історична наука базувалася на історизмі й зосереджувалася на індивідуальності, їй властиве скептичне ставлення до порівняння. У XIX ст. історія-дисципліна вважала своїм основним завданням дистанціювання від природничих наук, які перебували на межі «енциклопедичної класифікації» всіх та всього (encyclopaedically classifying all things).

Представники школи німецького історизму (school of German historicism) Леопольд фон Ранке та Йоганн Густав Дройзен хоча й підходили до історії по-різному, проте «основними їхніми поняттями були індивідуальність, тяглість і розвиток»⁵⁷. Відмова від порівняльних перспектив як реакція проти природничих дисциплін уважалася звичайним явищем в історії аж

⁵⁵ Конрад С. Что такое глобальная история? С. 67.

⁵⁶ Welskopp Thomas, Comparative History, in: European History Online (EGO), published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010–12–03. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/welskoppt-2010-en>. Див. також: *Idem*, Arbeit und Macht im Hüttenwerk: Arbeits- und industrielle Beziehungen in der deutschen und amerikanischen Eisen- und Stahlindustrie von den 1860er bis zu den 1930er Jahren, Bonn, 1994; *Idem*, Crossing the Boundaries? Dynamics of Contention Viewed from the Angle of a Comparative Historian, in: International Review of Social History, 49 (2004), p. 122–131.

⁵⁷ Welskopp Thomas, Comparative History. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/welskoppt-2010-en>

до початку ХХ ст. Утім, ідея порівняння з'являється у Дройзена, чий підходи й теоретичні міркування випереджали свій час⁵⁸.

Т. Вельскопп звертає увагу на обставини та специфіку поширення історико-порівняльних досліджень у ХХ ст. Історична наука, котра виступала складовою численних націоналістичних рухів в Європі, виявилася неготовою до цього, її «політичні й моральні аргументи були спрямовані проти історичного порівняння». Так, дослідники Голокосту застерігали проти «баналізації цього "одиночного" злочину» шляхом порівняння або спроби вписати «*націонал-соціалізм у контекст європейського фашизму*» та визначити його «*значення у процесі транснаціональної модернізації*».

Таким чином, критики, котрі сприймали історію як джерело ідентичності, інтерпретували порівняння як «акт рівності» та сприймали його з політичною й моральною осторогою. Проте позитивним аспектом такої критики Т. Вельскопп вважає сприйняття порівняння як зваженої аналітичної позиції, що сприятиме створенню власної ідентичності⁵⁹.

Порівняльні дослідження зазвичай пов'язували з так званим «історіографічним мейнстрімом» – середньовічною та соціальною історією. Через те, що ці сфери були складними й багатогарбовими, вони «кидали виклик звичайному лінійному наративу». Однак порівняльні студії не створювали пояснювальних моделей і теоретичних узагальнень. Зв'язок між історичним порівнянням та пояснювальною схемою (моделлю) дослідник убачає в тому, що порівняння має

⁵⁸ Ibid., 1.

⁵⁹ Ibid., 2.

керуватися теорією, щоб отримати пояснювальну модель, яка дозволяла більш точну емпіричну перевірку теоретичного підходу, ніж це могло дати конкретне дослідження⁶⁰.

Водночас «компаративним дизайном» (comparative design) послуговувалися соціологи, зокрема Макс Вебер: *«Вони використовували порівняння як належне у своїй роботі, [...] щоб перейти від емпіричної типізації до формулювання історичних теорій»*⁶¹.

Від початку 1960-х рр., наголошує Т. Вельскопп, «теоретичний імпульс прийшов спочатку з англосаксонської історичної соціології, для котрої не було й не буде належного еквівалента в Німеччині». Цей імпульс забезпечувала теорія модернізації «як доповнення, чи радше альтернатива марксистській історичній теорії».

Теорія модернізації – «універсалістська концепція для пояснення західного розвитку, потребувала і свого власного підтвердження шляхом порівняння завдяки якомого більшій кількості випадків, а також відхиленням від цієї схеми». Дослідник виокремлює дві стратегії історико-порівняльних досліджень. Перша, коли з численних випадків обиралися певні національні одиниці дослідження, наприклад історія революцій та соціального протесту в Європі. Друга стратегія полягала в тому, що подібним процесам у різних країнах надавали «індивідуалізованого пояснення», зазвичай обиралися «три або чотири одиниці порівняння», котрі заглиблювалися у відповідні кон-

⁶⁰ Ibid., 4.

⁶¹ Ibid., 5.

тексти з метою виявлення «вирішального фактору, який начебто пояснює різницю між націями»⁶².

Наступний етап у розвитку історико-порівняльних досліджень у Німеччині Т. Вельскопп пов'язує з «ною німецькою соціальною історією», що перейняла чимало ідей з історичної соціології. Остання, як відомо, відмовилася від національної держави «як квазі-"природної" чи "даної" одиниці порівняння». Тож порівнюючи національні держави в різних «соціальних та інституціональних сферах», можна було отримати «більш точну інтерпретацію унікального розвитку Німеччини».

На практиці це означало врахування значно меншого числа випадків для порівняння, ніж в історичній соціології, «адекватним уважалося, що історик може мати справу не більш, ніж із двома чи трьома». Зменшено також було і хронологічні рамки порівняльних досліджень: якщо в історичній соціології вони охоплювали кілька століть, то тепер вкладалися у 60–80 років, і це «був справжній виклик для істориків».

Отже для 1970-х рр., констатує дослідник, включення історичного порівняння у соціальну історію залишалося програмним. Це означало, що порівняльні гіпотези та конструкції переважували емпіричні дослідження, залишаючись «панівною інтерпретуючою моделлю».

У Німеччині порівняльна історія почала розвиватися в 1980-х рр. Емпіричним студіям в її рамках було надано «визвольного поштовху». Нові дослідження швидко й рішуче вирвалися з «гамівної сорочки» методологічних настанов «історичної соціальної нау-

⁶² Ibid., 6.

ки», вони «мали тенденцію шукати подібне, а не визначати відмінності». Тематично соціальна історія розширювалася від соціальних груп до великих порівняльних конструкцій. Словом, фокус уваги зміщувався від порівняння окремих держав до зіставлення соціальних і культурних явищ у певних контекстах, а національна держава перетворювалася на один із можливих контекстів, перевагу якого над іншими треба було довести⁶³.

У 1980-х рр., за словами Т. Вельскоппа, спостерігалася «систематична критика порівняльного підходу», спрямована не на емпіричні дослідження, а на старі програмні настанови, сформульовані ще «історичною соціальною наукою» в 1970-х рр. Жорстка атака була скерована проти уявного зв'язку історичного порівняння з національною державою, котра сприймалася як «легкодоступне вмістилище даних» (easily accessible data container). Це означало, що держава може бути «лише одним із вимірів історико-порівняльних досліджень»⁶⁴.

Друга лінія критики історичного порівняння пов'язана із мастернарративом відповідних національних історіографій. На думку Т. Вельскоппа, порівняльний підхід важливий не лише для національних наративів, а також для базових моделей, котрі мають чимало подібного⁶⁵.

Таким чином, на сучасному етапі порівняльний підхід вийшов за межі національної держав та «макросоціальних явищ», набувши великого спектру можливостей. Зокрема нині можна порівнювати емоції,

⁶³ Ibid., 8.

⁶⁴ Ibid., 9.

⁶⁵ Ibid., 10.

досвід, політичні практики, а також окремих соціальних суб'єктів.

Протилежна критика йшла з табору культурологів, котрі вважали, що порівняння, з одного боку, «суттєво спрощує» свої об'єкти, натомість з іншого – створює «німі порівняння» між сутностями. Тому, зазначає Т. Вельскопп, винятково важливе значення для порівняння має «обов'язок точного визначення об'єкта дослідження». Уважається, що порівняння не можуть досягнути взаємозв'язки, а лише зіставляють «те, що не змішано». Проте для пояснення спільного явища порівняння передбачає відносини «у формі трансферу, обміну чи спільної залежності від транснаціональних процесів»⁶⁶.

Примітно, що дослідник порівняльної історії пов'язує її з перехресною історією (*histoire croisée*). Справа в тому, що історико-порівняльні студії переросли фазу «статичних порівняльних структур» і відстежують зміни та їх причини впродовж тривалих періодів. Явища, що вивчаються, стають подібними один до одного, згодом знову розходяться, або навпаки. Такі постійні метаморфози, перемінні впливи слугують, на думку Т. Вельскоппа, джерелом появи перехресної історії. При тому остання також використовує порівняльні підходи. Відтак, і порівняльна, і перехресна історії мають однакову спрямованість: *«Обидва підходи в кінцевому підсумку відзначаються загальною спрямованістю, і порівняльна історія завжди буде звертати увагу на зміни як у контексті, так і в явищах, так само, як перехресна історія*

⁶⁶ Ibid., 11–13.

також завжди порівнює в певній мірі відносини головних героїв своєї історії».

Словом, «порівняння, трансфер та перехресну історію», стверджує Т. Вельскопп, слід сприймати «як перспективи, що доповнюють одна одну, а не протиставляти їх». Він звертає увагу на те, що порівняльна історія має теоретичне підґрунтя у вигляді узагальнюючих теоретичних моделей та процедур типізації.

Така узагальнююча теоретична модель може бути створена на підставі досконалого й усебічного вивчення одного випадку, який набуває абстрактного, формалізованого вигляду, і тоді подібні явища сприймаються як «відхилення, помилкові приклади чи аномалії». Саме так сталося у випадку з «універсальною теорією модернізації, котра по суті втілювала ідеалізований досвід американського розвитку у двадцятому столітті». Стосовно проблеми порівняння й типізації Т. Вельскопп наголошував, що типізація, яка відбувається без «теоретичного критерію або спрямована на його заміну, залишається довільною, невідповідною дійсності»⁶⁷.

Цілком природно, що Т. Вельскопп, представник «твердої» німецької думки, бере до уваги саме роль та значення теоретичних моделей дослідження: *«Теоретичні моделі у цьому сенсі представляють собою концептуальні системи, елементи яких можуть бути отримані з емпіричних спостережень, але котрі пройшли через процес уточнення й визначення, що відділяє їх від їхнього первісного контексту»*. Це означає, що моделювання в історичному порівнянні має тримати однакову дистанцію щодо всіх окремих

⁶⁷ Ibid., 14, 16.

випадків, тобто «повинно виконуватися в "рівновіддаленості" від випадків, що вивчаються». Проте експерти з культурного трансферу та перехресної історії, констатує Т. Вельскопп, спростовують таку можливість. Вони вважають, що на істориків впливає «їх національне походження, дискурсивні практики наукових мереж, в яких вони працюють, а також інтелектуальні, культурні та лінгвістичні традиції».

Словом, обов'язковим для історичного порівняння дослідник вважає «вивчення національних або інших інтелектуальних традицій, навіть "трансцендентність" національних історіографій». Це означає, що «теоретичне порівняння є обов'язковим як попереднє для історичного порівняння», адже воно створює можливість для «симетричного моделювання», а не лише досліджень з одного випадку. У порівняльній історії теоретичне моделювання, вважає Т. Вельскопп, має тенденцію до типізації.

У цілому висновок дослідника щодо перспектив сучасної компаративної історії оптимістичний: «Усупереч ненадійній моді в історіографії, порівняльна історія процвітає. І можливості такого підходу ще далеко не вичерпано»⁶⁸.

Цілком очевидно, що в умовах глобалізації узвичаєна й усім відома порівняльна історія набуває нових рис. Якщо традиційна порівняльна історія була орієнтована на процедури порівняння об'єктів по горизонталі, у простір, то нова компаративна історія подібні процеси та явища розглядає по вертикалі у часовій перспективі. Вона долає також національні й територіальні кордони, відмовившись від фетиша націо-

⁶⁸ Ibid., 17.

нальної держави як одиниці дослідження. Звідси її близькість до понять «заплутаної» та «перехресної» історії, котрі ставлять акцент на взаємодії, взаємозв'язках подій і відносин в усіх сферах людського існування. Різниця між ними полягає в тому, що компаративна історія наголошує більше на ексклюзивності, аніж на подібності. Таким чином, нова компаративна історія по праву входить до великого лінгвістичного сімейства термінів із глобальної історії.

Культурний трансфер як концепт

Фокус уваги глобальних істориків останнім часом змінюється – поряд із порівняльною історією набуває ваги категорія культурного трансферу, що також органічно входить до лінгвістичного сімейства термінів глобальної історії. Цей концепт найчастіше зустрічається в дослідженнях європейських істориків і практично є їхнім винаходом. Одні дослідники пов'язують культурний трансфер із поняттями «заплутана», «перехресна» історія, інші – з «новою компаративною» історією⁶⁹.

Нині «культурний трансфер», як і поняття «заплутана історія», «перехресна історія», перебуває на стадії концептуалізації. Як уважає Бартоломе Юн-Касалілля (2007 р.), глобальна історія має справу з культурним трансфером, який акцентує увагу на процесах передачі, прийому й адаптації нових цінностей, а також поведінкових формах (моделях), наукових і технологічних відкриттях, дипломатичній історії, орі-

⁶⁹ Ретина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальная теория и историографическая практика. С. 224–227.

єнтованій на вивчення груп людей поза межами політичних конфігурацій їх урядів⁷⁰.

У публікаціях на англomовному ресурсі німецьких істориків «EGO» Вольфганг Шмале (Wolfgang Schmale) аналізує культурний трансфер як концепт та історичну перспективу. У статті «Транскультурна історія Європи – перспективи з історії міграцій» (2010 р.) він ототожнює культурний трансфер із транскультурною історією. На думку автора, «період європейської інтеграції, який ми зараз переживаємо, порушує питання транскультурної історії». Культурний трансфер визначається як передача «матеріальних і культурних цінностей». При цьому останні розуміються як індивідуальні активи та як архітектурні стилі (готика або бароко), інституції (університет, академія), технології (годинниковий механізм чи парова машина), соціально-політичні структури (конституція, монархія)⁷¹.

Дослідник також звертає увагу на місце «культурного трансферу» у сімействі споріднених термінів. Близьким до нього він вважає поняття «заплутана» та «перехресна» історії, проте вбачає й різницю. Якщо дослідження культурного трансферу концентруються на проблемах обміну, то такі поняття, як «заплутана історія» (*entangled history*), «перехресна історія» (*histoire croisée*) пов'язані з ключовим концептом

⁷⁰ Yun-Casalilla Bartolomé, *Localism, Global History and Transnational History: A Reflection from the Historian of Early Modern Europe*, in: *Historisk Tidskrift* (Sweden) 127 (2007), p. 663.

⁷¹ Schmale Wolfgang, *A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration*, in: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010–12–03. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>

«мереж», важливим для розуміння в тому числі культурного трансферу⁷².

У статті «Культурний трансфер» (2012 р.) В. Шмале доповнює й уточнює його визначення. Історія цього поняття має просвітницький характер і доводить, що не існує культур, котрі не були б міжкультурними або метисними. Навколо нього ведуться дебати, котрі ґрунтуються «на категоризації культури як "способу виробництва" чи "способу дії"». Слідом за віденським соціологом Лутцем Муснером (Lutz Musner) В. Шмале розуміє культурний трансфер як «процеси обміну між культурним простором і культурними системами», що означає «обмін та посередництво текстів, дискурсів, засобів масової інформації, культурних практик».

Нині процеси обміну і привласнення між культурами сприймаються в термінах «креолізація», «гібридизація», «культурні потоки», котрі вказують на перехід від локальної до мобільної парадигми культури, що відповідає «рухливому світу». Це означає «глобальний обмін ідеями, ідеологіями, людьми й товарами, зображеннями, медіа-повідомленнями та програмним забезпеченням». Таким чином, предметом культурного трансферу виступає «те, що є інертним і плинним». Якщо враховувати цю формулу, то культурні трансфери через сімейні мережі такі ж актуальні, як і культурні трансфери між «національними культурними просторами»⁷³.

⁷² Ibid., 16.

⁷³ *Schmale Wolfgang*, Cultural Transfer, in: European History Online (EGO), published by the Leibniz Institute of European History (IEG), Mainz 2012–12–05. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

До сімейства споріднених термінів разом із «культурним трансфером» Вольфганг Шмале відносить також «культурний обмін» (cultural exchange) і «культурний переклад» (cultural translation). Останнє сприймається як у лінгвістичному, так і у ширшому культурному сенсі. Натомість «культурний обмін» підкреслює «двоспрямований та й різноспрямований характер трансферу культур, а в деяких випадках їх взаємний характер». У цілому культурний трансфер акцентує на процесі конкретних змін у конкретному місці, чи то в місцевому, регіональному, трансрегіональному, національному, імперському або інших контекстах⁷⁴.

Визначає фахівець і хронологічний контур концепту «культурний трансфер». Зазвичай його застосовують до більш пізньої історії, проте зараз починають використовувати і щодо середньовіччя та ранньомодерного часу. Отже стосовно досліджень XX ст. культурний трансфер розуміють як «американізацію» Європи чи інших країн. Здебільшого концептом послуговуються для XVIII–XIX ст., а також періоду модернізму з початку 1900 р.⁷⁵

Концептуалізація культурного трансферу передбачає визначення «процедур» передачі та його агентів. До «процедур» культурного трансферу можна віднести «процеси культурного обміну й передачі, прийому, наслідування, відродження тощо». Вони не просто відбуваються, а здійснюються малими чи великими групами людей, із меншою вірогідністю – окремими особами. Суб'єкти або агенти культурного обміну

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ *Schmale Wolfgang*, A Transcultural History of Europe. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>, 17.

– це групи людей, що формуються за етнічним, соціальним, професійним, культурним, функціональним принципом. В. Шмале виокремлює декілька груп:

1. Культурні та функціональні – гуманісти, просвітники. При цьому більш доречним є термін «інтелектуал», проте автор вважає його витвором XIX–XX ст.⁷⁶.

2. Етнічні міграції – упродовж IX–XI ст. культурному трансферу сприяли нормани, однак з XI ст. (за винятком півночі Європи та Прибалтики) цей тип етнічної міграції зникає, а «в довгостроковій перспективі його заступили інші форми міграції за релігійними, соціальними, економічними та професійними мотивами»⁷⁷.

3. Міграції та чистки – із XIX ст. починаються вимушені етнічні переміщення, унаслідок чого часто виникали етнічні чистки як протилежність культурного трансферу і транскультурної історії. Цей тип міграцій, на думку дослідника, постав «у результаті занепаду Османської імперії, розширення Російської імперії та кінця Габсбурзької монархії». Етнічні міграції й чистки тривали в міжвоєнний період, під час Другої світової та після неї. Ідеться про геноцид вірмен у 1915 р. та воєнні дії в колишній Югославії 1990-х рр. Водночас Голокост не порівнюють до етнічної чистки, оскільки це була систематична й організована політика масового вбивства, що за короткий час призвела до винищення євреїв як посередницької культурної групи в Європі⁷⁸.

⁷⁶ Ibid., 80.

⁷⁷ Ibid., 10.

⁷⁸ Ibid., 11.

Заслуга В. Шмале полягає в тому, що він розкриває методологічне значення концепту «культурний трансфер», котрий спрямований проти національної держави як одиниці дослідження та орієнтований на поняття «культурний простір». При цьому, стверджує дослідник, не лише конкретні люди ініціюють культурний трансфер – важлива роль належить також культурному середовищу, ареалу. Отже культурний трансфер він сприймає як «очевидну противагу або навіть корекцію націоналізму» (*an obvious counterweight, or even corrective, to nationalism*). Потенціал культурного трансферу спрямований проти упереджень національної історії, якими її наповнювали націоналізм, релігії, конфесії та давні цивілізації, що й формували культурні простори для взаємодії між собою за допомогою культурного трансферу.

Поняття «простір» при цьому сприймається не географічно, а інтелектуально, як у випадку з послідовниками релігій, конфесій тощо. Поняття «культурний простір» також може бути пов'язане з будівлями та придворною культурою, чи то дихотомією місто / село. Це поняття означає й «життєвий світ» (*lifeworld*) певної соціальної групи, як-от єзуїтів, пов'язаних не географічно, а саме інтелектуально, ідеями та уявленнями «внаслідок мобільності, поведінки та ритуалів»⁷⁹. Культурний трансфер завжди відбувається через людей, «при тому модальність може бути реальна або інтелектуальна»⁸⁰.

У рамках процедур концептуалізації культурного трансферу В. Шмале говорить про можливі ризики використання таких «нетрадиційних» підходів з арсе-

⁷⁹ Ibid., 17.

⁸⁰ Ibid., 18.

налу глобальної історії, як «перехресна», «пов'язана» історія. Саме дослідження культурного трансферу створюють місток між різними підходами. Для деяких із них «епістемологічне безкордоння» (epistemological de-bordering) заходить так далеко, що історичні актори (дійові особи), котрі несуть відповідальність, губляться між «концепціями мереж, зв'язків, взаємозв'язків та гіпертекстів історії». І навпаки, стратегії, пов'язані з такими суб'єктами, як нація, соціальна еліта, етнічна група, залишаються недостатніми. Саме культурний трансфер створює «проміжний простір», який описується за допомогою всіх цих підходів⁸¹.

Звісно, культурний трансфер актуалізується в умовах європейської інтеграції, тому цілком природно, що це – доробок європейських істориків. Вони використовують концепт культурного трансферу з метою переосмислення історії Європи, що відповідає викликам світу, який глобалізується. Отже ідея «транскультурності», «міжкультурної історії» цілком корегується з процесами глобалізації. Невипадково концепт «культурний трансфер» уповні органічно увійшов у сімейство термінів із глобальної історії. Зауважимо, що культурний трансфер варто сприймати у двох вимірах: як концепт і як історичну перспективу.

Культурний трансфер як історична перспектива

Примітно, що однією з природних форм культурного трансферу В. Шмале вважає Відродження (Ренесанс). Згадаємо, що сам цей термін виник у ХІХ ст. й належить французькому історику Жулю Мішле.

⁸¹ Ibid., 32.

Л. Февр у своєму есеї описує драматичні події його особистого життя, котрі спричинилися до виникнення терміна, адже свій власний психологічний досвід (вихід із важкої депресії після втрати близьких, хвороб та повернення до активного життя) автор інтерполював на культурну епоху, яку вивчав, назвавши її Ренесансом⁸². Невипадково концепт «відродження»

⁸² Аналізуючи ситуацію навколо виникнення концепту «відродження», Люсьєн Февр говорить про дивовижний характер слів, які народжує історична наука: «як тільки їх придумали, вони від неї вислизують. Вони йдуть своїм шляхом. У них своя доля». Поняття «відродження» належить до таких категорій, без яких люди обходилися віками і які раптом доводили свою необхідність, починали жити й ставали настільки звичними, що навіть, критикуючи їх, люди більше не могли без них обходитися, відмовитися від них, писати історію так, буцімто цих понять не існує». Л. Февр називає автора поняття «відродження» й час виникнення – Жюль Мішле та 1840 рік. Прагнучі розкрити таємницю виникнення концепту, дослідник розкриває механізм перетворення банального, звичного слова на історичне поняття, адже Мішле *«створив не слово: він створив історичне поняття»*. Слово, яке було призначено для сухих шкільних підручників, враз наповнилося щедрим життям, яке історик носив в собі». Л. Февр відштовхується від образів та метафор самого Мішле, який вважав, що *«історія – шалена гуманітарна хімія, де мої особисті пристрасті перетворюються на узагальнення, де народи, які я вивчаю, перетворюються на мене, де моє 'я' повертається, щоб надихнути життя в 'мої народи'»*. У такий спосіб Л. Февр занурюється у внутрішній психо-емоційний стан історика, особливості його історичної уяви та фантазії, соціологію й естетику творчості. Смерть дружини, зустріч з новою «музою», ностальгічний потяг до смерті, віра у безсмертя – все укупі сприяло утворенню нового поняття внаслідок внутрішнього відродження історика-митця: *«Усю свою скорботу людини, котра щойно зазнала втрати, скорботу, що його пригнічувала, та всю свою надію у витоків пристрасті, що його воскрешала. Так народилось, так під-*

виникає саме на хвилі європейського романтизму першої половини XIX ст., який сприймався як «новий ренесанс», із притаманним йому злетом духа, багатством і процвітанням. Народжений в епоху суцільного відновлення культурного життя, політичного пробудження народів, націй, держав даний концепт набуває універсального змісту, стає релевантним при висвітленні будь-якої історичної епохи, відзначеної рисами піднесення людського духу, самосвідомості, економічного зростання та політичної стабільності.

В. Шмале від давнини розглядає феномен відродження як складову культурного трансферу і транскультурної історії. Після початку нашої ери відбулося декілька відроджень, причому одні були пов'язані з історією Греції, еллінів, інші – з Римом. Каролінзьке відродження орієнтувалося на Рим, а Ренесанс, що зародився в Італії XIV–XV ст., надихався і Грецією, і Римом. Класицизм другої половини XVIII – початку XIX ст. поєднував у собі оцінку Греції й Риму. Нео-класицизм кінця XIX ст. та сучасність, можливо, ще більш свідомо ставляться до давніх періодів, ніж до епохи Відродження⁸³.

У XVIII–XIX ст., на думку В. Шмале, в європейській цивілізації відбулася виразна диференціація, пов'язана з індустріалізацією Західної Європи. Так тривало до «вимушеної всезагальної сталінської індустріалізації Східної та Південно-Східної Європи,

нялось з глибин його душі це поняття, таке плідне, таке оригінальне: *Відродження*». (Февр Л. Как Жюль Мишле открыл Возрождение // *Его же*. Бои за историю. Москва: Наука, 1991. С. 377-387).

⁸³ Schmale Wolfgang, A Transcultural History of Europe. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>, 2.

котра до даного моменту перебувала лише на периферії індустріалізації». При цьому біографію концепту «Західна Європа» автор пов'язує «з географією індустріалізації XVIII–XIX ст. та існуванням Північноатлантичної Європи (Франція, Бельгія, Нідерланди, Великобританія), в якій процеси демократизації паралельно з індустріалізацією були сильнішими, ніж на решті континенту». Поділ Європи після Другої світової війни на «вільний Захід і сталінський Схід» сформулював уявлення про те, що це не лише політичне розділення, а й міжцивілізаційне. З огляду на це у 1989 р. в Польщі, Чехословаччині, Угорщині та інших країнах уже прозвучав «резонансний заклик», котрий повторився в 2004 р. під час розширення ЄС, – «повернутися до Європи», що, як вважає В. Шмале, було цілком природним і виправданим⁸⁴.

Культурні трансфери (перенос) спочатку ініціювали недержавні мережі різного гатунку (родини, співтовариства гуманітаріїв, економістів, музикантів, художників, митців). З історії відомо, що більшість їх припало на період італійського Ренесансу, який і створив нову культурну модель. Імпульс культурного трансферу дослідник також пов'язує зі Францією часів правління Людовика XIV (1658–1715), ефект якого в різних регіонах, що належали до ареалу Священної Римської імперії, був різний. При цьому монархові Франція стала першою європейською державою, котра свідомо поставила власну культуру з метою переносу, який кодував французький трансфер як національний в інших національних контекстах. Таку тенденцію автор простежує від XVI ст., упро-

⁸⁴ Ibid., 6.

довж якого виник спротив італійським культурним впливам (згодом до цього періоду буде запроваджено термін «італійська Франція», *France italienne*).

Водночас італійський Ренесанс став першою загальною моделлю, що спричинила масштабні культурні трансфери, котрі й визначали процеси культурної європеїзації. Як доповнення до трансферу культур у «макроконтекстах» в епоху Ренесансу та раннього нового часу аж до XVIII ст. існували залежні культурні трансфери від XV ст. до Французької революції, що включали інші моделі «середнього діапазону», як, наприклад, голландське мистецтво чи англійське конституційне право.

Незважаючи на те, що культурні трансфери відбувалися й у добу середньовіччя, воно не дало «зіставної моделі культури». Причини того, що саме італійський Ренесанс створив «всеосяжну європейську культурну модель», на думку дослідника, варто шукати у самій Італії, в її середземноморському контексті, а також у формуванні європейського суспільства, «котре поступово розвивало європейську свідомість, а можливо і європейську ідентичність».

Цілісність Європи сприймалася в метафорах ідентичності: «Європа як дім», «Європа як тіло». Європейське суспільство як особлива соціальна конфігурація сформувалося в XV ст. у вигляді мережі сімейних зв'язків правлячих династій, до яких були підключені судові співтовариства, клієнтура, посадові особи, чернечі ордени, церква, художники, учені. У такій мережі інтегрувалися «всі аспекти влади: політична, соціальна, культурна, релігійна».

Примітно, що автор пов'язує природу культурного трансферу з інноваціями: «Культурний трансфер

сконцентрований у сфері інновацій, і тому інновації неможливі без культурного трансферу». Так, у випадку Росії про культурні трансфери можна говорити після правління Петра I (при цьому країна вважалася частиною Європи). Отже, наголошує В. Шмале, *«культурний трансфер має розглядатися у зв'язку з історією влади та формуванням транспросторових суспільств, в аспекті, якому до нашого часу приділялося надто мало уваги»*. Трансфери втрачають сенс, коли вони вже не впливають на «створення, підтримання, розширення й публічну демонстрацію влади».

Показово, що В. Шмале зіставляє категорію культурного трансферу з такими «пізнішими підходами», як «перехресна» (*histoire croisée*) та «заплутана» (*entangled history*) історії. Різницю між ними, тобто культурним трансфером і цими підходами, автор убаचाє в тому, що «оперативною одиницею» культурного трансферу є поняття «я-культура» або комплексна культура, а нові підходи використовують таку оперативну одиницю, як «історія чи історії у множині». Проте поєднує всі ці підходи прагнення мислити «поза кордонами» (*de-bordered*). Такий підхід стосується не лише географічного, але й соціальних, культурних просторів, як, наприклад, нація, історичний регіон. Словом, бачити та мислити «поза кордонами» (що включає поняття «плинності», «мереж», «взаємозв'язку», «перехресності») – необхідність поточного періоду, адже, зазначає В. Шмале, без усвідомлення цього історія стає «незбагненою»⁸⁵.

Автор виокремлює певну послідовність великих періодів у розвитку культурного трансферу, а саме

⁸⁵ *Schmale Wolfgang*, Cultural Transfer. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

італійська, французька культурні моделі, котрі функціонували по-різному, не затіняючи одна одну. Вони мали конкурентів. Зокрема у США з'явилась американська культурна модель, що слугувала орієнтиром практичної реалізації демократії у великій державі. Як наслідок, у XX ст., особливо після 1945 р., виник «феномен американізації».

В. Шмале говорить про нову культурну модель за часів Європейського Союзу, котра визначена в його законодавстві. Цю нову культурну модель, на відміну від попередніх, повинні прийняти всі країни, котрі прагнуть вступити до ЄС. Приклад Туреччини – добра ілюстрація того, що це означає, адже трансфер європейської культури, як це визначено нормами, *«призвів би до нової культурної революції в масштабах, майже зіставних із тими, що їх викликав Кемаль Ататюрк (1881–1938)»*.

Таким чином, до великого лінгвістичного сімейства термінів із глобальної історії входить група пов'язаних із «перехресною історією». До неї належать як відомі, усталені поняття («історичне порівняння», «порівняльні дослідження», «порівняльна історія»), так і зовсім нові («заплутана», «перехресна» історії, «історія прикордоння», «культурний трансфер», «нова компаративна історія»). Ця лінійка понять ґрунтується на ідеях, мережах зв'язків, взаємовпливів культур та структур. Спільним для них виступає принцип подолання територіальних і політичних кордонів. Проте деякі фахівці скептично ставляться до понять «перехресна історія», «заплутана історія». За словами В. Шмале, запропонований концепт «перехресна історія» (*histoire croisée*) часто цитують, але й «досі немає прикладів його застосування на практиці». Та-

ким чином, у лінгвістичному сімействі споріднених термінів концепти «перехресна історія» та «заплутана історія» щонайбільше корелюється з поняттями «порівняльна історія», «культурний трансфер», «історія міграцій».

Концепт «перехресна історія» має невичерпний дослідницький потенціал щодо створення національних, локальних наративів і метанаративів у глобальній історії. Це переконливо демонструють на теоретичному рівні Хорхе Луенго та Пол Далмау у випадку сучасного прочитання історії Іспанії. За допомогою групи термів із перехресної історії відбувається ресемантизація таких узвичаєних понять, як «відродження», що наразі сприймається у вигляді культурних трансферів різних часів.

Транскультурна модель Європи

У рамках європейської (німецької) школи глобальних істориків є спроби накреслити контури транскультурної історії Європи, оперуючи поняттям «культурного трансферу». На думку В. Шмале, культурний трансфер має «агентів впливу» та конкретні простори для їх поширення. Окремі соціальні групи наче створено для культурного трансферу: торгівці, церковники, учені (гуманісти, просвітники), діячі культури (музика, театр, архітектура), вузькоспеціалізовані професійні групи (шахтарі), мандрівники, середній клас, адміністратори, професійні вояки (швейцарські найманці французького короля, ірландці на службі в Габсбурґів) та ін. Ключовими агентами культурного трансферу В. Шмале вважає жінок і пояснює це фактором обмеження жіночої активності сферою домашнього господарства, та сім'ї, причому це стосувалось

як придворних дам, так і професійних груп (няні, покоївки), котрі існували в XIX–XX ст.⁸⁶.

Культурному трансферу сприяли також й певні культурні простори, як-от двори правителів, монастирі, чернечі ордени, університети, школи, бібліотеки, порти, великі міста, котрі були мультикультурними. В Європі ці простори створювалися окремими групами, які відігравали унікальну роль. Наприклад, єврейські гетто або такі «закриті групи», як французькі гугеноти (близько 300 тис.), котрі залишили Францію після скасування Нантського едикту у 1685 р. й розселилися в Нідерландах, Англії, Бранденбургу та ін. Саме останні стали відповідальними за трансфер численних французьких культурних цінностей у країнах нового поселення⁸⁷.

Словом, транскультурна історія Європи, з погляду В. Шмале, постає у вигляді основних напрямів і здобутків культурного трансферу: *«Яким був би італійський Ренесанс без грецьких біженців XV ст., котрі принесли з собою рукописи та копії давніх текстів? Що було б в Європі без головних італійських зодчих, ремісників, художників, музикантів, торговців і банкірів у XV–XVII ст.? Як Європа могла б розвиватися демографічно без імпорту продуктів харчування з-за меж континенту, таких, як кукурудза й картопля [...], що впродовж XVIII–XIX ст. стали масовими основними видами продовольства? Що трапилося б із сільським господарством багатьох центрально-східних, південно-східних і східноєвропейських регіонів без німецьких селян та ремісників, привезених у ці*

⁸⁶ Schmale Wolfgang, A Transcultural History of Europe. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>, 2, 20, 23.

⁸⁷ Ibid., 20.

краї? Яким був би кінець XVII й XVIII ст. без трансферу французької культури у Санкт-Петербург? В якому напрямі розвивалася б європейська демократія без її перенесення з Північної Америки, Сполучених Штатів, наприкінці XVIII – на початку XIX ст.? Якою була б індустріалізація XIX ст. без великих єврейських банкірських родин? Яким був би так званий модернізм під 1900 р. без єврейської інтелігенції? Запитання можуть тривати і тривати»⁸⁸.

Звісно, культурний трансфер на теренах Європи мав свої особливості. Словом, імміграція та еміграція, а також мобільність професійних груп, уважає В. Шмале, залежали здебільшого від політичних рішень, а отже кожна політична спільнота могла створити «свій власний профіль культурного трансферу». Саме «період європейської інтеграції, який ми зараз переживаємо, порушує питання транскультурної історії»⁸⁹. Незважаючи на те, що в умовах «нової "європейської" культури національні особливості, безумовно, були знівельовані», історичне джерело культурного трансферу не зникає, хоча він і втрачає своє значення. Натомість Європейський Союз підтримує культурне розмаїття на всіх рівнях, що сприяє культурному трансферу сьогодні так само, як і в минулому⁹⁰. Від XVIII ст. визначення Європи, констатує В. Шмале, має есенціалістський характер: «*Географічний есенціалізм дозволив об'єднати розмаїття держав, мов, релігій, цивілізацій і націй*». Отже, незважаючи на картографічно візуалізовані лінійні кордони країн, культур та конфесій, Європа сприймалась

⁸⁸ Ibid., 21.

⁸⁹ Ibid., 22.

⁹⁰ Ibid., 24.

як єдине ціле, як конгломерат національних держав, а національна держава – як один з основних напрямів дослідження в історіографії.

Дослідження культурного трансферу важливі з погляду європеїзації центрально-східної та східної частин Європи, а також дебатів про роль цих регіонів для континенту у цілому. Контекстуалізація культурного трансферу, констатує В. Шмале, відкриває широке поле можливостей. Той факт, що він тісно пов'язаний із процесом споживання, ще недостатньо враховується. Важливо також простежити, як змінювався контекст інтеграції європейського суспільства, влади, культурного трансферу й мистецтва у XVIII–XIX ст., а також наприкінці XIX та у XX ст.⁹¹.

У цілому можемо констатувати, що «культурний трансфер» посідає самодостатнє місце у сімействі термінів із глобальної історії. Невипадково він виник і набув популярності на тлі динамічних глобалізаційних процесів рубежу XX–XXI ст. Появі самого цього концепту сприяли процеси інтеграції Європи, особливо після низки «оксамитових революцій» кінця 1980-х рр., створення й розширення Європейського Союзу. У такій ситуації культурний трансфер сприймається як концепт та як історична реальність.

Культурний трансфер включає таку складову, як агенти впливу, суб'єкти трансферу / передачі / переносу культурних цінностей у вигляді етнічних, соціальних, релігійних, професійних груп. Важливим компонентом культурного трансферу є поняття «культурного простору», де зберігаються, поширюються культурні та духовні цінності (університети,

⁹¹ *Schmale Wolfgang*, Cultural Transfer. Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

бібліотеки, академії, монастирі, полікультурні міста). Важливі також продукти трансферу (ідеї, витвори мистецтва, стилі в культурі чи літературі), його форми й механізми (обмін, утворення культурно-інтелектуальних мереж, переклад). Цікаво, що кожна політична спільнота, країна має свій власний профіль культурного трансферу.

Відмінність культурного трансферу від «перехресної історії», «заплутаної історії» полягає в тому, що перший оперує поняттями «я-культура» чи то комплексна культура, а друга і третя сприймають історію у множині. Проте культурний трансфер і ці підходи поєднує ідея подолання кордонів та відмова від держави як одинці аналізу в історіографії. Конструктивне значення культурного трансферу полягає в тому, що він слугує засобом ресемантизації відомих, «старих» понять, як-от «відродження». Нині культурний трансфер є інструментом не лише інтеграції, а й відтворення міжкультурної моделі історії Європи.

Conclusion. Перехресна історія – українська проекція

У підсумках констатуємо, що глобальна історія є продуктом глобалізації на межі ХХ–ХХІ ст. Від початку вона асоціювалася з сучасністю, широкомасштабними глобалізаційними процесами в усіх сферах суспільства. Сучасні інтелектуали відразу почали проектувати глобальну історію також на події близького, а згодом і віддаленого минулого. *«Глобалізація, – зазначали Г. Іггерс та Е. Ван, – звісно, почалася раніше за сучасний період історії. Навіть у дуже ранні часи в історії цивілізацій уже існували обміни, не тільки військові чи торговельні, але й культурні. Поширення фінікійського алфавіту, створеного з єгипетських ієрогліфів, стало основою для єврейського, грецького та римського письма. Іншим прикладом може служити еллінізація римського світу. Ще одним – розповсюдження основних світових релігій типу буддизму, християнства й згодом ісламу. У добу відкриттів у ХV–ХVІ ст. було покладено початок другій формі глобалізації»*¹.

У процесі історіографічних дебатів навколо глобальної історії стає очевидним, що вона має свою динаміку й виміри. Концептуалізація відбувалася в 1990-х рр., що було зумовлено новою хвилею глобалізації. Нині можна виокремити такі різновиди (типи) глобальної історії, як транснаціональна, перехресна історії та соціальна теологія. Якщо транснаціональна історія орієнтована здебільшого на потоки, велико-

¹ *Иггерс Г., Ван Э. (при участии С. Мукерджи). Глобальная история современной историографии / Пер. с англ. О. Воробьевой, науч. ред. М. Кукарцева. Москва, 2012. С. 26.*

масштабні транскордонні процеси, події, великі територіальні ареали, то перехресна історія пов'язана з мережами, взаємодіями та взаємовпливами. Обидві вони нівелюють значення національної держави як домінуючої одиниці історичного аналізу. При цьому саме перехресна історія не заперечує значення метанаративів у глобальній історії та слугує засобом їх конструювання.

Українські історики зазвичай сприймають відносини вітчизняної історії з європейською чи світовою у традиційному ключі. Так, Володимир Потульницький розглядає історію України в контексті «домінуючих націй»². Вадим Ададуров пропонує свій метод «вписування» української історії в європейський контекст, що передбачає використання європейських архівних джерел та обґрунтовування ідеї взаємодії культурних й економічних чинників³. На мою думку, аналізуючи наукову ситуацію навколо глобальної історії, цілком логічно пов'язувати сучасний метанаратив національної історії, зокрема української, із перехресною історією.

Християнська глобалізація

Витоки глобальної історії, вочевидь, слід шукати в далекій давнині, від часів античності, пов'язаних із грецькою колонізацією («духовним стрибком»)

² Потульницький В. А. Україна і світова історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. Київ, 2002.

³ Ададуров В. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Львів, 2013; Його ж. Теорія «вписування» української історії в європейський контекст та її методологічні засади // Наукові записки УКУ. Ч. 6. Серія «Історія». Вип. 2. Львів, 2014. С. 49–76.

VIII ст. до н. е., Римською імперією, елліністичним світом, а також із поширенням християнства на трьох континентах та провіденціалістською глобалізацією.

Християнська глобалізація виникла в духовній сфері та згодом досягнула всі грані життя середньовічного суспільства. Культура тих часів була пронизана теологічною доктриною, квінтесенція якої полягала в тому, що Бог – це джерело буття; сутність усіх речей – це слово Боже; слово відображене у Святому Письмі. Тож середньовічна культура, духовно-інтелектуальне життя Європи були пов'язані зі словом, письмом, текстами. Середньовічна культура – це культура текстів. Досліджувався не світ, а слово про цей світ, слово сприймалось як предмет пізнання. Усе суспільство несло у собі учено-учнівський ідеал, укорінений у богоподібному образі Христа. Ідеал ученості передбачав оволодіння грамотою. Смісл тексту задано, тому важливо навчитися його розуміти⁴.

У цілому в культурному житті Європи епохи раннього середньовіччя існували й перепліталися дві тенденції: церковна, зіперта на Святе Письмо й догмати першовчителів, та світська, що була представлена «варварськими Відродженнями» («Остготське», «Вестготське», Каролінзьке та Перше відродження XII ст., яке «залишалося в рамках релігійного світогляду та мало зворотний характер порівняно з класичним відродженням»)⁵. Насправді, ці «варварські відродження», що були осередками культури в добу раннього середньовіччя, маємо всі підстави розгляда-

⁴ Рабинович В. Л. Ученый человек в средневековой культуре // Наука и культура. Москва, 1984.

⁵ Добиаш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского средневековья. Москва, 1987.

ти в річищі глобальної історії як культурний трансфер. Останній, як відомо, включає таку складову, як «агенти впливу». Суб'єктами трансферу (передачі) культурних цінностей у той період виступали такі відомі інтелектуали, творці енциклопедій, шкіл, нових моделей виховання й наукових доктрин (схоластики), як Кассіодор, Ісідор Севільський, Беда Вельмишановний, Алкуїн, біограф Карла Великого Ейнгард, П'єр Абеляр, перші християнські місіонери, члени релігійних орденів і сект.

Важливим компонентом культурного трансферу став «культурний простір», в якому розгорталася діяльність місіонерів, церковних учителів, інтелектуалів. Зазвичай це були осередки культури: скрипторії, монастирі, королівські двори з придворними історіографами (як за Карла Великого), монастирські та приходські школи, перші університети болонського й паризького типів.

Продуктами культурного трансферу тих часів були грамотність, літературні переклади, що поширювалися на «варварських» територіях, збереження й передача елементів релігійного знання, християнської догматики та античної спадщини, римської освіченості. Перше відродження XII ст., як відомо, характеризувалося зближенням європейської та східної культур, мусульманським впливом, що асимілював елементи античності, виникненням університетів на зразок медресе й мектебе, а також зародженням схоластики. Отже християнська глобалізація відбувалася в духовній сфері та була пов'язана зі словом Божим, тобто поширенням релігійної свідомості, вірою, церковною догматикою. Поширення це набувало вигляду культурного трансферу – передачі писемності,

текстів (Біблії, праць церковних учителів), перекладених місцевими мовами.

Культурний рух на східнослов'янських землях розпочався на Півдні (як цивілізаційному анклаві) й поширювався звідти на дику Північ і Схід. Цей культурний рух у східнослов'янському ареалі відомий як Перший південнослов'янський культурний вплив. Цей концепт-формулу використав академік Д. Лихачов. Гадаю, що за своїм смислом і значенням цей концепт збігається з поняттям культурного трансферу. Важливим фактором християнської глобалізації була візантійська культура. Саме у Візантії зберіглася висока антична культура, котра трансформувалася під впливом раннього християнства. Використання грецької мови церковними ієрархами, а також у торгівлі, дипломатичних стосунках сприяло поширенню візантійської культури та освіченості, створювало можливості для знайомства з античною, старогрецькою, римською літературами та оригінальними творами візантійських авторів. У цілому культура Візантії мала багатонаціональний характер.

Початковий етап східнослов'янської культури, як відомо, характеризувався поєднанням народної, поганської (язичницької) культури східнослов'янських племен із високою, книжною візантійською культурою, яка асимілювала елементи античної та ранньохристиянської культур. На цій стадії зіткнення двох культурних світів особливу роль відіграла болгарська культура, що стала посередницею між Візантією і слов'янством, а також між усіма православними слов'янськими народами.

Словом, Болгарія «адаптувала» культурний досвід Візантії у східнослов'янському ареалі. Болгарська

культура, подібно до візантійської, не була вузьконаціональною, вона мала інонаціональні виміри. Проповідь болгарських філософів-просвітників Кирила та Мефодія адресувалася всьому слов'янству й не обмежувалася потребами Моравії або Болгарії. Створені Кирилом абетка та перша слов'янська літературна мова (більш відома як «староцерковнослов'янська») були своєрідним компромісом між македонською говіркою та мовою моравських слов'ян, мали вирішальне значення для розвитку українського письма, книжної мови та літератури.

Інонаціональний характер Першого південнослов'янського культурного впливу доповнювався аполітичним характером проповіді болгарських філософів-просвітників. Їхнє слово мало апостольський характер і не супроводжувалося політичним тиском. Широта й відкритість давньоболгарської культури сприяли її поширенню у слов'янському світі, доводячи її загальнослов'янське та загальноєвропейське значення. Невипадково роль болгарського духівництва порівнюють із культуртрегерською місією ірландського чернецтва, освітній рівень якого був найвищим в Європі (після Візантії) IV–VIII ст. Ірландські ченці мали широкі міжнародні зв'язки від Ісландії до Єгипту, вони несли християнство, засновували монастирські культурні центри, котрі підготували «Каролінзкий ренесанс» VIII–IX ст. Утім, на відміну від ірландських монахів, орієнтованих на аскетичне зречення від зовнішнього світу, болгарське духівництво було «світським», життєлюбним, зосередженим на літературній, просвітницькій праці. Створивши літературу, спільну для всього православного слов'янського світу, Болгарія сприяла загальнослов'янській культурній

єдності та внутрішньому культурному обміну між слов'янськими народами⁶.

Отже весь східнослов'янський православний світ – Київська Русь (Давньоруська держава) – постає в найрізноманітніших вимірах: взаємини з Візантією, каганатами, Європою, номадами, Золотою Ордою, Литвою у вигляді та взаємодії інтелектуальних, культурних, економічних, політичних стосунків і взаємовпливів, а також розгалуженої мережі русько-литовсько-польських, європейських родинно-династичних зв'язків.

На відміну від Першого південнослов'янського культурного впливу, що мав мовно-літературну та аполітичну спрямованість, Другий південнослов'янський культурний вплив відрізнявся загальнокультурною та богословською орієнтацією. Включення українських земель до складу Литовського князівства та Польського королівства мало наслідком помітне зниження культурного рівня українського суспільства. Не стало блискучих князівських дворів, розпочався процес окатоличення та полонізації української еліти, віри й освіти. Другий південнослов'янський вплив постає як складний соціокультурний феномен, своєрідний сплав літературно-етично-релігійних ідей, культурно-громадських і реформаційних рухів української спільноти.

Другий південнослов'янський культурний вплив або культурний трансфер кінця XIV – початку XV ст. мав складний амбівалентний характер. Українська культура сягає своїм корінням у добу східнослов'ян-

⁶ Лихачев Д. С. Своеобразие исторического пути русской литературы X–XVII вв. // *Его же*. Прошлое – будущему. Ленинград, 1985. С. 222–226.

ської єдності, що зумовлювало її греко-слов'янську спрямованість. З іншого боку, українська культура засвоювала досягнення західноєвропейської культури (Ренесанс, Реформація). Польща виступала як культура-посередниця, транслятор західних культурних та ідеологічних впливів. У цілому українська культура цієї доби перебувала на межі греко-слов'янського культурного світу та латинської Європи, поєднувала національні й інонаціональні впливи. Примітно, що українська культура та система освіти були орієнтовані на ідеали національного самоствердження, національної боротьби, національного самовизначення в пошуках власної ідентичності.

Культурний трансфер кінця XIV–XV ст. був пов'язаний із літературним рухом у Болгарії. Зі слов'янського Півдня приходили нові літературні пам'ятки, так звані «Аеропагітики» – твори Василя Великого, Ісаака Сиріна, Симона Нового Богослова, Григорія Палами, Максима Сповідника (вчителі Євфимія). Уся література цього періоду відчувала вплив болгарського літературного руху, пов'язаного з діяльністю Тирновської школи перекладачів та її засновника патріарха Євфимія Тирновського (після 1372 р.). Він запропонував новий правопис, створив гурток редакторів-перекладачів релігійної літератури, розгорнув активну перекладацьку та видавничу діяльність. В Україні ідеї Тирновської школи поширювали митрополити Кипріан (у Києві 1373–1374 рр.) та Григорій Цамблак (з 1415 р. митрополит київський і литовський).

Тирновська школа відома також сприйняттям і поширенням серед слов'янства містичної теорії греко-візантійської аскетичної – ісіхазму. Цей рух виник се-

ред святогірських ченців, котрі сповідували ідею про існування Божественного світла, яке у Спас з'явилося на Фаворі, а тепер мало запроменитися їм у нагороду за анахоретське (відлюдницьке) життя.

Містичні практики ісіхастів мали свій метод Богоспілкування, який містив особливі прийоми моління, що ґрунтувалися на «психосоматичному фундаменті» (Д. Вендебург). Через безперестанне повторювання «Ісусової молитви» християнин мав позбутися всього мирського – думок, учинків, і бути готовим зустріти Божоявлення. Далі цей метод включав концентрацію уваги на «місці серця», де «зосереджена молитовна активність» (ченці вдень і вночі стояли навколішки, уклонивши голову й зосередивши погляд на пупку). За їх уявленнями, саме така зосередженість уваги на одній точці сприяла відволіканню від усього зовнішнього, повсякденного, і слугувало запобіжником для сприйняття Нествореного Світла. Третя складова методу ісіхастів – ритмічне дихання й відповідна поза (стояли на колінах, уперши підборіддя у груди)⁷.

Ідеологом ісіхазму виступив пізньовізантійський богослов Григорій Палама (1296–1359 pp.). Його діяльність припала на період «ренесансу» Палеологів. Незважаючи на економічний та політичний занепад Візантії, котра на рубежі XIII–XIV ст. перетворилась на невелику, роздроблену країну, той час *«став абсолютно видатним у культурному відношенні: мистецтво й наука, риторика та філософія знов сягнули*

⁷ Wendebourg Dorothea, Gregorios Palamas (1296–1359), Klassiker der Theologie, Erster Band: Von Irenäus bis Martin Luther, hrsg. von Heinrich Fries und Georg Kretschmar, München, 1981, S. 252–268 / Вендебург Д. Григорій Палама 1296–1359. Віра і розум. 2000. № 1. С. 45, 49, 53.

найвищого розквіту, знову з великим піднесенням сприймалась античність»⁸.

Г. Палама не обмежувався захистом містичних практик ісіхазму, він обґрунтовував його догматично за допомогою теологічної системи, проводячи онтологічне розмежування між сутністю Бога та енергіями, які від Нього походять. Тобто Бог недоступний у Своїй сутності, являє Себе в енергіях, які спрямовані у світ і доступні сприйняттю подібно Фаворському Світлу. У рамках християнської теології він розвивав концепцію енергій та вчення про Трійцю: «Бог є як сутність енергії, так і Отець, і Син, і Дух» Дивовижно, проте між двома світовими війнами візантійський єпископ був «відкритий» наново. Більше того, за словами Доротеї Вендебург, настав справжній «ренесанс Палами», що охопив широкі кола православних теологів в усьому світі. У працях російських теологів-емігрантів В. Лоського та І. Меєндорфа було відтворено православний «неоплатонічний» образ Г. Палами⁹. У контексті свого вчення про енергії він сприймається нині як представник християнського екзистенціалізму та персоналізму.

Культурний трансфер кінця XV – першої половини XVI ст. (Другий південнослов'янський культурний вплив) містив й елементи західноєвропейської культури. Ідеться про ренесансні ідеали врівноваженої краси (античний ідеал гармонії), цінності людини та ідеалізації природи (Д. Чижевський). До кінця XV – початку XVII ст. українська культура існувала в тісному зв'язку з візантійською культурною традицією, хоча ще з XIV ст. почалися впливи західних течій, що

⁸ Вендебург Д. Григорій Палама 1296–1359. С. 47.

⁹ Там же. С. 50–55.

призвели до певного занепаду старої візантійської традиції.

Той факт, що релігійні питання в українських землях стали надто чутливими, особливо у XVI ст., зумовили реформаційні впливи, більш помітні, ніж ренесансні. Ключовою ознакою Другого південнослов'янського впливу як культурного трансферу вважається церковно-богословська складова. Невипадково в українських землях поширювалися такі реформаційні, єретичні рухи, як-от болгарська дуалістична єресь богомільство, а також покаянництво, гуситство. Провідні пункти програми гуситів, як відомо, збігалися з пропагандою зжидовілих, що поширювалася в Новгороді та Москві (відкидання вчення про Св. Трійцю, молитов Святителя та Божої Матері, сумніви щодо божественності Христа)¹⁰. Реформаційні впливи набували популярності у вигляді соцініанства (антитринітаризм) – секти у християнстві, котра не визнавала один з основних його догматів – Трійці.

Реформація підштовхнула литовсько-руських інтелектуалів до проблеми літературної мови. Слово Боже має стати доступним усім народам світу, тому їхня власна народна мова повинна стати літературною. Однак національно-релігійний рух в українських землях, що розгортався навколо проблеми «унії», не сприяв засвоєнню ані реформаційної літературної традиції, ані традиції Ренесансу. Реформаційна традиція на українському ґрунті зберігалася у практиках використання народної мови та полеміці проти католицької церкви. Визначне явище – творчість Івана Вишенського, спрямована і проти Ренесансу, і проти

¹⁰ Лихачев Д. С. Своеобразие исторического пути русской литературы X–XVII вв. С. 267.

Реформації з метою повернутися до старої візантійської традиції. За змістом та мовою полеміка була пов'язана з Реформацією, за стилістикою – із Ренесансом. Проте ці впливи були ширшими і глибшими у житті, ніж у літературі.

У культурі та системі освіти в українському суспільстві XIV–XV ст. переважала слов'янсько-візантійська традиція як засіб самоствердження етносу в умовах ліквідації національних особливостей в адміністративному устрої, правах, інституціях та політичному врядуванні українських земель. Із кінця XV – першої половини XVI ст. незалежно існували дві тенденції: слов'янсько-візантійська та західноєвропейська (латинська). У рамках першої розвивалися елементарні, приходські школи, наступний щабель – соборні й монастирські, далі – палестри, школи-практикуми, що виникали при канцеляріях.

У литовській частині України (Волинь, Подніпров'я, Брацлавщина) вивчався книжний варіант рідної мови, на Галичині, на Поділлі, що входили до складу Польського королівства, – латина. У XV–XVI ст. латинська традиція в освіті та культурі українців існувала незалежно від слов'янсько-візантійської. Так, при костелах і монастирях були елементарні латинські школи, а при єпископських канцеляріях та кафедрах виникали школи підвищеного типу, котрі згодом перетворювалися на міські під адміністративним наглядом єпископа та магістрату або набували статусу колегії Краківського університету. Програма цих шкіл включала вивчення семи «вільних наук», як у західноєвропейських середніх школах. Щодо вищої освіти, то студенти-українці студіювали в університетах Праги, Кракова, Болоньї, Базеля та ін.

Унаслідок цих духовно-релігійних викликів формувався психотип українця, виникали перші спроби його самоідентифікації у формі етнорелігійної свідомості (я – русин, тобто православний). На підґрунті синтезу народної та книжної християнсько-візантійської культури витворився самобутній стиль мислення, стереотип свідомості українського народу. На відміну від західноєвропейської культурної традиції, в якій реалізувався «платонівсько-аристотелівський», логіко-раціоналістичний ідеал мислення, що прагнув абстрактної істини, незалежної від людини чи людства, у східнослов'янській культурній традиції переважав «александрійсько-біблійний» тип мислення. Як антипод відірваного від життя філософського теоретизування, слов'янсько-греко-візантійський тип орієнтований на здобуття не істини, а «правди», усвідомлення вершин духу, драми життя¹¹.

Якщо західному стилю мислення властиві абстракції, пошуки істини, ідеї абсолютної істини, то східнослов'янська мовна свідомість налаштована на внутрішнє, містичне, інтуїтивне пізнання суцього. Для практик слов'янської духовності характерно неначе приземлене світосприйняття. Так, класичне «поняття істини, заземлившись, перетворилося на правду, естетичний ідеал – на красу, а моральна проблематика заземлилася в категорію добра». Тож правда виступає як атрибут людського життя, Істина існує в абстрактному світі. Тому в мовних практиках і свідомості правда поділяється на вищу, себто істину, та земну,

¹¹ Горський В. С. Філософія в системі славістики. Історія і культура слов'ян. Київ, 1993. С. 43.

яка в кожній людині своя, за нею жити важко та зустріти її складно¹².

Для світосприйняття українців характерне «шукування життєвої правди, її суть ніколи не знаходить свого вислову в чистій абстракції, в безсторонньому пізнаванні речей». У мовній свідомості українців правда виявляється «практично в чуттєво-релігійному, етичному ладі, в роз'ясненні світових подій» (І. Мірчук). Отже «українська духовність минулого» зосереджувалася не довкола гносеологічних чи природознавчих проблем, як це було у Західній Європі, а «навколо питань історичної долі і правди» (М. Шлемкевич).

У слов'янсько-українській культурній традиції переважали не вертикальні, а радше горизонтальні тенденції¹³. Духовна енергія українців була спрямована не «вгору» (у формі філософських трактатів, спекулятивного теоретизування), а розтікалася «вшир» усім простором духовної культури, насичуючи глибинним філософським змістом будь-який витвір духу – релігійну проповідь, політичний трактат, літературну працю, витвір мистецтва, драму, поезію (І. Мірчук, В. Горський).

Таким чином, згодом, у XVI – початку XVII ст., культурний трансфер залишався складовою життя українського суспільства у вигляді передачі релігійних ідей (протестантизм, Контрреформація), людей (іноземних учених, учителів, друкарів, перекладачів), моделей і програм середньої та вищої освіти (протес-

¹² *Маслова В. А.* Когнитивная лингвистика. Минск: «ТетраСистемс», 2008. С. 232–235, 237.

¹³ *Mirchuk I.* O słowiańskiej filozofii, *Przegląd Filozoficzny*, t. II–III, Warszawa, 1927, s. 128.

тантські, кальвіністські школи, єзуїтські колегіуми, академії-університети), братств як національно-релігійних товариств, що створювалися при церковних парафіях членами ремісничих цехів на зразок середньовічних релігійних осередків Західної Європи.

*Друга хвиля ранньомодерної глобалізації.
Загальна криза XVII ст.*

Контури ранньомодерної глобалізації окреслює Бартоломе Юн-Касалілля, пов'язуючи відповідні процеси в ту добу з цілим спектром факторів, таких, як *«міграція, створення та зміцнення торговельних мереж, скорочення часу на морські мандрівки, збільшення потоку ідей, культурні шоки, що виникають між віддаленими областями, створення колоніальних імперій, котрі включали далекі континенти, інтенсифікація переносу мікроорганізмів, тварин та рослин – це явища, що вказують на існування процесу глобалізації»*¹⁴. Інтеграційні процеси між різними частинами світу охоплювали не лише Європу й були складовою процесу глобалізації, що може застерегти нас від євроцентризму¹⁵. Отже під глобалізацією дослідник розуміє процес, а не подію, і шукає його витoki в далекому минулому¹⁶.

Друга хвиля ранньомодерної глобалізації пов'язана з епохою подорожей-відкриттів, становленням основ світ-економіки (за Ф. Броделем), проявами глобальної синхронізації. У межах ранньомодерної гло-

¹⁴ *Yun Casalilla Bartolomé*, Localism, global history and transnational history, A reflection from the historian of early modern Europe, in: *Historisk Tidskrift* (Sweden) 127 (2007), p. 666.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*, p. 667.

балізації виокремлюють періоди підйому та спаду, загального зростання (XV–XVI ст.) та загальної кризи (XVII ст.).

Концепт «загальна криза» (general crisis) виник в європейській історіографії 1960-х рр., у працях «Криза в Європі 1560-1660» (за редакцією Т. Астона, 1965), Г'ю Тревора-Ропера «Криза сімнадцятого століття: Релігія. Реформація та соціальні зміни» (1967)¹⁷. Дискусії навколо поняття «загальна криза XVII ст.» тривали в 1970–1990-х рр., що знайшло відображення у дослідженнях «Загальна криза XVII ст.» (редактори Дж. Паркер, Л. М. Сміт, 1978) та «Кризи 17 століття, міждисциплінарні перспективи» (ред. Манфред Якубовський-Тіссен, 1999)¹⁸.

На думку англійського історика Г. Тревора-Ропера (Hugh Trevor-Roper) криза ранньомодерного періоду була *«не лише політичною, економічною, але й соціальною та інтелектуальною, котра не обмежувалася однією країною, а відчувалася в усій Європі»*. Він пов'язує загальну кризу середини XVII ст. з «періодом революцій», що відрізнялися одна від одної, якщо вивчати їх окремо, адже всі вони мали конкретні місцеві причини, утім якщо досягнути їх разом,

¹⁷ Crisis in Europe 1560–1660, edit. by Trevor Aston, London: Routledge & Kegan Paul, 1965; *Trevor-Roper Hugh*, The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation and Social Change, New York: Harper & Row, 1967; *Idem*. The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation and Social Change, London, 1967.

¹⁸ The General crisis of the seventeenth century, edit. by Geoffrey Parker and Lesley M. Smith, London; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1978; *Krisen des 17. Jahrhunderts, Interdisziplinäre Perspektiven*, Jakubowski-Tiessen Manfred (Hg.), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999.

то проявляється «так багато спільних рис, що вони видаються майже як загальна революція»¹⁹. В Англії це пуританська революція між 1640–1660 рр., фронда – у Франції, повстання – у Нідерландах, Каталонії (1640 р.), Португалії, Неаполі. До цього ряду, гадаю, вписуються також повстання в Росії, Польщі початку XVII ст. та українська козацька революція.

Дослідник визначає причини й характер «загальної кризи» XVII ст., котра мала своє інтелектуальне тло – стійке відчутті наближення катастрофи. Універсальність революції була такою заразною, що навіть поширилася мода на неї. Саме становище суспільства XVII ст. зробило його вразливим щодо «нової епідемії революцій», а Тридцятилітня війна підготувала відповідний ґрунт.

Водночас Г. Тревор-Ропер вважає неприпустимим ототожнення марксистами революцій XVII ст. з «буржуазно-капіталістичними», адже це – лише апріорна гіпотеза: *«Марксисти, як і усі ми, бачать, що у певний момент між відкриттям Америки та промисловою революцією був створений грант для нової, 'капіталістичної', форми суспільства. Виходячи з доктрини, що такі зміни неможливі мирним шляхом, адже потребують насильницького прориву нового класу, 'буржуазної революції', вони шукають такої революції»*. І коли вони знаходять в Англії на півшляху між цими датами «насильницьку пуританську революцію», то всі інші європейські революції

¹⁹ *Trevor-Roper Hugh*, The General Crisis of the Seventeenth Century, in: The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation and Social Change, Indianapolis: Liberty Fund, 2001, p. 43–82. Режим доступу: <https://oll.libertyfund.org/titles/roper-the-crisis-of-the-seventeenth-century>

сприймаються «як невдалі буржуазні революції». Фахівець припускає, що соціальні зміни не обов'язково вимагають насильницької революції, зокрема в Англії капіталізм розвився як «індустріальна демократія», тобто мирно²⁰.

Якщо криза XVII ст. у Західній Європі не є «просто конституційною кризою чи кризою економічного виробництва», то що ж це таке? Це була, підсумовує історик, соціальна криза, тобто перелом у відносинах між суспільством і владою-державою. Соціальні кризи не можна вимірювати десятиліттями на кшталт комуністичної 1905–1917 рр. чи то французької 1789 р. революції. Натомість доцільно пояснювати їх станом того режиму, котрий вони зруйнували або змінили. Так і загальноєвропейську кризу 1640-х рр. треба пояснювати з огляду на попередній режим, адже політичні структури XVI ст. залишалися незмінними, вони були орієнтованими на захоплення та утримання нових територій, розширення імперій. Як відомо, XVI ст. – це період територіальної експансії, боротьби монархій із містами-комунами, зростання «королівської бюрократії». Словом, «загальна криза XVII ст.», за логікою Г. Тревора-Ропера, це не конституційна криза й не криза системи виробництва, це криза відносин суспільства і влади – соціальна революція²¹.

Україна в період другої хвилі ранньомодерної глобалізації являла собою зону численних впливів та зв'язків – територіальних, політичних, економічних, соціокультурних, ідеологічних. На думку Дмитра Вирського, українську історію часів ранньомодерної

²⁰ Ibid., p. 51–52.

²¹ Ibid., p. 53–82.

глобалізації можна окреслити в контексті трьох революцій: шляхетської, козацької та царської (як контрреволюцію). Отже Люблінська унія 1569 р. поховала проект «феодальної імперії» Великого князівства Литовського й в історії України надовго запанувала річпосполитська домінанта. Уперше від періоду Київської Русі майже всі українські землі опинилися у складі однієї держави. Ідеться про зустріч-синергію Русі з Руссю – українсько-польської й українсько-литовської, пришвидшення українсько-білоруського розмежування та конфліктну конкуренцію з Московією-Росією, народження-відродження козацької Русі-України.

Річпосполитський універсалістський проект Д. Вирський окреслює як шляхетську революцію. Використовуючи цей термін автор посилається на польсько-американського історика Анджея Сулиму-Камінського²², котрий продемонстрував революційне значення для Речі Посполитої як державного проекту «шляхетського езекуційного руху» та відзначив зв'язок цього процесу з козацьким рухом (козацькою революцією) – який розквітнув, коли революційність шляхти пішла на спад. При цьому шляхетська та козацька революції Речі Посполитої добре накладаються на «вікову тенденцію» Ф. Броделя для цілої Європи (=світу-економіки) – з 1507–1510 рр. панувало зростання, 1650 р. – криза середини XVII ст., 1733–1743 рр. – спад.

Незавершеність «революційної програми» столітньої шляхетської революції (1505–1608 рр.) покликала нову хвилю – козацьку революцію (1648–1709 рр.),

²² Сулима-Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795 / Пер. з пол. Я. Стріхи. Київ, 2011.

здійснювану «молодшими братами» шляхти – козаками. При тому верхня межа її прив'язана до дати, коли закінчився розвиток-зростання проекту й почався розвиток-деградація. Скорочення ж кожної чергової «революційної епохи» за часом – це взагалі виразна тенденція як ранньомодерних, так і модерних революцій. Д. Вирський вважає, що участь українців у річпосполитському універсалістському проекті та здатність на його базі сформулювати свій власний проект зробила їх «вправними помічниками в розбудові пізнішої Російської імперії. Царська (імператорська) революція / контрреволюція розпочалася т. зв. петровськими реформами (з 1690-х рр.) і тривала до повного вичерпання *Ancien Régime* / *старого режиму* в 1856 р. – із поразкою Російської імперії у Кримській війні»²³.

Вочевидь запропонована Д. Вирським модель-тріада революцій (шляхетська – козацька – царська) як певний інструментарій щодо вивчення глобалізаційних процесів у ранньомодерній українській історії, на мій погляд, збігається з позицією Г. Тревора-Ропера, який сприймав «епідемію революцій» XVII ст. не в марксистському розумінні – як короткочасні вибухи, «буржуазні», «капіталістичні» за змістом, натомість як глибокі, довготривалі соціальні революції, пролонговані з часів Ренесансу й зумовлені кризою у відносинах між суспільством і владою.

Глобалізаційні впливи в економічному розвитку ранньомодерної України зумовлювалися її розташу-

²³ Вирський Д. Стріла «натягнутого лука»: Україна в Речі Посполитій (1505–1795). 2016 р. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1898-dmytro-vyrskyi-strilahnutoho-luka-ukraina-v-rechi-pospolytii-1505-1795>

ванням на межі з локальними світ-економіками: це зона ісламської цивілізації (в її турецько-татарських варіантах із містким ринком мегаполіса Стамбула) та Московія-Росія з її сибірським тилом. Міграції, культурний трансфер в Україні були пов'язані з групами торговців, традиційними діаспорами – вірменами, греками, євреями. Турки, татари й росіяни, замкнуті на свої імперські державні проекти, до кінця XVIII ст. сприймалися українцями як чужоземці. Поряд із діаспорними групами із Заходу – німцями, італійцями, поляками – усі вони (групи) творили той специфічний гетерогенний «український бізнес, який за модерних часів сильно пригальмував націоналізацію буржуазії». Мультикультурним був і світ ранньомодерного українського міста. Глобалізаційні імпульси проявлялися також у культурі та побуті українців тих часів. Одяг і кухня, як наголошує Д. Вирський, виглядали «акцентовано орієнтальними». Та й садова культура («садок вишневий коло хати») йшла в Україну тривалий час саме зі Сходу. У духовно-культурній сфері автор говорить про вплив ісламу на релігійне життя річпосполитської України, саме низові культурні практики – фольклор, мода, речова культура взагалі вбирали досвід очевидців ісламського світу.

Стосовно «високого» православ'я, то на середину XVII ст. легітимність Київської метрополії було визнано польською королівською владою. Українське православ'я виявилось вже здатним на широку експансію щодо пропаганди козацької революції та реформування церкви в московських володіннях. Водночас греко-католицька церква стала «опорою українського західництва, змушуючи й католицизм при-

бирати питомих рис українськості». Саме новий тип подвійної ідентифікації – «gente Ruthenus, natione Polonus» (русин-українець польської річпосполитської нації) та конструювання ієрархій лояльностей, наголошує Д. Вирський, давали шанс українській ідентичності перетривати бездержавні часи і здобути власний досвід толерантності²⁴.

Імперський меридіан в українській історії

XIX століття, на думку глобальних істориків, посідає особливе місце у глобальній історії. Рецепції його з перспективи процесів глобалізації, їх динаміки та масштабів, присвячені праці таких відомих дослідників, як К. Бейлі та Ю. Остергаммель.

Так, К. Бейлі у монументальному дослідженні «Народження сучасного світу, 1780–1914: глобальні зв'язки й порівняння»²⁵ доводить, що світ був більш глобалізований, ніж це уявляли. У центрі уваги автора такі ключові теми історії XIX ст., як піднесення національної держави, індустріалізація, лібералізм.

Ю. Остергаммель, в книзі «Трансформація світу: глобальна історія XIX ст.» розгортає масштабну істо-

²⁴ Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.) / Наук. ред. І. Колесник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019.

²⁵ Bayly C. A., The Birth of the Modern World, 1780–1914: Global Connections and Comparisons Blackwell History of the World, 2004. Див дискусію: Тесля А. А. Национализирующийся век: опыт глобальной истории: дискуссия о книге Ю. Остерхаммеля «The Transformation of the World» // Философия: Журнал высшей школы экономики. 2017. Т. 1. № 2. С. 110–120.

рію позаминулого століття²⁶. Не випадково його називають «Броделем дев'ятнадцятого століття», який досліджує потужні глобальні зміни впродовж «довгого дев'ятнадцятого століття», *«проливає нове світло на цю знаменну добу»*, показуючи, як вона *«проклала шлях до глобальних бід двадцятого століття»*, але й також породила *«пацифізм, лібералізм, профспілку та чимало інших важливих подій»*²⁷.

Для визначення місця та специфіки XIX ст. у глобальній історії існують різні маркери-означення. Саме В. Макнілл, як нагадує В. Шефер, говорить про «довге дев'ятнадцяте століття (1850–1950)», впродовж якого «Захід досяг свого могутнього глобального становища». До речі, завдяки діаспорним історикам, зокрема І. Лисякові-Рудницькому, цей термін було введено в українську історіографію, де він згодом укорінився у вигляді конструкції «довге українське XIX ст.»²⁸.

У німецькій історіографії є поняття «сідельного часу» (Sattelzeit; англ. аналог saddle period – «період сідла»). Цей концепт був запроваджений Р. Козеллеком у 1960–1970-х рр. зокрема у словнику «Основні

²⁶ Osterhammel Jürgen, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014. Див. також: *Тесля А. А.* Націоналізуючий век: опыт глобальной истории: дискуссия о книге Ю. Остерхаммеля «The Transformation of the World» // *Философия. Журнал высшей школы экономики*. 2017. Т. 1. № 2. С. 110–120.

²⁷ Режим доступу: <https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691169804/the-transformation-of-the-world>

²⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії у XIX столітті // *Його ж.* Історичні есе: У 2 т. Т. 1. Київ: Основи, 1994. С. 197.

історичні поняття»²⁹. Він визначає цей відрізок із 1750 по 1855 рр. як перехідний період між ранньомодерним часом і сучасністю, що був відмічений співіснуванням «нового» і «старого». У рамках глобальної історії концепт «сідельного часу» / «період сідла» використовує й Ю. Остергаммель, на думку якого після Sattelzeit світ XIX ст. формувався в культурі, часі та просторі³⁰.

Представники британської школи глобальної історії використовують поняття «імперського меридіану» (imperial meridian). Цей концепт широко використовувався в у амбіційному, за словами Times, дослідженні К. Бейлі «Імперський меридіан: Британська імперія та світ 1780–1830» (1989), де у фокусі уваги перебувають злет, апогей і падіння II Британської імперії. Цей період охоплює події Американської та Французької революцій, епоху Наполеона, світової кризи й триває з 1780 по 1830 рр.³¹.

²⁹ Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland / hrsg. von O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck. In 8 Bänden. – Stuttgart: KlettCotta, 1972–1997; Козеллек Р. Введение // Словарь основных исторических понятий: Избранные статьи в 2 томах / пер. с нем.: К. А. Левинсон; сост.: Ю. П. Зарецкий, К. А. Левинсон, И. Ширле; под общ. ред.: Ю. П. Зарецкий, К. А. Левинсон, И. Ширле. Т. 1–2. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. Т. 1. С. 23–44.

³⁰ Osterhammel Jürgen, Petersson Niels P., Globalization: A Short History. Translated by Dona Geyer. Princeton, N. J. Princeton University Press, 2009.

³¹ Bayly C. A., Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830 (Studies In Modern History), Routledge; 1 edition (1989). Режим доступу: https://books.google.com/books/about/Imperial_Meridian.html?id=nNgYDQAAQBAJ&printsec=frontcover&source=kp_read_button#v=onepage&q&f=false

На відміну від К. Бейлі, П. О'Браєн дещо звужує хронологічні межі, а також зміст даного періоду, зводячи його до встановлення європейської морської та військової гегемонії над країнами й суспільствами інших континентів упродовж 1789–1825 рр.: *«Після подій революції та наполеонівських війн 1789–1825 рр. європейці отримали величезні поповнення щодо населення, територій і природних ресурсів в Азії, Тихому океані та Африці, що були взяті під прямий або неформальний контроль. Упродовж "імперського меридіану" європейська морська й військова перевага над державами та суспільствами інших континентів виявилася практично нездоланною. Західна Європа стала на шлях постійного економічного зростання, що вело до поглиблення розбіжностей між рівнями технологій, продуктивності, життєвих стандартів та військових потужностей між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем»*. Як уважає П. О'Браєн, євроцентристські традиції в конструюванні глобальної історії разом із теоріями соціального розвитку, що виникли внаслідок Американської, Французької та індустріальної революцій, мали за мету прояснити геополітичну, технологічну й економічну гегемонію Європи над світом³².

Виникнення імперського меридіану – це глобальні зміни у світовій історії після 1789–1825 рр., що означали геополітичний технологічний і політичний підйом Заходу в ХІХ ст., коли Європа стала світовим лідером³³. Отже, для даного періоду, на думку

³² O'Brien Patrick, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, *Journal of Global History*, 2006, № 1, p. 11.

³³ Ibid., p. 24.

П. О'Браєна, характерним було створення глобальної світової економічної системи, індустріальні революції, війни (від локальних до «Великої європейської громадянської війни 1914–1918 рр.»), революції (соціальні, національні, наукові), імперський експансіонізм.

Про дослідницький потенціал та інтерпретаційні можливості концепту «імперський меридіан» свідчить його верифікація на матеріалах французької історії. Девід Тодд (Devid Todd), автор статті «Французький імперський меридіан, 1814–1870 рр.», на противагу британським колегам, подає зовсім інші хронологічні контури концепту. Це *«період, що тягнеться від реставрації Людовика XVIII в 1814 р. до падіння Наполеона III в 1870 р., він залишається terra incognita в історії французьких глобальних амбіцій»*. Ідеться про час між падінням Атлантичної імперії Бурбонів та ростом Африканської й Індійської імперії Третьої Республіки, коли Франція залишалася військовою, економічною, науковою та культурною наддержавою, що мала вплив у глобальному масштабі. Усе це, на думку автора, дає підстави перейменувати період 1814–1870 рр. у «французький імперський меридіан» у сенсі «історіографічного провалля між двома класичними періодами імперської експансії»³⁴.

Отже, якщо британський імперський меридіан, ідентифікований К. Бейлі, був пов'язаний із фазою авторитарного правління в поєднанні з примусовим накиданням підвладним територіям економічних інститутів у період 1780–1830-х рр., в умовах кризи Ос-

³⁴ Todd D., A French Imperial Meridian, 1814–1870, King's Research Portal. Режим доступу: <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/57188711/FIM.pdf>

манської, Перської та імперії Моголів, то французький імперський меридіан не володів тією ж «ідеологічною узгодженістю»³⁵. У той час Франція залишалася не лише «провідною економічною державою, котра поступалася лише Великобританії за обсягами зовнішньої торгівлі та іноземних інвестицій», вона мала величезний інтелектуальний і культурний вплив. Її академічні інституції, інженерні школи та культурні заклади користувалися світовим авторитетом, а французька мова, особливо в континентальній Європі та в усьому середземноморському світі «зберігала статус основного засобу інтелектуальної, наукової й навіть комерційної та фінансової комунікації»³⁶.

Ключовими темами історії XIX ст. вважаються імперська експансія, національна держава, модернізація та демократичні революції. Певний інтерес становлять спостереження модернізаційних аналітиків стосовно динаміки модернізації при переході від традиційного суспільства до індустріального. Так, Сиріл Е. Блек у праці «Динаміка модернізації: дослідження з порівняльної історії» (1966 р.) визначив різні види трансформації: *інтелектуальна* означала встановлення контролю над навколишнім середовищем, *економічна* мала наслідком індустріалізацію, *соціальна* містила швидку урбанізацію, зростаючу спеціалізацію праці та зміну відносин між статями, *політична* вела до появи лідерів, які спрямовували процеси модернізації, котра стимулювала етику індустріалізму, конкуренції, саморозвитку людини. На підставі порівняльного аналізу модернізаційних процесів Райн-

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

гарт Бендікс у студіях «Національне будівництво і громадянство» (1977 р.) та «Королі або народ: влада або мандат на управління» (1978 р.) стверджував: якщо у Західній Європі індустріалізація та демократичні революції призвели до появи ліберальних держав і капіталістичного суспільства, то в Росії традиція царату проклала шлях «авторитарному правлінню й егалітарному суспільству»³⁷. Девід Армітадж (David Armitage) і Санджай Субрагманьям (Sanjay Subrahmanyam), редактори книги «Епоха революцій у глобальному контексті» (2010 р.), вважають, що основні рушійні сили в історії ХІХ ст. – це демократичні революції та індустріалізація³⁸.

У цілому, констатує Дж. Бентлі, модернізаційні аналітики зосередили увагу на таких визначальних рисах сучасного суспільства, як урбанізація, індустріалізація, наука, технології, комунікації, масова освіта³⁹. Примітно, що саме в ХІХ ст. форми національного історієписання виступали як політична ідеологія національних рухів за незалежність та єдність в імперських анклавах.

Таким чином, концепт «імперський меридіан» є інтелектуальним продуктом доби глобалізації і слугує інструментом дослідження глобальної історії, зокрема виступає визначальним маркером історії ХІХ ст. Тому логічно припустити, що цей концепт-метафора

³⁷ Див.: Бентлі Дж. Образи всемирной истории в научных исследованиях XX века. Время мира. 1998. Вып. 1. С. 38–40.

³⁸ David Armitage and Sanjay Subrahmanyam (Eds.), *The age of revolutions in global context, c. 1760–1840*, Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2010.

³⁹ Бентлі Дж. Обrazy всемирной истории в научных исследованиях XX века. С. 40.

дозволяє розглядати минуле України в контексті загальних процесів у світі та Європі. Більше того, для характеристики української історії XIX ст. конструктивним буде використання не лише метафори «імперський меридіан», а також інших понять на полях глобальної історії, зокрема «відсталість» та «національне відродження» як культурний трансфер.

Імперський меридіан у сфері політичної, соціокультурної, інтелектуальної історії України існував у двох вимірах – Російської імперії Романових та Австро-Угорської монархії Габсбургів. На практиці він означав період установлення радикальної політичної, економічної, соціальної й культурної гегемонії імперських урядів над тими народами та країнами, котрі ввійшли до складу цих величезних утворень.

Центральною темою «українського XIX ст.» стала ідея створення України як глобального проекту. Імперський чинник, безперечно, є складовою історії України XIX ст., адже українські території перебували у двох імперіях – Російській та Австро-Угорській. Обидві вони належали до ряду так званих «периферійних» або «старих», на відміну від динамічних Французької чи Британської імперій, котрі спиралися на такі протестантські морально-духовні цінності, як свобода віросповідання, демократичні принципи й інститути, вільний економічний ринок. Натомість Росія та Австро-Угорщина з їх поліетнічним складом населення були обтяжені громіздким бюрократичним апаратом, слабкою економікою й інфраструктурою, нерозвинутими суспільними комунікаціями. Усе це загалом створювало соціально-політичне напруження, призводило до конфліктів.

«Імперський меридіан» в українській історії – це період від остаточного руйнування козацької державності до кінця Першої світової війни (1780-ті – 1918 рр.), коли українське суспільство існувало в умовах домінування двох імперських режимів, котрі й визначали всі сторони його життя. Цей період відзначений формуванням економічних, соціокультурних та ідейно-політичних передумов виникнення України як глобального проекту.

Практично на українських територіях у складі Російської та Австро-Угорської імперій існували дві моделі імперської інтеграції. Обидві вони мали модернізаційний характер, але різні вектори змін. Водночас трансформаційні процеси у цих імперських анклавах кожен зі свого боку сприяли кристалізації української нації та практичній реалізації українського (державного) проекту на початку 1918 р.

У XIX ст. українські території ввійшли в орбіту європейської світ-економіки. Модернізаційні процеси в господарстві Наддніпрянської України були пов'язані з індустріальною революцією, котра розпочалася у цукровій галузі, виникненням нового класу підприємців-модернізаторів. Мережа залізниць утворювала відчуття глобальної єдності, а також простір для економічних, соціальних, культурних, особистісних комунікацій. Набирання обертів імперською економікою з її банківською системою та іноземними капіталовкладеннями мало наслідком виникнення таких явищ, як промисловий Донбас і перетворення українських аграріїв на агентів світової торгівлі.

Із другої половини XIX ст. українське суспільство в російському імперському анклаві переживало справжню соціальну революцію. Розвиток підприєм-

ництва призводив до швидкої урбанізації, припливу населення в міста, що мало наслідком спеціалізацію праці, зміну відносин між статями. Стандартизація науки, успіхи точних і фундаментальних галузей знання, обмін новими технологіями сприяли розвитку транспортної й комунікаційної інфраструктур. У результаті глобальних змін освіта стала масовою й доступною. У свідомості населення формувалася етика індустріалізму, конкуренції, саморозвитку людини.

Політична складова України як глобального проекту XIX ст. творилася з різних соціально-політичних потоків, культурних, літературних, національних рухів, ідеологій і партій. Стихійному формуванню політичного досвіду українського народу сприяли війни – від локальних до світової (війна 1812 р., Кримська кампанія 1853-1856 рр., Перша світова війна 1914-1918 рр., коли основним театром дій виявилася Галичина) – і повстання, виступи селян (декабристів 1825 р., польські 1831, 1863 рр.).

Формуванню політичної свідомості українства прислужилися революції XIX ст. – європейська демократична 1848 р. та антиімперська аграрна 1905–1907 рр. – в імперських анклавах Габсбургів і Романових. Політичні програми українства створювалися зусиллями кількох поколінь інтелектуалів, громадсько-політичних діячів: шляхетський автономізм, федералізм кирило-мефодіївців, «м'який патріотизм» М. Драгоманова, самостійництво М. Міхновського, інтегральний націоналізм Д. Донцова, націонал-комунізм як напрям у комуністичному русі в Україні 1917–1920 рр.

Орієнтована на реалізацію політичного проекту України діяльність активного українства представле-

на культурно-просвітницькими гуртками (Кирило-Мефодіївське товариство, редакції часописів «Основи», «Киевская старина»), громадським, народовським рухами на українському Сході й Заході, зародженням політичних партій. Їх зусиллями на тлі політичної кризи 1917 р. було утворено УНР як реалізацію глобального національного проекту.

Таким чином, інтеграційні процеси в економіці, зрушення у соціальній сфері, пов'язані з процесами індустріалізації, урбанізації, формування індустріального суспільства, класу українського підприємництва в підросійській Україні, корегувалися з процесами лібералізації політичного життя українства в імперському анклаві Габсбургів, активізації політичних рухів та утворення перших політичних проектів (радикальних утворень, партій, громадських організацій). Це сприяло поступовому формуванню у свідомості активного українства спочатку ідеї етнічної, мовної, а згодом – політичної та економічної єдності українського Сходу й Заходу.

Складне й неоднозначне становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій традиційно характеризується узагальнюючим поняттям «відсталість». Проте з перспективи методології «зв'язності й заплутаності» (з арсеналу сучасної глобальної історії) концепт «відсталість» прочитується зовсім по-іншому. Звісно, у соціально-політичному аспекті він має принижуючий характер, часто корелюється з дискусіями навколо питання про колоніальний статус української економіки, провінційність культури у Східній Україні та відсутність еліт – у Західній.

Водночас концепт «відсталість» сприймається не лише в емоційному, але й у науковому плані як дослідницький інструментарій. У нинішньому історієписанні термін «відсталість» змінює свій первісний сенс як «нестача» або «недорозвинутість». Нині відбувається його ресемантизація, поняття наповнюється новими смислами та соціально-політичними конотаціями.

По-перше, ідею відсталості в історії актуалізує відмова від ідеї лінійного розвитку, прогресу. У сучасних дослідженнях минуле постає як багатовимірний, багат шаровий процес із різними темпоральностями, відчуттям часу і простору. По-друге, нові смисли концепту «відсталість» сигналізують про кризу євроцентризму як ідеології, що сформувалася на рубежі XVIII–XIX ст. Під впливом антиколоніальної критики наприкінці 1990-х рр. «відсталість» почала сприйматися як прояв мультикультуралізму, тобто «інакшість», відмінність. Криза євроцентризму, як відомо, пов'язана з ідеями занепаду Заходу, кінця домінування його моделей розвитку на планеті. Розмаїття й водночас єдність глобалізованого світу трансформувала ідею іншування / інакшості (інший / чужий) у серійний ряд множинності, численних різновидів (інакшостей).

Із перспективи глобальної історії світ нині сприймається у множині – як сукупність інакшостей. Теорія множинності модерностей / сучасностей виступає маркером глобально-історичного аналізу. Словом, концепт відсталості як варіант множинності цілком корелюється з процесами модернізації економіки українських територій упродовж XIX ст., адже вона являла собою результат взаємовідносин і взаємодії у

структурах імперського господарства, у системі промислових та інвестиційних зв'язків.

Зазвичай ідея відсталості, що присутня в українській національній свідомості, історієписанні та публіцистиці, асоціюється з ідеєю бездержавності. Зокрема В. Липинський пояснював «хворобу недержавності» українців об'єктивними (природно-географічними) та суб'єктивними (людськими – віра, воля, інтелігентність) чинниками.

Ще на початку ХХ ст. він визначав такі напрями подолання українцями відсталості / бездержавності. По-перше, «шкідливі наслідки нашого географічного положення на битім азійсько-європейським шляху» та стан «без природних границь», на його думку, можна компенсувати організацією потужної військової, матеріальної та державної влади. По-друге, «шкідливі наслідки родючості нашої землі та сприятливості нашого підсоння» (клімату) можна здолати інтенсифікацією праці, що «привчить нас до витривалості, відучить від лінивства, матеріальної заздрости, зневажливості та землехапства і дасть величезну матеріальну силу нашій державі». По-третє, «шкідливі політичні наслідки» етнічної «неоднорідності та гетерогенності» можна усунути, усвідомлюючи необхідність політичної й територіальної єдності «для нашого спільного життя на спільній землі». До речі, таку неоднорідність, гетерогенність автор сприймав як величезне багатство, при цьому різноманітні яскраві індивідуальності мають спричинитися до створення «нової, оригінальної і прекрасної української культури». Примітно, що запобіжниками «виродження нації» В. Липинський уважав «сильну авторитетну місцеву політичну владу» та вплив «будованої на принципах територія-

лізму та патріотизму державно-національної ідеології»⁴⁰.

У контексті вивчення проблеми відсталості видається слушною думка Марії Тодорової, дослідниці цієї проблеми на матеріалах історії балканських країн. Вона міркувала про швидкість сприйняття нового різними соціальними утвореннями, релігійними, віковими групами тощо⁴¹.

Глобального сенсу у такому ключі набувають спостереження В. Липинського про те, що особливості національної вдачі українців, їхня емоційність, чутливість є великою творчою силою, яка дозволить у короткий час зробити те, що в інших потребувало багато зусиль і часу: «Врешті наша емоційність, наш політично руйницький занадто чуттєвий темперамент може стати неоцінимою творчою силою, коли ми його шкідливі політичні наслідки надолужимо організованим і сталим вихованням в наших людях від ранньої молодості бракуючих їм в потрібній мірі розуму та волі». Ідея В. Липинського така: «Бо ця наша емоційність (набути якої не можна в жодній школі), при розумі, логіці, пам'яті і волі, як відповідною школою збільшити і виховати можна, дозволить нам нашою легкою запальністю, буйною творчою імагінацією і великою пристрасстю зробити в короткий час те, на що інші нації, з холодним і не чутливим темпераментом потребували б багато більших зусиль і багато більшого часу»⁴².

⁴⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів / Ред. Я. Пеленський. Кн. 1. Київ; Філадельфія, 1995. С. 428–429.

⁴¹ Todorova M., *Imagining the Balkans*. N. Y.: Oxford Univ. Press, 1997.

⁴² Там само. С. 429.

Ідеї українського мислителя початку XX ст. звучать дуже сучасно, адже сплав розуму та волі, а особливо емоційності й чуттєвості як вродженої / ментальної риси національного характеру українців слугує передумовою подолання відсталості України внаслідок її імперської сабалтернізації у XVIII–XIX ст. Словом, зробити за короткий час те, для чого іншим націям і народам знадобилось багато часу й зусиль. Саме емоційність і чуттєвий темперамент українців зумовили швидкість сприйняття ними нового, переосмислення раніше набутого досвіду інших країн та власного руху вперед.

Як бачимо, у дискурсі нової глобальної історії концепт відсталості набуває зовсім інших смислів. По-перше, він втрачає негативні конотації, тобто не має генерувати у сучасному історієписанні відчуття образи, приниженості або меншовартості. По-друге, у глобалізовану світлі відсталість сприймається як історична даність – прояв самотності, варіант норми або напрям багатовекторності минулого й теперішнього.

До арсеналу сучасної глобальної історії, у руслі методології «зв'язностей і заплутаності» відноситься поняття культурного трансферу. Погляд на українське національне відродження XIX ст. як на культурний трансфер розширює горизонт дослідження й виводить це явище за рамки суто національної історії. Існує думка, що будь-яке відродження (зокрема Ренесанс) є результатом взаємодії численних зв'язків, духовно-інтелектуальних впливів і культурних традицій. Так, українське національне відродження стало результатом переплетення різних ідейних течій, культурних традицій, громадсько-політичних рухів: євро-

пейського просвітництва XVIII ст., французького романтизму, німецької філософії, європейської соціологічної та політичної думки, польського та інших слов'янських визвольних рухів, мовних, літературних традицій і культурно-громадських практик.

Українське національне відродження можна розглядати як культурний трансфер ідей, людей і суспільно-політичних рухів. Відомо, що ідеологія активного українства, політичні ідеї та форми культурно-громадської, наукової, літературної діяльності, створені інтелектуалами та громадськими діячами в Наддніпрянській Україні, свідомо експортувалися на західноукраїнські території, де в умовах певної політичної свободи та лібералізації думок наприкінці XIX ст. виник справжній «український П'ємонт».

У категоріях взаємозв'язків і заплутаності, культурних, мовних та етнічних традицій формувалися ідентичності українців часів національного відродження XIX ст., причому у вигляді двох моделей. Перша – численних лояльностей (ідеологія шляхетського автономізму, федералізму, загальнослов'янської єдності як ідеал кирило-мефодіївців, місцевого патріотизму). Так, на індивідуальному рівні, зокрема у свідомості П. Куліша, перетиналися українофільські, русофільські, турецькофільські, польські лояльності. Інша модель – виключної ідентичності (самостійництво, інтегральний націоналізм). На персональному рівні носієм виключної української ідентичності був Т. Шевченко.

Цілком очевидно, що в рамках «українського XIX століття» економічні, соціальні й політичні процеси відбувалися у множині: індустріальні та демократичні революції, війни, національні рухи (масон-

ство, хлопомани, народолюбці, народовці, москвофіли), політичні партії широкого спектру від радикально-демократичних, поміркованих, «угодовських» до консервативних правого толку. Це означає, що у складній і багатогранній історії XIX ст. варто шукати витоки глобальних процесів XX ст.

«Українське XX століття»

Із погляду сучасного історика XX століття – це дійсно «час історика». Для різних поколінь дослідників воно являє собою цілу шкалу точок зіткнення минавшини й сьогодення, історії та політики. Де тут та грань, коли сучасне сприймається як близьке минуле, а недалекоке прийдешнє постає наче поточне життя?

Останні три – чотири століття, що насичені карколомними подіями: підйомами, спадами, крахом ідей і структур, соціальними та економічними перетвореннями, революціями, війнами, старими-новими режимами, мають наче пульсуючий характер, виявляються «продовженими» або «довгими», як-от «довге XVII ст.» чи «довге XIX ст.». Наразі історики заговорили про «довге XX століття». Едвард Росс Дікінсон (Edward Ross Dickinson), професор Каліфорнійського університету, видав у 2018 р. підручник для коледжів із характерною назвою «Світ у довгому XX ст.: інтерпретуюча історія». Автор вважає, що минуле століття являє «найбільш чудову і творчу епоху в історії людства» та водночас – найбільш руйнівну. Сучасне суспільство за останні 150 років пережило безпрецедентні перетворення, котрі базувалися на технологічних досягненнях XIX ст. Саме впродовж XX ст. й було сформовано наш світ дійсно у глобальному масштабі.

«Довге ХХ століття», у розумінні Е. Дікінсона, охоплює період із 1870 по 2010 рр., коли комплекс технологій перекроїв і зв'язав планету. Автор досліджує становлення сучасного світу як «взаємопов'язану модель глобальних подій». «Довге ХХ століття», на його думку, формувалося тривалий час як серія політичних та економічних потрясінь, технологічних досягнень і перетворень навколишнього середовища.

У його рамках Е. Дікінсон виокремлює три періоди. Перший – це експансія, «залучення технологій Сходу й Заходу для збільшення продуктивності, що потягло за собою ряд економічних бумів, збільшення щільності населення, зміни моделей виробництва і споживання (друга половина ХІХ – до початку ХХ ст.)». Ідеться про глобальні передумови історії «довгого ХХ століття»: *біологічна трансформація сучасності* (вибух населення 1800–2000 рр.; масові міграції 1840–1940 рр.); *основи сучасної глобальної економіки* (проект глобального розвитку 1850–1930 рр.; науково-технічна революція 1850–1900 рр.; технологічні зміни 1850–1930 рр.; вільна торгівля та емансипація 1840–1890 рр.; «вільна» торгівля й імперіалізм 1840–1920 рр.); *локалізація і глобалізація* (раса, етнічність та націоналізм 1830–1940 рр.; релігійні інновації 1800–1920 рр.; культурна глобалізація 1890–1930 рр.).

Другий період – «великий вибух» (great explosion) початку ХХ ст. – 1950-х рр., це «боротьба за владу в "новому" технологічному світі із залученням ідеологічного тиску (расове, класове, релігійне, національне питання)». «Великий вибух» містить такі події, як «глобальний революційний момент» 1890–1923 рр.; війна за світове панування (перша фаза – 1914–1923,

друга – 1935–1950 рр.); селянське питання 1920–1930-ті рр.; деколонізація й «холодна війна» 1945–1990 рр.

Третій період – «висока сучасність» (high modernity) або «велике прискорення» (great acceleration), тобто друга половина XX ст. – 2010-ті рр. Цей час характеризують такі процеси, як «велике прискорення» та «державна загального добробуту» 1950–1975 рр.; «контрглобалізація» 1960–1980 рр.; «велике вповільнення» 1975–1990 рр.; екологічний момент 1960–1990 рр. «Прискорення» мало наслідком «поступове "визрівання" нової глобалізованої системи, в якій радикальні віяння хоча і продовжували відігравати важливу роль (більше того, деякі з них укорінювалися у системи масової свідомості), але не виливалися "назовні", а радше сприяли глибинним змінам суспільного ладу (як наслідок – поява так званого постмодерного суспільства)»⁴³.

Примітно, що К. Патель у своїй книзі «Новий курс: глобальна історія» (2016 р.)⁴⁴ той період розглядає не як ізольований процес, а в контексті світових тенденцій, котрі впливали й перебували під його впливом. Він порівнює американську реакцію на міжнародну кризу капіталізму та демократії 1930-х рр. зі ставленням до неї в Європі, Латинській Америці, Азії, інших частинах світу.

Той факт, що глобальна історія XX ст. постає насправді як історія політичних систем та економічних

⁴³ *Dickinson Edward Ross*, *The World in the Long Twentieth Century: An Interpretive History*: University of California Press; First edition (January 12, 2018).

⁴⁴ *Patel Kiran Klaus*, *The New Deal: A Global History (America in the World)*, Princeton University Press; 1 edition, 2016.

моделей, автор пояснює тим, що минуле сторіччя – це історія занепаду й відродження капіталізму. Якщо для решти країн цей процес був визначальним, то СРСР становив виняток. У цілому «новий курс», на думку К. Пателя, створив інституціональні підстави для американської глобальної гегемонії в повоєнну добу, забезпечивши шлях США до світового лідерства.

Українська історія цілковито вписується у загальну картину «довгого ХХ століття». Це демографічний вибух, численні внутрішні та зовнішні міграції. Україна опинилася також у центрі революційних змін, потрапивши у «глобальний революційний момент 1890–1923 рр.». Вона пережила аграрну антиімперську 1905–1907 рр., Лютневу 1917 р. та національно-демократичну 1917–1921 рр. революції.

Цілком очевидно, що історія ХХ ст. постає у множині. Вона сплітається з численних потоків: катастроф, воєн, революцій, модернізаційних рухів, лівого і правого спектрів, яскравої палітри лояльностей. Упродовж минулого століття відбувалася зміна форм національної державності (УНР, Українська Держава, УСРР–УРСР, Україна), політичних режимів (тоталітарний, демократичний). «Українське ХХ століття» – це історія глобальних катастроф: регулярні хвилі політичних репресій, голод, Голодомор, Голокост, геноцид, етнічні чистки, депортації. Україна опинилася в епіцентрі двох фаз боротьби за світове панування, стала театром бойових дій під час Першої та Другої світових воєн, пережила громадянську, локальні та «холодну» війни.

Попередні сто років в українській історії – це ера різноманітних суспільних трансформацій та техноло-

гічних переворотів, сталінської модернізації, хрущовських експериментів, економічних і політичних криз, НТР та космосу, цифрової революції. Ознакою епохи слугує зміна численних лояльностей українців (національних, етнічних, релігійних, політичних).

Стрижень історії України XX ст. становить хвилеподібне чергування («ефект маятника») періодів підйому та спаду її як суб'єкта історичного процесу, із різноспрямованими векторами (господарське піднесення часто збігалось з духовним регресом, а розквіт культурно-інтелектуальної діяльності припадав на кризові часи в економіці, підйом же політичного життя й політичної активності зазвичай співпадали з проблемами в соціально-економічній сфері). Отже тоталітарна модель, «Відлига» за часів М. Хрущова й П. Шелеста, «застій», «перебудова», незалежність — ці віхи української історії певним чином корелюються з такими моментами «довгого XX століття», як, зокрема, «боротьба за владу в "новому" технологічному світі», «селянське питання 1920–1930-ті рр.», «велике прискорення» 1950–1975 рр., «держава загального добробуту» 1950–1975 рр., «велике вповільнення» 1975–1990 рр. Словом, історія України XX ст. цілковито вписується у глобальний контекст політичних систем та економічних моделей минулого сторіччя, зберігаючи свою самобутність і традиції та конструюючи нові ідентичності.

Україна: глобальна епоха

Із другої половини XX ст. почалася нова хвиля глобалізації. Цей період має різні назви: «висока сучасність» або «велике прискорення» (Е. Дікінсон),

час «швидкої глобалізації» Ю. Остергаммель»⁴⁵. Від 1990-х рр. змінюється глобальна картина світу, термін «глобалізація» входить у структури наукової та масової свідомості. Оцінюють її по-різному: хтось указує на «блага більшого доступу до технологій, інформації, послуг і ринків, позитивні результати продуктивності, котра дедалі зростає, підвищення загальних доходів на душу населення й т. п.», а хтось «підкреслює динаміку соціально-економічних диспропорцій усередині західних суспільств, руйнування держави загального добробуту та особливо неспроможність знизити рівень бідності на великих теренах Африки, Азії й Латинської Америки»⁴⁶.

Нова хвиля глобалізації пов'язана здебільшого з економічною сферою, появою фінансового капіталу, що практично не знає національних кордонів⁴⁷. «Холодна війна» в ідеологічній, політичній, військовій сферах завершилася крахом комунізму. Нові інформаційні технології не лише перетворили суспільство й економіку, але тісно зв'язали весь світ. У культурній сфері глобалізаційні процеси пов'язані з рекламою, модою та поп-артом, особливо музикою. На хвилі нової глобалізації виникає й така явище, як технонаука (technoscience). Вольф Шефер вважає її «гібридом наукових технологій і технологізованої науки». При цьому своє розуміння автор виводить із концепту «за-

⁴⁵ *Dickinson Edward Ross*, *The World in the Long Twentieth Century: An Interpretive History*: University of California Press, First edition (January 12, 2018); *Osterhammel Jürgen, Petersson Niels P.*, *Globalization: A Short History*, Princeton University Press, NY, 2005.

⁴⁶ *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии. С. 392.

⁴⁷ Там же. С. 28.

вершена, доопрацьована наука» (finalized science)⁴⁸. Системи транспорту та комунікацій радикально перетворюють національні ідентичності та поведінку людей по всьому світу, особливо серед молодих поколінь.

Проте глобалізація має й негативні сторони. Нові технології, штучний інтелект, розгалужені соціальні мережі створюють умови для глобального контролю над людьми, країнами. У глобалізованому світі до рівня пандемій підвищується ризик поширення інфекційних захворювань, суттєво зростають небезпеки й наслідки екологічних катастроф.

Соціальна природа сучасного глобалізованого суспільства має свою структуру. Британський економіст Гай Стендінг виокремлює декілька груп: 1. еліта (найбагатші); 2. саларіат (від англ. salary – «зарплатня») – вищий середній клас, що має повну зайнятість і гідну заробітну плату; 3. професіонали – люди стабільного становища завдяки своїм знанням та вмінням; 4. «старий» робітничий клас; 5. прекаріат (від англ. precarious – «нестабільний» і слова «пролетаріат») – новий трудовий клас⁴⁹.

Остання група формувалась як суміш пролетаріату і середнього класу в умовах глобалізації. Уважається, що це покоління без великого майбутнього, кар'єра його представників, що мають лише неформальну зайнятість, може розгортатися суто по горизонталі,

⁴⁸ *Schäfer Wolf*, *Global Civilization and Local Cultures A Crude Look at the Whole*, *International Sociology*, 2001, vol. 16(3), p. 311, 317.

⁴⁹ Гай Стэндинг: Прекариат – новый опасный класс. Режим доступу: <https://garagemca.org/ru/publishing/the-precariat-the-new-dangerous-class-by-guy-standing>;

залежно від соціального статусу, тобто представники цієї генерації залишатимуться в тій соціальній групі, в якій і народилися. Прекаріат сприймають як результат негативного впливу глобалізації на світову економіку. Соціальні ліфти не працюють через високу конкуренцію та однакові можливості. Це покоління глобалізованого світу, коли його представники ближче до своїх ровесників-європейців, ніж до власних батьків⁵⁰. Для нього характерна включеність у цифрові технології, воно активно користується плодами та наслідками цифрової революції у житті, професії, побуті. Як відомо, кожне соціальне покоління формується навколо видатних подій свого часу (революцій, воєн, визначних подій тощо). Дане покоління сформувалось в умовах цифрового капіталізму та інтернет-революції.

Покоління 1990–2000-х рр. сформувалися навколо технологічних досягнень нової хвилі глобалізації та в умовах цифрової революції. Глобальний переворот у традиційних медіа зумовив доступність будь-якої інформації, а також музики, кіно, що останнім часом радикально змінює стратегії телеканалів, індустрію розваг у цілому. Представники цих поколінь самостверджуються у соціальних мережах, створюючи онлайн-співтовариства, групи, блоги. Для міленіалів характерні самозайнятість, гнучкий робочий графік, тенденція до зміни сфер діяльності та професійних інтересів. Їм притаманні складні відносини з ієрархіч-

⁵⁰ Середній клас поступається місцем новому прошарку – прекаріату. Режим доступу: <https://ucu.edu.ua/news/serednij-klas-postupajetsya-mistsem-novomu-prosharku-prekariatu-yaroslav-hrytsak/>

ними структурами й бюрократичним стилем ухвалення рішень.

У 1990-х рр. Україна вступила в епоху «швидкої глобалізації». Це справжній «час історика», коли минуле та сучасність існують онлайн. Основний здобуток цього періоду – незалежна держава. Українці відчували на собі такі ознаки епохи глобалізації, як масштабні міграції, туризм, трудова еміграція, міжнародні програми освіти, що впливають на національні ідентичності та поведінку людей. Як зазначав П. О'Браєн: «Культури дедалі більш залежні від реклами, моди й поп-арту, особливо музики. ЗМІ та системи транспорту і зв'язку (котрі зараз дешевше, ніж будь-коли) відкривають дискурси (зазвичай англomовні), що перетворюють національні ідентичності й особисту поведінку по всьому світу, а надто серед молодих поколінь»⁵¹.

Формування політичної системи сучасної України відбувається в режимі чергування двох форм: парламентсько-президентської та президентсько-парламентської республіки (той самий «ефект маятника»). У соціальній сфері, що тісно переплетена з економікою, наша країна пережила ряд гострих соціально-політичних криз (помаранчева революція, «економічна революція 2008-2009 рр.», криза 2014 р. і початок російсько-української війни). У культурно-духовній царині Україна відчуває такі глобалізаційні впливи, як переворот у медіа, гаджетна свідомість молодого покоління, волонтерський рух, релігійне відродження.

⁵¹ *O'Brien Patrick*, *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history*, p. 34.

Таким чином, глобальна історія в усіх своїх різновидах – *транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія* – є інструментом модернізації свідомості українських інтелектуалів у глобалізованому світі. На практиці це означає відмову від догм євроцентризму, як-от універсальних законів історії, супертеорій та ідеологій, визнання національної держави як основної одиниці історичного аналізу власного минулого. Сучасна глобальна історія, долаючи колоніальне мислення, комплекси вторинності, другорядності, має наголошувати на рівнозначності й цінності всіх етносів та історій. Методологія глобальної історії відкриває нові можливості для створення мета-, національних і локальних наративів на засадах множинності, зв'язності й взаємодії культур, традицій та історіографій.

Показчик

- Абеляр П'єр** 288
Ададуrow Вадим 286
Айзенштадт Шмуель
(*Eisenstadt Shmuel*) 83, 84, 125
Алкуїн 288
«Американський історичний огляд» (*American Historical Review, AHR*) 140, 144, 167
американізації феномен 270, 279
англосаксонська школа 36, 37, 100, 141, 143, 145, 148, 153, 157, 160, 164, 165, 169, 176, 180
Андреева Л. А. 186
антиколоніальна критика 46, 106, 115, 317
антропологічна релігійна філософія 183
антропоцену епоха 50, 51, 66-68
апостасія 211, 212
Арзунанян Р. В. 185
Армітадж Девід (*Armitage David*) 312
Асоціація всесвітньої історії (World History Association) 70, 71
Ассман Ян (*Assmann Ja*) 239
Атеїзм державний 9, 192, 193, 196, 197, 200, 203, 212, 215, 216
Атеїзм новий 225
Бакунін Михайл 183
Барг Михайл 124, 238
Барт Карл (*Barth Karl*) 183
Баук Сонке (*Bauck Sönke*) 241, 244, 246, 247-249, 250
Бахтін Михайл 38, 233
Бачинін Владислав 186, 187, 205, 206, 208
Беда Вельмишановний 288
безкінечна історія 231-233, 237
Бейлі Крістофер (*Bayly Christopher*) 13-15, 70, 129, 133, 134, 138, 139, 141-143, 145, 154, 161, 166, 172, 176, 177, 249, 306-310
Беккерт Свен (*Beckert Sven*) 138, 141, 144, 163-168, 177, 178, 248
Бендер Томас (*Bender Thomas*) 169, 175, 254, 255
Бендікс Райнгард (*Bendix Reinhard*) 312
Бентлі Джеррі (*Bentley Jerry*) 13, 14, 19, 50, 53, 54, 70, 71, 76, 78, 93, 100-102, 129, 131, 133, 139, 145, 155, 156, 169-171, 175, 312
біблійний інтертекст 204
біблійно-християнська пам'ять 204
бідна релігія (minimal religion) 192, 193, 195-197, 202
біогуманістика 68
Блек Сиріл Е. (*Black Cyril Edwin*) 311
Блок Марк 22, 153, 174, 257

Брайт Чарльз (*Bright Charles*) 149
 Бродель Фернан 153, 174, 243, 246, 257, 299, 303, 307
 Бродецька Юлія 212, 213
 Бургуера Моніка (*Burguera Mónica*) 103
 Бурсон Джеффрі Д. (*Burson Jeffrey D.*) 48, 240
 Бюффон Жорж-Луї Леклерк де 51

Валлерстайн Іммануїл

(*Wallerstein Immanuel*) 53, 57, 125, 247
 Ван Едвард (*Wang Edward*) 17, 42-44, 56, 61, 78, 82, 88, 90, 91, 236, 285
 Ватт Джеймс 67
 Ващенко Володимир 231, 238
 Вебер Альфред 94
 Вебер Макс 18, 99, 261
 велика історія (big history) 7, 13, 47, 50, 51, 122, 131
 Вельскопп Томас (*Welskopp Thomas*) 259-266
 Вендебург Доротея (*Wendebourg Dorothea*) 293, 294
 Вернер Майкл (Мішель) (*Werner Michael*) 129, 242
 Вирський Дмитро 304-306
 висока сучасність (high modernity) 324
 Вишенський Іван 220, 295
 Відкритий православний університет святої Софії-Премудрості 191

відсталість (backwardness) 103-109, 112-113, 119, 317-320
 вік людини (age of man) 67
 Вітгенштайн Людвіг (*Wittgenstein Ludwig*) 28, 37
 Володимир, митрополит 201
 Вольтер 18, 42, 228
 Вульф Ерік (*Wolf Eric Robert*) 45, 46, 57, 103

Габермас Юрген

(*Habermas Jürgen*) 83
 Гайдеггер Мартін (*Heidegger Martin*) 28
 Гантінгтон Самуель (*Huntington Samuel Phillips*) 177
 Гарві Девід (*Harvey David*) 64, 246
 Гегель Георг Вільгельм Фрідріх 20, 23, 118
 гегельянство 81
 Гельд Девід (*Held David*) 65
 герменевтика (романтична, суспільних подій, філософська) 20, 21, 189, 213
 герменевтичне коло (герменевтичне правило) 21
 герменевтична теорія 20
 гібридність 46, 64
 глобальна біографія 157
 глобальна мобільність 111
 «глобальне село»
 М. Маклюєна 233
 глобальний історичний аналіз 50

глобальний підхід 47, 240, 254

глобальні дослідження 17

глобальні ЗМІ 73

глобальні історики 93, 253

глокалізація 64

глосарій 37, 99, 241

Гоголь Микола 220

Гопкінс Ентоні (*Hopkins Anthony G.*) 61, 129, 139

Горський Вілен 297, 298

горизонтальна історія 82, 256

горизонтально-інтегративна методологія (*horizontally integrative methodology*) 84, 96, 125, 252, 256

Гофмаєр Ізабель (*Hofmeyr Isabel*) 137, 142, 155, 162, 167, 178, 179

гріховні системи 208

гріховні ситуації 208

гріховність соціальна 207, 208

Грушевський Михайло 89, 231, 238

гугеноти 281

Гуссерль Едмунд (*Husserl Edmund*) 28

Гадамер Ганс-Георг (*Gadamer Hans-Georg*) 20, 21, 23, 24, 30, 32, 33

Геєр Майкл (*Geyer Michael*) 149

Гійому Жак (*Guilautou Jacques*) 24, 26, 38

гранд-наратив 166-168, 177

Грузинський Серж (*Gruzinski Serge*) 243

Даймонд Джаред (*Diamond Jared Mason*) 177

Далмау Пол (*Dalmau Pol*) 108, 110, 111, 243, 244, 249, 252, 253, 280

девіація 209, 210

Делез Жиль 46

державо-нація 87

Дерріда Жак 46

детермінізм 77

дихотомія 46, 62, 81, 106, 110, 192, 233, 272

діаспори 71, 131, 137, 142, 147, 154, 164, 166, 305

Дікінсон Едвард Росс (*Dickinson Edward Ross*) 322, 323, 326

Дільтей Вільгельм 20

Добіаш-Рождественська

Ольга 287

«довге XX століття» (*long twentieth century*) 237, 322, 323

«довге українське XIX століття» 307

документальний фетишизм (*documentary fetishism*) 139

Доманська Ева (*Domańska Ewa*) 50, 51, 67

Донцов Дмитро 315

Достоевський Фьодор 204, 206

Драгоманов Михайло 315

Дройзен Йоганн Густав 259, 260

друга хвиля ранньомодерної глобалізації 299

другий південнослов'янський культурний вплив 291, 294

Дуара Прасенджит (*Duara Prasenjit*) 130

Дубіна Вера 38

духовність 201, 216, 225, 298

екumenізм 193, 195

Емар Моріс 257

енцикліки 208

Епіфаній, митрополит 223-225

Епштейн Міхаїл 192-196, 215, 216

есенціалізм географічний 282

есенціалістський підхід 92, 94

«ефект маятника» в історії України ХХ ст. 326, 330

Європеїзація 151, 152, 277, 283

«Європейська історія online» (*European History Online / Europäische Geschichte Online, EGO*) 152

«Європейська мережа все-світньої та глобальної історії» (*European Network in Universal and Global History, ENIUGH*) 73-74

європейськість 117

Євфимій Тирновський 292

Єленський Віктор 199, 200

«Журнал глобальних студій: Глобальна історія, суспільства, цивілізації» (*Globality Studies Journal. Global History, Society, Civilization*) 72

«Журнал глобальної історії» (*Journal of Global History*) 72

«Журнал всесвітньої історії» (*Journal of World History*) 71, 72

загальна історія (shared history) 13, 47, 131

загальна криза ХVІІ ст. 299, 300, 302

загального зростання період ХV–ХVІ ст. 300

залежності, теорія 54, 168, 176-178, 247

заплутана історія (entangled history) 240, 241, 243-245, 249-251, 255, 267, 268, 279, 280

західність (westernness) 249

Зашкільняк Леонід 231, 239

«звичайна схема» М. Грушевського 89

зв'язана історія (connected history) 13, 19, 47-49, 75, 129, 131, 174, 240, 242-245

зв'язності ідея (idea of connectedness) 243, 245

Зелле Доротея (*Sölle Dorothea*) 184, 185

Іван Павло II 208, 209
 Іггерс Георг (*Iggers Georg*) 17, 42-44, 56, 61, 78, 82, 88, 90, 91, 236, 285
 імперська експансія 55, 311
 «імперський меридіан» (imperial meridian) 41, 306, 308, 310, 311, 313, 314
 імплузії ефект 234
 Інститут екуменічних студій УКУ 191
 інтегральний націоналізм 315, 321
 інформаційно-мережеве суспільство / мережеве суспільство 62, 66
 іншування / інакшості ідея 317
 Іонов Ігор 46, 93, 121-125
 Ісідор Севільський 288
 ісіхазм 292-294
 історична ідеологія 8, 53, 60, 81, 92, 120
 історичних циклів концепція 238
 історія, концепт
 ідей 24
 інтелектуальна 24, 163
 наднаціональна 58, 173
 пригнічених (subaltern studies) 90, 165, 170
 прикордоння (borderland histories) 10, 49, 241, 246, 248, 279
 публічна 176

історія понять (Begriffsgeschichte) 34-36, 61

Каменський Александр
 Кассен Барбара (*Cassin Barbara*) 26
 Кассіодор 288
 Кастельс Мануель (*Castells Manuel*) 27, 62, 63, 233, 234
 Кертойс Енн (*Curthoys Ann*) 130
 Кипріан, митрополит 292
 Кирило та Мефодій 290
 кліодинаміка 122, 123
 Козеллек Райнгарт (*Koselleck Reinhart*) 20, 22, 24, 32, 35, 39, 52, 307, 308
 Козол Венді (*Kozol Wendy*) 134, 142, 144, 155, 179
 Коллінз Ренделл (*Collins Randall*) 18
 компаративний дизайн (comparative design) 261
 комунікаційні технології 155
 Коннеллі Метью (*Connelly Matthew*) 129, 138, 142, 154, 157, 176, 177
 Конрад Себастьян (*Conrad Sebastian*) 18, 19, 48, 60, 132, 139, 168, 169, 242, 249, 254, 255, 258, 259
 контекстуалізм 24, 37, 38
 концептуальна історія (conceptual history) 20, 24, 26, 29, 38
 Копосов Ніколай 24, 38, 92
 кордоцентризм 201

- космополітизм 41, 51, 87
 Кребер Альфред 93
 крос-культурна історія 146
 Крутцен Пауль (*Crutzen Paul*) 67
 Куліш Пантелеймон 220, 321
 культурний обмін (cultural exchange) 270
 культурний переклад 270
 Курцій Георг (*Curtius Georg*) 134, 135
- Лавджой Артур** 24
 Лейк Мерилін (*Lake Marylin*) 130
 лексичне поле 37, 47, 52
 Лефевр Анрі 246
 Липинський В'ячеслав 119, 220-222, 318, 319
 Лисяк-Рудницький Іван 118, 119, 307
 Лихачов Дмитрій 289
 лібералізм 106, 109, 154, 162, 215, 245, 249, 306, 307
 ліберальна ідеологія 9, 208
 лінгвістична методологія 24, 25
 лінгвістичне сімейство термінів 7, 41, 129, 241
 Ліотар Жан-Франсуа (*Lyotard Jean-François*) 233
 локальна історія (local history) 14, 165
 локальний поворот (local turn) 101
 локальні цивілізації 92
- Луенго Хорхе (*Luengo Jorge*) 108, 110, 111, 243, 244, 249, 252, 253, 280
 Людовик XIV 276, 310
- Маєр Томас** (*Maier Thomas*) 244, 246-250
 Мазліш Брюс (*Mazlish Bruce*) 73, 129
 Маклюєн Маршалл (*McLuhan Herbert Marshall*) 233
 Макнілл Вільям (*McNeill William*) 45, 55-57, 59, 70, 76, 307
 Макнілл Джон (*McNeill John*) 76
 Максимович Михайло 220
 Марітен Жак (*Maritain Jacques*) 210
 Маркс Карл 99, 215
 Маслова Валентина 29, 40, 298
 мастернатив 66, 173, 263
 Меєндорф Йоганн 294
 Меннінг Патрік (*Manning Patrick*) 54, 70, 129, 133, 139, 145, 175, 249
 Мессі Дорін (*Massey Doreen*) 246
 методологічний націоналізм (methodological nationalism) 164, 174, 175, 245
 методологія горизонтальної історіографії (methodology of horizontal historiography) 96, 97
 Метц Йоганн Баптист (*Metz Johann Baptist*) 184
 Мертон Роберт 94, 121

«Міжамериканська вікі:
Терміни – Концепти – Кри-
тичні перспективи» (*In-
terAmerican Wiki: Terms –
Concepts – Critical
Perspectives*) 75
міжкультурна взаємодія
34, 82, 102
міжнародна історія 133
Мілов Леонід 112
Мінц Сідні (*Mintz Sidney*)
247
Мірчук Іван 298
«місця пам'яті» 233, 239
Міхновський Микола 315
Мішле Жуль 273
множинності ідея 83, 84,
115, 120, 317, 331
мова науки 27, 28
мовного поля теорія 36,
38, 39, 47, 53
моделі імперської інтеграції
314
модель
 виключної ідентичності
 321
 численних лояльностей
 321, 326
модернізаційні аналітики
312
модернізація, теорія 53,
56, 57, 61, 105, 125, 142,
168, 176-178, 261, 265
модернізм 270, 282
Мольтман Юрген
(*Moltmann Jürgen*) 184
Муснер Лутц (*Musner Lutz*)
269

Наполеон III 310
Наполеона епоха 308, 309
націонал-комунізм 315
націоналістична історія 89
неархівні джерела 54
неісторичні / неповні нації
неоязичництво 193, 194
Ніцше Фрідріх 215
нова всесвітня історія (*new
world history*) 100, 102
нова глобальна історія (*new
global history*) 16, 50, 75,
249
нова компаративна історія
49, 266, 267, 279
Нора П'єр 233
нормалізація 104, 107, 115
нормани 271
Нортроп Фрай (*Northrop
Frye*) 93
О'Брайєн Патрік (*O'Brien
Patrick*) 13, 17, 18, 42, 48,
55, 56, 60, 69, 70, 72, 77, 78,
84, 86, 88, 97-99, 121, 133,
145, 156, 157, 172, 227-229,
257, 258, 309, 310, 330
Олброу Мартін (*Albrow
Martin*) 62, 95
орієнталізм 89, 125
Остергаммель Юрген
(*Osterhammel Jürgen*) 61,
63-66, 120, 306, 308, 327
Остін Джон (*Austin John L.*)
36, 37
осьова цивілізація (*axial
civilization*) 84
осьовий період (*axial
period*) 83

Палама Григорій 292-294

пам'ять

історика 231, 238

комунікативна 239

культурна 239

Пателъ Клаус Кіран (*Patel Klaus Kiran*) 129, 136, 141, 149-153, 164, 173, 324

патерн 54, 77, 95

перехресна історія (*histoire croisée*)

перший південнослов'янський культурний вплив 289-291

Першин Ю. Ю. 186

Петерссон Нілс (*Petersson Niels*) 61, 63, 308, 327

поворот

глобальний (*global turn*) 155, 171

емпіричний 120

лінгвістичний 26, 34

локальний (*local turn*) 101

просторовий 241, 245

транснаціональний 48, 135, 148, 158

позитивізм 8, 60, 81, 231

Покок Джон (*Pocock John A.*) 37

поняттєве поле 37, 47, 52

поняття

історичні 25, 308

рефлексивні 22

рухливі 52

Попова Тетяна 38, 88

порівняльна історія 164, 166, 257, 262, 264-266, 279, 280

порівняльні дослідження 260, 279

постатеїстична духовність 196, 197

постколоніальна критика 90

постколоніальні студії 75, 153, 241

постнаціоналістична історія (*postnationalist history*) 130, 175

Потульницький Володимир 286

«Православ'є в Україні» 191

прекаріат 328, 329

принцип міжсистемної і внутрішньосистемної взаємодії 125

принцип численних модерностей (*multiple modernities*) 84

просвітництво

доба 21, 22, 47, 87, 93, 115, 150, 151, 179, 321

«нове Просвітництво» 51

просторово-часова

компресія 234

протестанти 105, 198

проторелігія 216

Рабінович Вадим 287

Равель Моріс 232

Рандерія Шаліні (*Randeria Shalini*) 129, 242

Ранке Леопольд 259

регіональні дослідження (*area studies*) 14, 96, 144

- релігійне відродження 194, 203, 330
- релігійний модернізм 195
- «Релігійно-інформаційна служба України» 190
- Репіна Лоріна 15, 19, 121, 123, 257, 267
- ресемантизація 31, 34, 50, 52, 106, 108, 280, 284, 317
- рефлексивні дисципліни 117
- річпосполитський універсалістський проект 303, 304
- Робертсон Роланд (*Robertson Roland*) 64, 76
- Сайд Едвард** 46, 89, 125
- сalarіат 328
- самостійництво 91, 237, 315, 321
- світ-системна теорія 54, 121, 122, 125, 247
- секуляризм 192, 197, 200, 203, 215, 216, 225
- секулярна епоха (*secular age*) 197, 216
- секулярна модель світу 204
- середнього рівня теорія (*middle-range theory*) 11, 85, 121-125
- синергетики ідея 123
- Сід Патриція (*Seed Patricia*) 142, 144, 155, 162, 177
- «сідла час» (*Sattelzeit*) 307, 308
- сімейна історія (*family history*) 14
- Скіннер Квентін (*Skinner Quaintin*) 36, 38
- складне суспільство (*large-scale, complex society*) 93, 94
- Сковорода Григорій 220
- сконструйовані цивілізації (*constructed civilization*) 97
- Смутко Володимир 224
- Соловйов Владімір 207, 217
- Соловйов Сергій 231
- Соньє П'єр-Ів (*Saunier Pierre-Yves*) 129, 131, 134, 135, 139, 148, 149, 158, 159, 164, 165, 174, 175
- Сорокін Питирим 93, 211
- соціальна есхатологія 189, 213
- соціогуманітаристика / гуманітаристика / гуманістика 8, 27, 34, 120, 203
- Спейн (Еспань) Мішель (*Espagne Michele*) 241
- Сталін Іосіф 212
- Ставровецький (Транквіліон) Кирило 220
- «старий» робітничий клас 328
- статус пізнього приходу (*late-comer status*) 104
- Стендінг Гай (*Standing Guy*) 328
- стиснення простору-часу (*space-timecompression*) 64
- Стормер Юджин (*Stoermer Eugen*) 67

- Субрагманьям Санджай (*Subrahmanyam Sanjay*) 49, 129, 184, 242-244, 312
- Сулима-Камінський Анджей (*Sulima Kamiński Andrzej*) 303
- суспільство споживання 212, 213, 283, 323
- Тейлор Чарльз** (*Taylor Charles Margrave*) 215
- Телен Девід (*Thelen David*) 129
- темпоральні потоки 234
- темпоральність 234
- територіальність
- детериторізація (deterritorialization) 65
 - супертериторіальність (superterritoriality) 65
- технонаука (technoscience) 94, 95, 203, 327
- технонаукова цивілізація (technoscientific civilization) 84, 95, 96
- типізація (typification) 261, 265-266
- тирновська школа 292
- Тіррел Ян (*Tyrrell Ian R.*) 169, 175
- Тодд Девід (Todd Devid) 310
- Тодорова Марія (*Todorova Maria*) 107, 119, 319
- Тойнбі Арнольд 27, 93
- Торстендаль / Тоштендаль Рольф (*Torstendahl Rolf*) 15, 57, 58, 60, 70, 250
- традиціоналізм 193
- транскордонні процеси 132, 286
- транскультурна історія 268, 281
- транскультурний підхід 123
- транслокальна історія 132
- трансмігранти 159
- транснаціональна сім'я термінів (transnational family terms) 131
- транснаціональний історичний аналіз 134, 136
- транснаціональний підхід 48, 132, 138, 152, 176, 258
- транснаціональні дослідження (transnational studies) 48, 132, 134, 145, 167
- транснаціональні історичні підходи 179
- транснаціональні корпорації 63
- транснаціональні революції 134, 162
- трансрегіональна історія 132
- Тревор-Ропер Г'ю (*Trevor-Roper Hugh*) 301
- Трубецькой Ніколай 212
- «Українське XIX століття»** 321
- українське національне відродження як культурний трансфер 320, 321
- Українське християнське академічне товариство (УХАТ) 191

український релігійний
наратив 221
універсальна історія 7, 13,
41, 42, 47, 48, 122, 131, 152

Февр Люсьєн 22, 257,
274, 275
федералізм 91, 237, 315,
321
Філарет, патріарх 222
філософія серця 217-220
Флоровський Георгій 187
Фоєрбах Людвіг 215
Франк Андре Гюндер
(*Frank Andre Gunder*) 53,
57, 84, 96, 125
Фредріксон Джордж М.
(*Fredrickson George M.*)
258
Фуко Мішель 233
Фукуяма Френсіс 233

Ходарковський Майкл
248
християнська соціологія
183
хронотоп 233

Цамблак Григорій, митро-
полит 292
Циммерман Бенедикт
(*Zimmermann, Bénédicte*)
129, 242

Чакрабарті Діпеш
(*Chakrabarty Dipesh*) 46,
85, 99, 100, 125
часопростір 63, 65, 66, 231,
235

Черенков Михайло 188,
189
Чернишевський Ніколай
218
Чеснокова Валентина 121
Чижевський Дмитро 217,
219, 294
численних модерностей
теорія (multiple modernities)
83, 84, 96, 97, 125, 237, 317
«чорна легенда» (black
legend) 105

Шартєс Роже 151
Шевельов Юрій 29
Шевченко Тарас 231, 321
Шенк Фрітьйоф (*Schenk
Frithjof*) 113-114
Шефер Вольф (*Schäfer
Wolf*) 14, 72, 79, 83, 84, 94-
96, 99, 307, 327
Шляєрмахер Фрідріх 20
шляхетська революція
303, 304
шляхетський автономізм
91, 237, 315, 321
Шмале Вольфганг (*Schmale
Wolfgang*) 243, 268-273,
275, 276, 278-283
Шмідт-Новара Крістофер
(*Schmidt-Nowara Christo-
pher*) 103
Шмітт Карл (*Schmitt Carl*)
Шольте Ян Аарт (*Scholte
Jan Aart*) 76
Шоню П'єр 153, 174, 243
Шпенглер Освальд 93

Юн-Касалілля Бартоло-
ме (*Yun-Casalilla Bartolomé*)
17, 145, 147, 148, 157, 160,
164, 171-173, 267, 299
Юркевич Памфіл 217-220

Якубовський-Тіссен
Манфред (*Jakubowski-*
Tiessen Manfred) 300
Ясперс Карл 83, 93

Kolesnyk Iryna. Global History. Conceptual History. National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of History of Ukraine, Kyiv, 2019, 348 p.

ISBN 978-966-02-9169-0

Global history is a recent trend in modern historiography. Since the term's emergence in the 1990s and to this day, there has been a debate around it. There is ongoing discussion about the correlation between terms 'global history', 'world history', 'universal history', 'comparative history', 'big history', 'transnational history', 'connected history', 'entangled history' etc. Conventionally, global history has been studied as the history of the states, civilizations, empires, vast areas, hemispheres. Presently, global history has been entering into the reflexive stage, thus actualizing conceptual history as a relevant method for studying global history's subject field and methodological tools. Conceptual history enables us to look at the global history as at the concept and as a historical ideology of the Global Age; it also can help to define 'global history' term's place in a large linguistic family of related concepts, to trace semantic connections between such constructs, as 'backwardness', 'imperial meridian', 'revival – cultural transfer'. In this book, global history is presented by three types of historical writing: transnational history, social theology, *histoire croisée*.

In the globalizing world the perception of global history must encompass national traditions, making it relevant both for the academic community, and for the mass consciousness.

Kolesnyk Irina. Histoire mondiale. Histoire des concepts. Kiev: Académie nationale des sciences d'Ukraine; Institut d'histoire de l'Ukraine, 2019. 348 p.

ISBN 978-966-02-9169-0

L'histoire globale est la dernière tendance de l'historiographie moderne. Depuis le début du terme dans les années 1990 jusqu'à aujourd'hui, il a été débattu. Il y a un débat autour de la question de la relation de «l'histoire globale» avec des concepts connexes tels que histoire «globale», «universelle», «générale», «globale», «comparative», «grande», «transnationale», «connectée», «déroutante», etc. Traditionnellement, l'histoire mondiale a été étudiée comme l'histoire des États, des empires, des civilisations, des grandes régions et des hémisphères. Aujourd'hui, l'histoire mondiale est entrée dans une phase réflexive, et la méthode pertinente pour définir son domaine sujet et ses outils méthodologiques a été l'histoire des concepts, ce qui permet de considérer l'histoire mondiale comme un concept et une idéologie historique de l'ère de la mondialisation; définir sa place comme catégorie référente dans une grande famille linguistique, ainsi que la connexion sémantique avec des constructions telles que «arriération», «méridien impérial», «relance – transfert culturel». Le livre présente l'histoire globale en trois types d'historiographie: histoire transnationale, théologie sociale, histoire croisée. À l'ère de la mondialisation, la perception de l'histoire mondiale prend en compte les traditions nationales, ce qui est pertinent pour l'environnement académique des historiens, des philosophes, des sociologues, ainsi que pour la conscience de masse et la pensée globale en général.

Колесник Ирина. Глобальная история. История понятий. Киев: НАН Украины; Институт истории Украины, 2019. 348 с.

ISBN 978-966-02-9169-0

Глобальная история – это новейшее направление в современной историографии. С момента появления данного термина в 1990-х годах и по сегодняшний день вокруг него ведутся споры. Обсуждается проблема соотношения «глобальной истории» с такими родственными понятиями, как «всеобщая», «универсальная», «сравнительная», «большая», «транснациональная», «связанная», «запутанная» история и другими. Традиционно глобальная история изучалась как история государств, империй, цивилизаций, огромных ареалов, целых полушарий. Сегодня глобальная история вступает в рефлексивную стадию, а релевантным методом изучения её предметного поля и методологического инструментария становится история понятий. История понятий дает возможность посмотреть на глобальную историю как на концепт и как историческую идеологию эпохи глобализации. Она же определяет роль глобальной истории как категории-референта в большом лингвистическом семействе, а также её семантические связи с такими конструктами, как «отсталость», «имперский меридиан», «возрождение – культурный трансфер». В книге глобальная история представлена тремя типами историописания: транснациональная история, социальная теология, перекрестная история.

В эпоху глобализации восприятие глобальной истории происходит с учетом национальных традиций, что является актуальным как для академического сообщества историков, философов, социологов, так и для массового сознания и глобального мышления в целом.

Наукове видання

Колесник Ірина

Глобальна історія. Історія понять

Оригінал-макет та комп'ютерну верстку підготував:
Дмитро Вирський

Підписано до друку 21.XII.2019. Формат 60х84/16
Ум. друк. арк. 18,5. Обл. вид. арк. 19,5.
Наклад 100. Зам. 32. 2019 р.

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»
Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, м. Київ, вул. Шутова, 136
www.fenixprint.com.ua